

O`zbekstan Respublikasi Xaliq Bilimlendiriw Wazirligi
A`jiniyaz atindag`i No`kis Ma`mleketlik pedagogikaliq Instituti

TARIYX KAFEDRASI

G.Seydametova

A`yyemgi du`nya tariyxi
OQIW PREDMETINEN TA`LIM TEXNOLOGIYaSI

No`kis-2010

A'YYEMGI JA'MIYET TARIYXI
A'YYEMGI JA'MIYETTIN' QA'LIPLESIVI ADAMLARDIN' PAYDA BOLIWI

Joba:

1. A'yyemgi ja'miyet tariyxi, xronologiyasi, derekleri, istoriografiyasi
2. Alg'ashqi topar, adamnin' kelip shig'iwı.
3. Ta'biyiy sharaytlar, miynet qurallari.
4. Erte poleolit da'wiri adamlarinin' ja'miyetlik qatnashlari.

Tayanish tu'sinikler

A'yyemgi ja'miyet da'wirinin' tutqan orni, tiykargi o'zgesheliklari. Xronologiya. Xazirgi zamanagoy usillar. Derekler. Arxeologiya. Lingvistika. Fol'klor. Polizologiya pa'nlerinin ahmiyeti. Antik, orta a'sir, jan'a ha'm en' jan'a dawirler. Jana tariyxiy derekler. Charlz Darvin kontsepsiyasinin tiykari. Adamnin' qaliblesiu jagdayi. Antropologiya. Adam tarizli maymillar. Ayyemgi kaldiklar. Zamanagoy arxeologiyalik izertleu. Soz xam tiykardin rauajlanu jollari.

A'debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev. Geografiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdenie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I. Semenov. Kak vzniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I. Semenov. Proisxojdenie braka i sem'i. M., 1974.

Alg'ashqi ja'miyet du'zimi adamzat ja'miyeti rawajlanibdag'i en' uzaq dawam etken da'wir bolip esaplanadi. Alg'ashqi ja'miyet du'ziminin' baslanuvi du'n'yanin' ha'r qiyli territoriylarında tu'rli da'wirlerge tuwri keledi. Ma'selen Afrikada bul da'wir 2,5-3 million jil burin baslang'an bolsa, Amerikada 20-30 min' jil burin dep shamalaydi. Bul da'wir tariyxin teren' u'yreniwde arxeologiya, antropologiya, a'knografiya pa'nlerinin' a'hmiyeti ayriqsha bolip, olar tiykarg'i derek waziyasin atqaradi.

Ha'zirgi payitta a'yyemgi shig'is territoriyasinda alg'ashqi ja'miyet rawajlanibwinin' basqishlari to'mendegi uliwma ta'rtip boyinsha da'wirlerge bo'linedi:

1. Paleolit (a'yyemgi tas da'wiri - "palayos" - "a'yyemgi", "litos"-tas):

adam b.e.sh. 3-2,5 million jil burin payda boladi. En' a'yyemgi tabilmalar Shig'is Afrikanin' Olduvay jirasidan tabilg'an bolip, Olduvay ma'deniyati dep ju'rgiziledi. Adamzattin' payda boluw da'wiri 3,5 min' 700 min' jildi o'z ishine aladi;

a) Erte paleolit, Ashel da'wiri 700-100 min' jildi o'z ishine aladi. A'yyemgi shig'is dag'i erte paleolit da'wiri esteliklari b.e.sh. 500-100 min' jil burin'gi da'wirlerge tiyisli bolip, ashel da'wiri dep ataladi;

v) orta paleolit. Bul da'wir Must'e da'wiri ma'deniyati (b.e.sh. 100-40 min' jilliklar) dep jurgiziledi;

s) son'g'i paleolit - b.e.sh. 40-12 min' jilliklar.

2. Mezolit (orta tas da'wiri - "mezos" - "orta", "litos" - "tas" - b.e.sh. 12-7 min' jilliklar.

3. Neolit (jan'a tas da'wiri - "neos" - "jan'a", "litos" - "tas" - b.e.sh. 6-4 min' jilliklar.

4. Eneolit (mis-tas da'wiri) b.e.sh. 4-3 min' jilliklar.

5. Bronza da'wiri b.e.sh. 3-2 min' jilliklar.

6. Temir da'wiri b.e.sh. 1 min' jilliqtin' baslari.

Bul ma'kanlardan uliwma a'yyemgi shig'is territoriyasidan ha'zige shekem erte paleolit da'wiri adamlarinin' qalidilari tabilmag'an. Bul da'wirge tiyisli ma'kanlardan alg'ashqi adamlardin' tek g'ana tas qurallari tabilg'an. Bul da'wir adamlari ha'zirgi adamlardan uliwma pariqlanadi. Olar eki ayaqlap, aldina qaray bu'gilgen, qollarin dizesi u'stine salg'an halda ju'rgen.

Erte paleolit da`wiri tariyxi menen shug`ilaniwshi ilimpazlardin` pikirleri boyinsha, bul da`wir esteliklerinin` waqti b.e.sh. 800-100 min` jil, ayirimlari 500-100 min` jil burinq`i a`yyemgi da`wirge tiyisli bolip esaplanadi. Bunnan A`yyemgi shig`is g`a adamlar ju`da` erte kelip jaylasa baslag`an, degen juwmaq islewge boladi. Erte paleolit adamlari tiykarinan jiynawshiliq ha`m an`shiliq penen shug`illang`an.

Da`slepki paleolit da`wiri adamlari tu`rli miynet quralların jasag`anlar. Sol sebepli olar «homo-habilis»-«bilgish adam» delingen.

Da`slepki miynet qurallari	-O`tkir ushli, qirli tas qurallar (qol shoqmari depde ataladi)</b>  <b>-Terek shaqlarinan tayarlang`an jer qaziwshi tayaqlar -Haywanlardi ku`sh benen uriwshi tas qurallar
--	--

Orta paleolit (must`e ma`deniyati) a`yyemgi tas da`wirinin` ajiralmas ha`m sostav bo`legi bolip, uzaq dawam etken erte paleolitın dawami bolip esaplanadi. Bul da`wirde arqadan qublag`a muzliqtin` basip keliwine baylanisli haywanat ha`m o`simlik du`n`yasi o`zgeredi.

**Mezolit da`wiri**- shama menen b.e.sh. 12-7 min` jilliq lardi o`z ishine aladi. Bul da`wirge kelip, muzliq arqag`a jiljip, ta`biyat jilitadi. Haywanat ha`m o`simlik du`n`yasi o`zgeredi. Bul da`wirdin` en` u`lken jetiskenliklerinen biri oq jaydin` oylap tabiliwi. Sonday-aq bul da`wirde alg`ashqi ko`rkem o`ner payda boldi. A`yyemgi shig`is dan mezolit da`wirine tiyisli ko`plep estelikler tabilg`an. Bul jerden tas ha`m su`yekten islengen qurallar, adamnin` bas su`yekleri, tisleri tabilg`an, sonday-aq 20 dan artiq haywanlardin` su`yekleri tabilg`an bolip, olar mayda, sindirilg`an, otta ku`ydirilgen. Demek machaylilar ottan ken` paydalang`an, haywan go`shlerin otta pisirip jegen.

Neolit uzaq dawam etken tas a`sirinin` son`g`i ha`m juwmaqlawshi basqishi. Neolit tu`sinigin ilimgе arxeolog Lebbok alip kirgen. Neolit da`wiri adamlarinin` en` u`lken tabislarinan biri gulalshiliq bolip, olar ilaydan ha`r qiyli idislar isledi ha`m olardi otta pisiriwdi u`yrenip alg`an. Sonday-aq neolit da`wirinde toqimashiliq ha`m qayiq sog`iwshiliq ta payda boldi.

A`yyemgi shig`is da jasag`an neolit da`wiri qa`wimleri xojaliqtin` tu`rlerine qaray, olardin` sa`nesinin` joqari shegarasi b.e.sh. 6 min` jilliq, to`mengi shegarasi 4-3 min` jilliq lardi o`z ishine aladi.

**Eneolit da`wiri** jer sharinin` barliq zonalarında bir waqitta baslanbay, ol ha`r bir zonanin` ta`biyiy ekologiyaliq imkaniyatına say ra`wishte ha`r qiyli waqitta baslandi. Ma`selen, Afrika ha`m Aziyanin` a`yyemgi diyxanshiliq zonalarında alg`ashqi ja`miyetler metall menen erterek, al basqa zonalar da keyinirek tanisti.

A`yyemgi shig`ista metall b.e.sh. 4 m.j. ma`lim. a`yyemgi shig`istin` arqa rayonlarında bolsa bul waqitta neolit da`wirinin` ma`deniyati ja`miyetleri gu`llep rawajlanbaqta edi. Metall menen birinshi ma`rtebe b.e.sh. 3 m.j. aqirlarında tanisti. Bronza da`wirinin` xronologiyaliq shegarasi b.e.sh. 3-1 m.j. tuwra keledi. Birinshi ma`rtebe bronza b.e.sh. 3 m.j. Aldin`g`i Aziya ha`m Hindstanda ashildi. Al, Orta Aziyada bolsa ol b.e.sh. 3 m.j. aqiri ha`m 2 m.j. baslarinan belgili.

Bronzadan negizinen ha`r qiyli bezekler, u`y-ruwzigershilik ha`m xojaliq buyimlari, a`skeri qural-jaraqar ha`m miynet quralların sog`atug`in arnawli temirshilik, slesarliq ha`m zergerlik ustaxanalari ju`zege keldi. O`nermentshiliktin` qa`niygelesiwi menen zonalar araliq zat almasiqlar ku`sheydi. Wa`layatlardi a`konomikaliq jaqtan baylanistirip turatug`in ta`biyiy baylanis jollari payda boldi. Haywanlar jegilgen do`ngelekli arbalar payda boldi.

Arxeolog alimlardin` a`yyemgi shig`is aymag`ında ju`rgizgen ilimiy izleniwlerinin` na`tiyjelerine qarag`anda bronza da`wirinde an`shiliq ha`m jiynawshiliq turmista o`zinin` da`slepki rolin jog`altti. Haliqtin` negizgi xojalig`i sharwashiliq ha`m diyxanshiliq bolip kaldi.

A`yyemgi shig`is sharayatında sharwashiliq xojalig`inin` da`slepki izleri ha`tte mezolit da`wirinin` son`g`i basqishi yamasa erte neolitın belgili. Arxeolog U.Islamov Machay u`ngirinde ju`rgizgen qaziw isleri waqtında u`ngirden, onin` ma`deniy qatlamın jabayi haywanlardin` qara mal, qoy ha`m eshkilerdin` su`yeklerin tapti. Neolit da`wirinin` esteligi bolg`an.

Sharwashiliqti birinshi ma`rtebe hayallar ashqan. An`shiliq waqtında tiriley qolg`a tu`sken haywanlardin` balalarin hayallar ta`rbiyalay basladi. Ja`ma`a`tte u`y haywani payda boldi, sharwashiliq xojalig`ına da`slepki ka`demler taslandi.

Diyxanshiliqtin` payda boliwinda da hayallar negizgi roldi oynadi. Hayallar jabayi masaqli o`simliklerdin` da`nin jiynap ruw ja`ma`a`ti ma`kanina alip kelgennen keyin olardi tu`yeklep jenshiw, tazalaw protsessinde ja`ma`a`ttin` u`ylerin` aynalasinda biyiqtiyar to`gilgen da`nlerden o`nim shig`ip atirg`an ko`gisliklerdi sezbewi mu`mkin emes edi. Sol sebepli diyxanshiliqqa qaray qoyilg`an birinshi qa`dem da`slep ja`ma`a`t baspanalari a`tirapinda ko`gerip shiqqan da`n eginlerin abaylap ta`rbiyalawdan baslandi.

B.e.sh. X-VIII a`sirlar a`yyemgi shig`is sharwalarinin` turmisinda tu`pkilikli sotsial-a`konomikaliq o`zgerisler ju`z bergen da`wir bolip, olar qiyralip baratirg`an alg`ashqi ja`ma`a`t jerinde mu`lk ten`sizligi, klassliq qatlamasiw protsessinin` jedelleskenliginen derek beredi. Erte temir da`wirine ta`n qa`siyetler bolsa, bul protsessti tezlestirdi. a`yyemgi shig`is sharayatinda erte temir da`wiri b.e.sh. I m.j. birinshi yarimina tuwra keledi. Bul da`wirde alg`ashqi ja`ma`a`t sistemasi o`zinin` aqirg`i basqishin o`tpekte edi. O`ndiriste birinshi ma`rtebe temirden shiyki zat sipatinda paydalanilip, miynet qurallari islep shig`arila basladi. Temirdin` o`ndiriste qollaniliwi alg`ashqi ja`ma`a`t tariyxinda u`lken texnikaliq revolyutsiya boldi.

Temir sharwashiliqti diyxanshiliqtan u`zil-kesil bo`lekledi, jeke menshik mu`lkin bekkemledi, klassliq ja`miyetti keltirip shig`ardi. Temirdin` o`ndiriske ken`irek qollaniliwi sebepli xojaliqta ekinshi miynet bo`listiriwin ju`zege keltirdi, yag`niy o`nermentshilik diyxanshiliqtan bo`linip shiqti. O`nermentshiliktin` bir qatar tarawlarinda qa`niygelesiwidin` payda boliwi na`tiyjesinde ertedegi sha`ha`rlerdin` belgileri sipatinda bazar payda boldi. Ja`miyettin` sotsial-ekonomikaliq turmisinda ken` ko`lemdegi tovar almasiwi ju`z berdi. Onin` aqibeti sipatinda ayirim adamlardin` qolinda tez ra`wishte bayliqlar toplana berdi. Temirdin` o`ndiriske ken` ko`lemde kirip keliwi sebepli jerge jeke iyelik etiw kelip shiqti. O`ndiriwshi xojaliqtin` payda boliwi ha`m rawajlaniwi ma`mleketshiliktin` kelip shig`iwina alip keldi.

Ilimpazlardin` pikirinshe bizin` jasap atirg`an ana jerimiz 5 milliard jilliq tariyqa iye. Jerdin` tariyxin ilimpazlar bir neshe geologiyaliq eralarg`a bo`ledi. Ma`selen: Arxey, polezey, mezozey ha`m kaynazoy. En` da`slep jerde hesh qanday tirishilk bolmag`an. Arxey erasinin` aqirinda jerde ju`da` a`piwayi tiri maqluqlar payda bolsa, paleozoyda suwda ha`m qurg`aqliqta jasawshi haywanlar, mezazoyda embeklep ju`riwshiler payda boladi. Jer tariyxinin` kaynazoy erasinda su`t emiziwshi haywanlar taraladi. Kaynazoy erasi, o`z na`wbetinde u`shlenshi ha`m to`rtlenshi bolip eki basqishqa bo`linedi. U`shlenshi basqish 64-66 mln, to`rtlenshi basqish 3-3,5 mln jillarda o`z ishine aladi. Kaynazoy erasi paleogen, neogen ha`m anropogen bolip bo`linedi. Antropogen grekshe-antropos adam, genezis tuwiniw (rojdenie) adamnin` tuwilip payda boliwi degen ma`niste. Bunnan 2,5-3 mln jil burin adamlar materialliq ha`m ma`deniy bayliqlardi do`rete basladi. Bul antropogen da`wirinde tuwra keledi. Antropogen: espleystotsen, pleystotsen ha`m golotsen bolip bo`linedi. Pleystotsenda jerdin` ko`pshilik bo`legi qalin muz qaplaydi. Muzliqlar, ko`binese taw baslarinda qalin` bolip uzaqta jatadi. Orta Aziya ha`m Qazaqstan dalan`lig`in qalin muz qaplamasada, muzlar biyik taw baslarinda saqlanip, onin` ta`siri jerge uzaq waqit sezilip, hawa rayi, suwiq bolip turg`an.

Muzliqtin` eriwi menen pleystotsen da`wiri tamam boladi. Muzliqtan keyin golotsen da`wiri yamasa ha`zirigi geologiyaliq da`wir baslanadi. Jer tariyxindag`i en` basli waqiyalardin` biri, hawanat du`n`yasidan adamzattin` ajiralip shig`iwi boladi. Adamlar payda boliwinda, o`z basidan uzaq dawam etken da`wirlerdi keshiredi. Meogannin` aqiri, espleystotsen basinda Afrikada, Qubal Evropada, Aziyanin` qubla regionlarinda adamg`a uqsas ha`r tu`rli maqluqlar jasadidi. Adamlardin` kelip shig`iwina adamg`a uqsas maqluqlardin` qatnasinin` bar ekenligin ilimpazlar erte waqitlardan bayqaydi. Ta`biyat izertlewshiler, Ch.Darwin, T.Geksli, birinshi bolip, adamlardin`, adamg`a uqsas maqluqlardan evolyutsion joli menen bo`linip shiqqanin` aytqan edi. Ch. Darwin, maqluqlardan adamg`a aylaniwinda, miynet etiwidin`, miynet qurallarini jetistiriw na`tiyjesinde boldi degen evolyutsion ta`liymati, G`Tu`rlerdin` kelip shig`iwi G` (1859) miynetinde aytadi.

Qa`dimgi arxantroplarg`a dpiopitek, ramapitek, udobnopitek ha`m avstrolopitekler kiredi. Usilardan tek avstrolopitekler adamlarg`a fizikaliq kelbeti jag`inan ju`da` jaqin, olardin` bas miyinin` ko`lemi 500-600 sm³ bolip, olar eki ayag`inda tiklenip ju`rip, taslardin` a`piwayi miynet qurallarini isley alg`an. Avstrolopitekler ko`p miynet qilib jabayi haywanlardi uslap olardin` go`shleri menen awqatlanip tirishilik etken. Adamnin` birinshi ret jer ju`zinin` qaysi jerinde payda bolg`ani haqqinda, ilimpazlar arasinda bir pikir joq. 1959-1960 jillari Angliya ilimpazi Lui Liki

Shig'is Afrikadag'i Tanzaniyanin` Olduvey taw u`n`girinen adamg`a usas maqluqlardin` su`yeklerin tawip, olardin` avstrolopiteklerge usaslig`in aniqladi. Bul maqluqtin`, bunnan 1 mln 750 1mln 850 min` jil burin jasag`anin aniqlaydi. Onin` bas qutisindag`i miyinin` ko`lemi 652-657 sm<sup>3</sup> bolip, ol eki ayaqlap ju`ri, qollari menen miynet quralların islegen yag`iniy qolınan is keletug`in adamg`a usas maymil bolg`an. Bunnan keyin, L.Likidin usi Richard Liki adamg`a usas maqluqlardin` su`yek qaldig`i Keniya ha`m Efiopiyadan tabadi. Bul Efiopiyali prezinjantrop dep atalg`an adam ta`rizli maymil, bunnan 2,8-3 mln jil burin jasap, ol da tastan a`piwayi miynet quralların isley bilgen. Olar miynet ete alatug`in adamlar-arxantropolar, tastan a`piwayi miynet quralları islegen. 1998 jili, bunnan 3 mln jil burin jasag`an arxantropin` su`yek qaldig`i, a`piwayi tas qurallari Qubla Afrikadan tabildi.

Usınday tabilg`an adamg`a usas maqluqlardin` su`yek qaldiqlarina, olardin` tastan islep paydalang`an a`piwayi miynet qurallarına qarag`anda, adamlar bunnan 2,5-3 mln jillar burin payda bolg`an. Bul da`wirde paleografiyalıq jag`day, adamlar jasawg`a qolay bolip suw, tog`ay, jabayi haywanlar ko`p bolg`an.

Ta`biyiy ortalıq ha`zirgiden bir qansha jillıraq bolg`an. Periney yarım atawinan Qıtayg`a shekem aralıq subtropikalıq, Aziyanın` Qubla rayonları ha` Afrikanın` ko`pshilik bo`limi tropikalıq zona bolg`an. U`shlemshi basqishtin` aqiri, to`rtlemshi basqishti baslarında tropikalıq zonalarda ko`plegen ha`r tu`rli maymillar jasaydi. Solardin` arasinda adamg`a usas maqluqlar bolip, olar adamlardin` en` a`yyemgi wa`killeri bolip esaplanadi. Maqluqlardin` adam da`rejesine o`te baslag`an tu`rleri-arxantrop grekshe-arxayes-a`yyemgi antropos adamlar dep ataladi.

İlimiy izertlewle, Afrika arxantropoları du`n`yadag`i en` a`yyemgi (da`slepki) qazip teksirilgen adamnıń birinshi wa`killeri bolip esaplanadi.

1891-1892 jillari Gollandiyalı alim antropolog Evgeniy Dyuba Indoneziyadag`i Yava atawinan arxantropin` su`yek qaldiqlarinTawip izertlep, oni pitekantrop (grekshe-pitekoss-maymil, antropos-adam, yag`niy eki ayaqlap ju`retug`in maymil ta`rizli adam dep atadi). Pitekantropin` man`layi jalpaq, qaq u`sti maqlay su`yekleri o`sken, iyegi kemrek rawajlang`an boladi. Bunnan 1mln 160-1mln 251 min` jillar burin jasag`an pitekantropolar a`piwayi taslardan miynet qurallar islep paydalang`an. Pitekantropin` bas miy qutisinın` ko`lemi 900-1075 sm³ bolg`an. Pitekantropoların miynet qurallari su`yek qaldiqlari 1950-1960 jillari Aziya, Afrika jerlerinen tabilip, olardin` taslardan o`zlerine kerekli a`piwayi miynet quralların isley alatug`inlig`i aniqlandi. Pitekantrop, Afrikadag`i «Miynet islep biletug`in adamnan» keyingi basqishta turatug`in, en` a`yyemgi adam bolip esaplanadi. Olar, bunnan 1,6-1,9 mln. jillar burin jasap turmis keshirgen. 1927-jil Pekin qalasi janindag`i Chjau Koutyan` degen jereden Kanadalı alim. D.Blek Qıtay arxantropin tabadi. Ol ilimde Sinantrop (latinsha-sina-qıtay, qıtay adamı) dep ataladi. Sinantropoların bas miy qutisinın` ko`lemi 915-1225 sm³ bolg`an, (ha`zirgi adamlardin` bas miy qutisinın` ko`lemi 1400-1450 sm<sup>3</sup>). Bunnan 400-500 min` jil burin jasag`an sinantropolar eki ayag`ında tiklenip ju`rip tastan miynet quralların islegen. Olar, pitekantropolarg`a qarag`anda bir qansha rawajlang`an, shaqqan bolg`an. Sinantropolar ottan paydalaniwdi bilgen. Biraq, adamlardin` otti qashan ha`m qalay payda etkenin aytiw qiyin. Olduvey taw u`n`girlerinde jasag`an adamlardin` qonis orınlarınan ottin` qaldig`i tabilg`an joq, biraq, arxantropolar nayzag`aydan, Vulkan atilg`anda payda bolg`an otlardan paydalang`an. Sinantropolar jabayi haywanlarg`a an`shiliq etip, olardin` go`shin otqa pisirip jegen, ten`iz molekuların uslap awqatlang`an. 1907 jili Germaniyanın` Geydel`berg degen jerinde arxantropoların su`yek qaldiqlari ha`m miynet qurallari tabildi. Arxantropoların su`yek ha`m miynet qurallari Evropadag`i Frantsiya, Vengriyanın`, Budapesht qala janinan, Chexiya, Qıtay, Afrika jerlerinde tabilip izerlenedi. Biraq, arxantropoların tastan islengen miynet qurallari, olardin` su`yek qaldiqlari ele Amerika ha`m Avstraliya jerlerinen tabilg`an joq. Sog`an qarag`anda, bul materiklerde adamg`a usas maymillardin` jasawına qolaylı ta`biyiy jag`daylar bolmag`an boliwi kerek. Son`g`i jillari, Aziya, Afrika ha`m Evropanın` ko`plegen aymaqlarınan arxantropolar jasag`an menen jaylar tabilip izertlendi. Arxantropoların keyingi da`wirde jasag`anlarda a`yyemgi adamlar dep atalıp, olar b.e.sh. 100-50 min` jil burin o`mir su`redi. A`yyemgi adamlardin` miynet qurallari, su`yek qaldiqlari 1948-1964 jillari İspaniyadag`i Gibraltar bug`azi janinan 1970 jili Germaniyanın` Neandertal` degen u`n`girinen tabilip ol neandertal` dep ataladi. Neandertal` adamlardin` XX a`sirdin` 80-jillari Afrikadan, Orta jer ten`iz jag`alarınan Oraylıq Aziya, jaqin ha`m orta shig`is ellerinen, Qara ten`iz jag`alarınan, Shig`is Evropa ha`m Aziya ellerinin` aymaqlarınan tabildi.

Neandertal`lerdin` sirtqi kelbeti ha`m oylawi ele jaqsi jetilispey, olarda maymillarg`a ta`n belgiler saqlansada, neandertal` ler arxantroplardan bir qansha uzaqlasip ha`zirgi tu`rdegi adamlarg`a usaslig`i bayqaladi. Olar fizikaliq jaqtan o`sken, qariwli, boyi ortasha 165-170 sm bolip, taslardan a`piwayi ha`r qiyli miynet qurallarini islegen. Orta tas da`wirinde, adamlarg`a usas maymillar tasan miynet qural islewdi ja`nede jetistiredi ha`m ha`zirgi tu`rdegi adamlarg`a aylana baslaydi. Ushu da`wirde, adamlarda evrapeod, negroid, mongoloid bolg`an da`slepki belgiler kelip shig`adi.

A'YYEMGI PADASHILIK DU'ZIMI. URIWLIQ DU'ZIM. ANALIQ URIW. ATALIQ URIW JA'MIYETI. A'YYEMGI JA'MIYET HA'M QULSHILIQ DU'ZIM

Joba:

1. Son'g'i paleolit dawiri adamlarinin' miynet qurallari, xojalig', ta'biyiy sharayati.
2. Uriwdin payda boliwi. Matriarxat da'wirinde meziolit, neolit adamlari.
3. Eneolit. Qola a'siri. Diyxanshiliq ha'm sharwashiliqtin' rawajlaniwi. Patriarxat.
4. Uriwliq du'zimnin' qulawi, ma'mlekettin' payda boliwi.

Tayanish tu`sinikler

A'yyemgi ha'm orta paleolit dawiri. Geografiyalik jagdayi. Adam miynet xizmetleri. Taslarda qayta islew. An'shilik. Teriushilik ottan paydalaniw. Jer ustinde u'y jaylar. Kollektivlik miynet. Neolit asirinin tabiiy jagdaylari. Anshilik. Terimshilik xojaliktin ozgeriu formasi. Diyxanshilik. Sharuashilik. Gulal idislardin payda boliwi.

A`debiyatlar

1. V.P. Alekseev. V poiskax predkov. (Antropologiya i istoriya) M., 1972.
2. V.P. Alekseev. Geografiya chelovecheskix ras. M., 1974.
3. P.I. Boriskovskiy Drevneyshee proshloe chelovechestva. L., 1979.
4. P.P. Efinmenko Pervobitnoe obshestvo. Kiev, 1953.
5. M.F. Nesturx. Chelovecheskie rasi. M., 1965.
6. M.F. Nesturx. Proisxojdienie cheloveka. M., 1970.
7. Yu.I. Semenov. Kak vozniklo chelovechestvo. M., 1966.
8. Yu.I. Semenov. Proisxojdienie braka i sem'i. M., 1974.

Adamlar payda bolg`annan baslap, olar u`zliksiz miynet etip, miynet qurallarini jetistirip baradi. Arxeolog alimlar, adamlardin` qaldirg`an materialliq ma`deniyattin` u`yrenip, adamzat ja`miyetinin` tariyxini to`rt tariyxii da`wirge bo`ledi.

Tas a`siri, Eneolit-mis-tas a`siri, Jez a`siri, Temir a`siri, Paleolitten keyingi mezeolit, yag`niy orta tas a`siri keledi. Mezeolitten b.e.sh. XVIII-VII min` jillarda o`z ishini aladi. Mezeolitten keyin, tas a`srinin` son`g`i basqishi, neolit yag`niy jan`a tas a`siri baslanadi. Neolit b.e.sh. VI-IV min`inshi jillarda o`z ishini aladi.

Neolit ha'm jez a`sirlari aralig`i eneolit-mis-tas a`siri dep ataladi. Ol b.e. shekemgi IV min`inshi jillardin` aqiri III min`inshi jillardin` ortasini o`z ishini aladi. Bunnan son` jez a`siri baslanadi. A'yyemgi ja`miyetlik du`zimnin` son`g`i basqishi jez a`siri b.e.sh. III min`inshi jillarda o`z ishini aladi. Bul da`wir a'yyemgi ja`miyetlik du`zimnin` qulawi, jeke menshiktin` ja`miyette sotsialliq ten`sizliktin` kelip shig`iwina ha'm ma'mlekettin` payda boliwina jag`day tuwg`izadi. Jezden keyin, erte temir a`siri baslanadi. Erte temir da`wirinde,

Orayliq Aziya ha'm og'an qon'si jerler jeke menshik, sotsialliq toaprlar ha'm ma'mleket kelip shig'adi ha'm rawajlanadi. Erte temir a`siri b.e.sh. VIII-V a`sirlerdi o`z ishine aladi.

Arxeologiyaliq qazi izertlenip tabilg'an buyimlarga qarap, a`yyemgi ja`miyetlik du`zim, ruwshiliq, al ruwshiliq o`z na`wbetinde analiq ruw, ataliq ruw bolip ekige bo`linedi. Sharwashiliqti birinshi ma`rtebe hayallar ashqan. An`shiliq waqtinda tiriley qolg'a tu`sken haywanlardin` balalarin hayallar ta`rbiyalay basladi. Ja`ma`a`tte u`y haywani payda boldi, sharwashiliq xojalig`ina da`slepki ka`demler taslandi.

Diyxanshiliqtin` payda boliwinda da hayallar negizgi roldi oynadi. Hayallar jabayi masaqli o`simliklerdin` da`nin jiynap ruw ja`ma`a`ti ma`kanina alip kelgennen keyin olardi tu`yeklep jenshiw, tazalaw protsessinde ja`ma`a`ttin` u`ylerin` aynalasinda biyiqtiyar to`gilgen da`nlerden o`nim shig`ip atirg'an ko`gisliklerdi sezbewi mu`mkin emes edi. Sol sebepli diyxanshiliqqa qaray qoyilg'an birinshi qa`dem da`slep ja`ma`a`t baspanalari a`tirapinda ko`gerip shiqqan da`n eginlerin abaylap ta`rbiyalawdan baslandi.

B.e.sh. X-VIII a`sirler a`yyemgi shig`is sharwalarinin` turmisinda tu`pkilikli sotsial-a`konomikaliq o`zgerisler ju`z bergen da`wir bolip, olar qiyralip baratirg'an alg`ashqi ja`ma`a`t jerinde mu`lk ten`sizligi, klassliq qatlamlasiw protsessinin` jedelleskenliginen derek beredi. Erte temir da`wirine ta`n qa`siyetler bolsa, bul protsessti tezlestirdi. a`yyemgi shig`is sharayatinda erte temir da`wiri b.e.sh. I m.j. birinshi yarimina tuwra keledi. Bul da`wirde alg`ashqi ja`ma`a`t sistemasi o`zinin` aqirg`i basqishin o`tpekte edi. O`ndiriste birinshi ma`rtebe temirden shiyki zat sipatinda paydalanilip, miynet qurallari islep shig`arila basladi. Temirdin` o`ndiriste qollaniliwi alg`ashqi ja`ma`a`t tariyxinda u`lken texnikaliq revolyutsiya boldi.

Temir sharwashiliqti diyxanshiliqtan u`zil-kesil bo`lekledi, jeke menshik mu`lkin bekkemledi, klassliq ja`miyetti keltirip shig`ardi. Temirdin` o`ndiriske ken`irek qollaniliwi sebepli xojaliqta ekinshi miynet bo`listiriwin ju`zege keltirdi, yag`niy o`nermentshilik diyxanshiliqtan bo`linip shiqti. O`nermentshiliktin` bir qatar tarawlarinda qa`niygelesiwidin` payda boliwi na`tiyjesinde ertedegi sha`ha`rlerdin` belgileri sipatinda bazar payda boldi. Ja`miyettin` sotsial-ekonomikaliq turmisinda ken` ko`lemdegi tovar almasiwi ju`z berdi. Onin` aqibeti sipatinda ayirim adamlardin` qolinda tez ra`wishte bayliqlar toplana berdi. Temirdin` o`ndiriske ken` ko`lemde kirip keliwi sebepli jerge jeke iyelik etiw kelip shiqti. O`ndiriwshi xojaliqtin` payda boliwi ha'm rawajlaniwi ma`mleketshiliktin` kelip shig`iwina alip keldi.

A`yyemgi zamanlarda bir ata-anadan tarqalg'an tuwg`an-tuwisqanlardin` ja`mlesiwi na`tiyjesinde qa`liplesken ja`ma`a`t **uriw** dep ataladi. Tirishilik ta`shiwishi ha'm sirtqi dushpanlardan saqlaniw ushin adamlardin` tuwg`an-tuwisqanliqqa tiykarlang'an birlesiwini ma`jbu`r etken.

**Qa`wim** tuwg`an-tuwisqanliq, millet dinles bir neshe uriwdin` ja`mlesiwi, sonday-aq bir uriw ta`biyiy tu`rde ko`beyip a`tirapindag`i uriwlardi boysindirip, o`z quramina sin`dirip jiberiw aqibetinde qa`wim retinde qa`liplesken boliwi mu`mkin.

Qa`wimnin` uriwdan tiykarg`i parqi, ol uriwlarg`a bo`liniwden basqa o`z aymag`i qa`wimlik tiline, qa`wim ken`esine ha`m a`skeriylar baslig`ina iye bolg`an. Qa`wimler adamlardin` awshiliq ha`m ko`shpeli sharwashiliq penen birge diyxanshiliq ha`m a`yyemgi temirshilikke o`te baslag`an gezlerinde payda bola baslag`an. Aqil jag`inan bo`liniwshilik mu`lkiy bo`liniwshilikke alip kelgen. Adamzat ja`miyetinde ba`rqulla sonday bolg`an ha`m bunnan keyinde sonday boladi.

Elat atamasi, en` a`weli, qa`wimler birlespesi, adamlardin` til, aymaq, ekonomikalik ha`m ma`deniy jaqtan tariyxiy qarar tapqan birligin bildiredi. Elattin` kelip shig`iwina bir-birine ko`p jag`inan jaqin bir neshe qa`wimlerdin` ja`mlesiwi tiykar bolg`an. Adamlardin` elat-elat bolip, bir aymaqta jasawlari, olar arasindag`i tuwg`an-tuwisqanliq uliwma ma`pdarliq sezimlerin ku`sheyttirgen. Uliwma ma`pdarliq u`les ha`m oni qorg`aw waziypasi ma`mleketti payda etken.

Elat bolip qa`liplesiwdin` bir neshe belgileri bolg`an ha`m ha`zirde sonday. Til jag`inan bir yamasa o`z-ara jaqin qa`wimlerdin` ja`mlesiwi elat boliwdin` tiykarg`i belgisi. Bir qa`wimnin` basqasi ta`repinen jawlap aliniwi na`tiyjesinde bir neshe qa`wim aralasip, elat payda bolg`an.

1926-jili o`tkizilgen Pu`tkil awqamliq haliqtin` esabin aliwdin` juwmag`inda burin`i awqamda 230 dan artiq milletler ha`m elat jasaydi delinse, 1959-jilg`i haliqtin` esabin aliwda bul 129 g`a azayg`an. Demek, 100 den artiq elat, tiykarinan kem sanli haliqlar o`z milliyligin jog`altip, ko`p sanli haliqtin` mug`darin asirg`an.

Haliq atamasina filosofiyaliq jaqtan na`zer awdarsaq onin` ta`riypi bunday. tariyxtin` ha`mme basqishlarinda ja`miyet waziypalarin sheshiwge tayar, jurt jumisina jaramli ha`m qa`biletli qatlam, sotsialliq birlik, tariyxtin` do`retiwshisi.

Millet adamlardin` tig`iz tariyxiy birligi, uliwma ekonomikalik turmis, til, aymaq birligi, ma`deniyat, sana, ruwxiy ja`mlesiwi demekdur.

**Ma`mleket** - ja`miyettin` siyasiy sistemasinin` tiykarg`i instituti bolip, ja`miyetti basqariwdi a`melge asiradi

**Ma`mleketshilik** - ma`mlekettin`, eldin` tariyxiy rawajlaniw barisinda o`zinin` jan`adan ma`mleketti du`ze alg`an yamasa bir qansha sebepler menen g`a`rezsizlik awhalg`a duwshar bolip jog`altip alg`an burin`i ma`mleketin qaytadan tikley alg`an ayriqsha belgi boladi. Ma`mleketshilik- ja`miyettin` tek baylig`i ha`m onin` rawajlaniwini` ko`rsetkishi g`ana emes, sonday-aq ol milliy ideologiyada ruwxiy qa`driyatlarda, elde ma`mlekettin` rawajlaniwina, oni qorg`awg`a bag`darlaytug`in ja`miyetlik siyasiy ha`m ma`deniy orientatsiya, ja`miyettin` siyasiy sho`lkemlesiwinin` jetistiriliwi bolip tabiladi. Ma`mleketshiliktin` o`zine ta`n simvolikalik belgileri ra`smiy ma`mleketlik tilde yamasa tillerdin` paydaliniwi, emblematicasinin` (gerb, gimn, jalaw) boliwi ha`m ja`miyetti ma`mleketlik siyasiy sho`lkemlestiriwinin` o`zine ta`n spetsifikaliq formalarin du`ziwi bolip tabiladi

A'YYEMGI SHIGIS ELLERININ TARIYXI. EKI DARYA ARALIGI ELLERININ EN AYEMGI TARIYXI

Joba:

1. A'yyemgi Mesopotamiya (eki da'r'ya aralig'i).
2. Mesopotamiyanin' a'yyemgi tariyxi boyinsha derekler.
3. A'yyemgi Mesopotamiya istoriografiyasi.
4. En' a'yyemgi Mesopotamiyada klassliq ja'miyettin' qa'liplesiwi.
5. Mesopotamiyada orayliq ma'mlekettin' du'ziliwi.

Mesopotamiyani to'mendegi izbe-izlikte u'yreniw

A'yyemgi Mesopotamiyanin' geografiyalıq ortalig'i, onin' tariyxi boyinsha derekleri, istoriografiyasi. Mesopotamiyada klassliq ja'miyettin' qa'liplesiwi. A'yyemgi Shumerdin' qala ma'mleketleri ha'm Mesopotamiyada orayliq ma'mlekettin' du'ziliwi. Akkad ma'mleketi ha'm Urdin' III dinastiyasi.

Mesopotamiyada, b.e.sh. 2 min' jilliqta Vavilon u'stemligi.

Arqadag'i Armeniya tawlarinan qubladag'i Persiya qoltig'ina shekem, Shig'istag'i Irannin' tawli oblast'larinan batistag'i Siriya-Mesopotamiya dalalarina shekem ken' aymaq jaylasqan. Ol a'yyemgi grek geograflari ta'repinen *Mesopotamiya* dep atalg'an. Qaraqalpaq tiline awdarg'anda «Eki da'r'ya aralig'i - Efrat ha'm Tigr da'r'yaları aralig'i» degen ma'nisti an'latadi.

Uzinlig'i 2700 km bolg'an Efrat (Shumerlerde-Buranun, akkadlarda-Puratut) ha'm uzinlig'i 1900 km bolg'an Tigr (shumerlerde-Idigna, akkadlarda-Idiklat) Armyan u'stirtinen baslanip, Persiya qoltig'ina quyadi. Mesopotamiya turg'inlari sheber irrigatorlar bolg'an. Arqada iqlimi kontinentalli, qublada hawa rayi issi ha'm qurg'aq bolg'an. Florasi jarli, faunasi bay bolg'an.

Mesopotamiya Jaqin Shig'istin' orayında jaylasqan, sonin' ushin ol Aldin'g'i Aziya sawdasında jetekshi rol' oynag'an.

Birinshi turg'inlar paleolit da'wirinde payda bolg'an. Neolit da'wirinde qonislasiw protsesi tezletilgen pa't penen ju'rgizilgen, da'r'ya oypatina tawli ha'm taw eteginde jasawshi turaqli turmisqa o'tip, olar diyxanshiliq, mal-sharwashiliq, o'nermentlik penen shug'illana baslag'an. Birinshi turg'inlar b.e.sh. VII-VI min' jilliqlar dawamında Tigr ha'm Efrat oypatlig'in ken'nen o'zlestirgen.

Xassun ha'm xalaf ma'deniyati. IV min' jilliqtin' basında ha'm V min' jilliqta birinshi turg'inlar payda boladi. (El'-Ubeyd, shumerlerden burin'gi xaliqlar). B.e.sh. IV min' jilliqta birinshi shumerler turar jerleri, olardin' tili payda boladi.

B.e.sh. III min' jilliqtan baslap Mesopotamiyanin' arqa ta'repinde semitler jasaydi. Olar a'yyemgi Aldin'g'i Aziya, Siriya dalalari ha'm Arabiyanin' sharwa qa'wimleri edi. Tigr ha'm Efrat oypatlig'ında jaylasqan semit qa'wimlerinin' tilin akkadlar tili dep atag'an. Tu'slik Mesopotamiyada semitler Vavilon dialektinde, ol arqada Tigr oypatinin' orta ta'repinde - assiriya dialektinde so'ylegen.

A'yyemgi zamanlardan baslap Mesopotamiyanin' arqa ta'repinde hurritler qa'wimleri jasag'an. Olar o'zinin' Mitaniy ma'mleketin du'zgen. Olar tili ha'm kelip shig'iwı boyınsha Armyan u'stirtinde jasawshi Urartu qa'wimlerinin' jaqin tuwisqanlari bolg'an.

B.e.sh. III min' jilliqtan baslap Arqa-Shig'is Mesopotamiyada yarım ko'shpeli kutiy (yaki tutiy) qa'wimleri jasag'an. Olardin' tili xurritler tiline ju'da' jaqin bolg'an. B.e.sh. XXIII a'sirdin' aqirına kutitler Mesopotamiyag'a basip kiredi ha'm ju'z jil dawamında ol jerde hu'kim su'redi.

A'yyemgi zamannan baslap kassitler Irannin' arqa-batisında, elamitlerden arqaraqta jasag'an. B.e.sh. II min' jilliqtin' ekinshi yarımında kassit qa'wimlerinin' bir bo'legi Diali da'r'yasi oypatında jaylasip aladi, ha'r jaqtan Mesopotamiya ma'mleketlerinin' birin-Vavilon ma'mleketin basip aladi ha'm ol jerde kassitler dinastiyasin ornatadi.

B.e.sh. II min' jilliqtin' ekinshi yarımında aramey qa'wimlerinin' u'lken topari Arqa Mesopotamiyag'a qaray bag'dar aladi. B.e.sh. V min' jilliqtin' basına kelip, olar Siriya ha'm Arqa Mesopotamiyanin' xurritler ha'm aramey xaliqlari arasına tolig'i menen sin'ip ketti. Aramey xalqının' tilinin' ko'p sanlig'i ha'm jen'il u'yreniliwi aramey tilinin' usi aymaqta ju'da' ken' taraliwına alip keldi. Persiya Vavilonı basip alg'annan keyin b.e.sh. VI a'sirde aramey tili - bul eldin' ma'mleketlik kantselyariyasinin' ra'smiy tiline aylanadi.

B.e.sh. VII min` jilliqtan IV min` jilliqqa shekem Mesopotamiya aymag`ında alg`ashqi-qa`wimlik du`zimmın` idirawı ha`m klassliq ja`miyettin` payda bolıw protsesi ju`z beredi.

B.e.sh. III min` jilliqta eldin` qubla ta`repinde, Shumer tariyxiy oblastında da`slepki kishi ma`mleketler payda boladı. B.e.sh. III min` jilliqtin` birinshi yarımı erte dinastiyalıq da`wir dep ataladı. B.e.sh. XXIV-XXII a`sirleri siyasiy oray Mesopotamiyanın` oraylıq aymag`ına awadı. Bul jerde Akkad ma`mleketi payda boladı, ol o`z ha`kimiyati astına Shumer ha`m Mesopotamiyanın` arqa oblast`ların biriktiredi. Mesopotamiyadag`i gegemoniya Akkad patshalig`ınan Shumer-Akkad patshalig`ına o`tedi. Onın` orayı qubladag`i Ure qalası boladı. Onın` tariyxi b.e.sh. III min` jilliqta tamamlanadı.

B.e.sh. II min` jilliqta Vavilon patshalig`i bolg`an.

Vavilon patshalig`i tariyxinin` da`wirlerge bo`liniwi	• eski Vavilon da`wiri (b.e.sh. XIX-XVI a`sirler); • Orta Vavilon yamasa kassitler da`wiri (b.e.sh. XVI-XII a`sirler); • Vavilonnin` siyasiy ha`lsirewi ha`m g`a`rezsizlik ushin gu`resiw da`wiri (b.e.sh. VII-VI a`sirler), ol eldi Persiya basıp aliwi menen juwmaqlanadı.
--	--

B.e.sh. XVI-XIII a`sirleri Arqa Mesopotamiyanın` batis ta`repinde Mitaniy ma`mleketi u`lken rol` oynaydı.

Onın` shig`is ta`repinde b.e.sh. III min` jilliqta Assiriya ma`mleketi payda boladı. Paytaxti-Ashshur qalası. Assiriya ma`mleketinin` tariyxi u`sh da`wirge bo`linedi:

Assiriya ma`mleketinin` tariyxi da`wirlerge bo`liniwi	• eski Assiriya da`wiri (b.e.sh. XX-XVI a`sirler); • orta Assiriya da`wiri (b.e.sh. XV-XI a`sirler); • jan`a Assiriya da`wiri (b.e.sh. X-VII a`sirler). Bul son`g`i da`wirde Assiriya ju`da` u`lken, Jaqin Shig`istin` derlik barlig`in ishine qamtig`an ullı ma`mleketke aylanadı, b.e.sh. VII a`sirde bul ma`mleket qulaydı.
--	--

Qosimsha sorawlar

1. A`yyemgi Mesopotamiya «eki da`r`ya aralig`i» dep ataliwinin` sebebi nede?
2. Xassun ha`m xalaf ma`deniyatinin` rawajlanıw o`zgeshelikleri?

Mesopotamiyanın` a`yyemgi tariyxi boyınsha derekler.

Materiallıq ma`deniyat estelikleri, jazba hu`jjetler, fol`klor shig`armaları, antik avtorlarınin` miynetleri A`yyemgi Mesopotamiya tariyxi boyınsha tiykarg`i derekler bolıp tabıladı.

En` a`yyemgi turar jerlerdi qazg`anda tabilg`an zatlar, Mesopotamiyanın` erte tariyxi haqqında u`lken bay mag`liwmatqa iye. Ol waqıtları jazba derekler bolmag`an.

Keyingi da`wirdegi jazba derekler bir neshe tu`rlerge: xojalıq, yuridikaliq, diplomatiyalıq hu`jjetler ha`m tariyxiy sipattag`i tastag`i jaziwlarg`a bo`linedi.

Mesopotamiya qalaların qazg`anda tabilg`an xojalıq hu`jjetleri eldin` ekonomikasi ha`m sotsiallıq qatnasiqları haqqında bay material bolıp tabıladı. (Uruk ha`m Djelet-Nasrdan 1000 tas taqtayshaları, gasurdan Shan (in)a menen 200 hu`jjetler, Ku`ltepeden 10000 kesteler, Arapxanadan 4000 tas taqtayshalar, Nippur, Vavilon, Barsippa, Sippara ha`m Uradan Shan (in)a menen 10000 hu`jjetler). Olar A`yyemgi Mesopotamiyanın` ha`r qiyli da`wirlerine tiyisli.

Yuridikaliq estelikler, atap aytqanda, nizamlar jiynag`i Mesopotamiya tariyxi boyınsha a`hmiyetli derekler bolıp tabıladı. Olar da Mesopotamiya tariyxinin` ha`r qiyli da`wirlerine tiyisli. Ma`selen, en` a`yyemgi Ura-Nammu nizamları b.e.sh. III min` jilliqtin` aqırına tiyisli. Enshunda tabilg`an nizamlar (59-stat`ya) b.e.sh. XX a`sirge tiyisli. Parsi ha`m Isinde tabilg`an nizamlar (40-stat`ya) b.e.sh. II min` jilliqtin` basına tiyisli. Kirisiwden, 282 stat`yadan ibarat tiykarg`i bo`limnen ha`m juwmaqtan turatug`in Vavilon patshası Xammurapidin` (b.e.sh. XVIII a`sir) nizamları en` u`lken nizamlar jiynag`i bolıp tabıladı. Nizamlar jiynag`i izertlewshiler ushin bay materialdı quraydı. Olardin` tiykarında Mesopotamiya ma`mleketleri ekonomikasın, menshik qatnasiqların qayta tiklewge boladı, olardan tariyxtin` ha`r qiyli da`wirlerindegi ja`miyettin` sotsiallıq du`zilisin ha`m onın` ishindegi qatnasiqlarınin` siyasiy du`zilisinin` uliwma belgilerin ko`riwge boladı.

Olar a`lbette, u`stem klass ma`plerin qorg`awg`a bag`darlang`an.

Eki tsilindr formasindag'i tasan islengen diplomatiyalıq hu'jjetler b.e.sh. III min' jıllıqqa tiyisli.

Akkad patshalari Naram-Suen ha'm Elam arasinda du'zilgen kelisim b.e.sh. XXIII jilg'a tiyisli.

Mari Zimirilla patsha sarayi qazilg'anda tabilg'an diplomatiyalıq arxiv b.e.sh. II min' jıllıqtin' basina tiyisli.

A'yyemgi Misr aymag'ında tabilg'an diplomatiyalıq El'-Amarn arxivi b.e.sh. II jıllıqtag'i Mesopotamiya ma'mleketleri tariyxi ha'm usi da'wirdegi xalıq aralıq qatnasıqlari ushin ju'da u'iken a'hmiyetke iye. Onin' ishinde Assiriya ha'm Vavilon patshalarinin' Misr faraonlari Amenxoten III ha'm Exnatong'a jazg'an xatlari bar.

Assiriya patshalari o'zlerine g'a'rezli ma'mleketler menen du'zgen sha'rtnamalari b.e.sh. V min' jıllıqtag'i xalıq aralıq kelisimler ishinde ilayiqli orin tutadi.

Shumer, Akkad, Vavilon, Assiriya ha'm Mesopotamiyanin' basqa ma'mleketleri patshalarinin' tariyxiy jazıwları a'hmiyetli derekler bolip tabiladi.

Xramlar saling'anda, qudaylar statuyalari tayarlang'anda, quday ha'm patshalarg'a arnalg'an gimnler jazilg'anda qollanilg'an patshalardin' siyiniw jazıwları da u'iken a'hmiyetke iye.

Assiriya patshalarinin' saray arxivlerinde patshalar xat alisiwları boyınsha saqlanıp qalg'an ko'plegen bahali materiallar bar (Nineva sarayında b.e.sh. VIII-VII a'sirlerge tiyisli 5 min' nan aslam xatlar tabilg'an).

Shumer, Vavilon, Assiriya da'wirlerine tiyisli patsha dizimleri tabilg'an. (Ura dinastiyasi tusında b.e.sh. XXII a'sirde du'zilgen «Shumer patshalıq dizimi») Joqarg'i ha'meldarlardin' Assiriya dizimi - «mimu» b.e.sh. 911-648 jj.) ha'm patsha dizimleri (b.e.sh. II min' jıllıqtin' basinan VII a'sirdin' aqirina shekem) Assiriya tariyxi jilnamasin (VII a'sirdin' aqirina shekem) aniqlaw ushin ju'da bahali hu'jjetler bolip tabiladi. Olarda Ku'n tutiliwinin' aniq mu'ddeti ushirasadi - b.e.sh. 763 jil 15-iyun'. Sonin' ushin bul jilnamanin' bekkem tiykari bar dep esaplawg'a boladi. B.e.sh. XVI a'sirden IX a'sirge shekemgi Assiriya-Vavilon o'z-ara qatnasıqlarin bayanlawshi «*Sinxron tariyxi*», «*Persiya patshasi Kirdin' Jan'a Vavilon patshalig'in basıp aliwi haqqında so'z etetug'in*» «*Vavilon xronikasi*» saqlanıp qalg'an.

Patsha jazıwları menen bir qatarda, usi tariyxiy shig'armalar A'yyemgi Mesopotamiya tariyxin qayta tiklewde ju'da bekkem tiykar bolip tabiladi.

Bul dereklerden basqa awizeki xalıq do'retpeleri, yag'niy epikaliq poemalar bar, ma'selen, «Gil'gamesh ha'm Aga» shumer poemasi. Og'an Keshtin' gegemoniyasınan Urukti azat etiw ushin gu'res ha'm en' a'yyemgi Urukthin' siyasiy du'zimi haqqında bolg'an waqiyalar kirgen.

Mesopotamiya tariyxi boyınsha en' a'hmiyetli sirt eller dereklerinin' qatarına Bibliyani atap o'tiw kerek.

Antik avtorlari Mesopotamiya ta'biyati ko'rinslerin iqlimnin' o'zgesheliklerin, xalıq da'stu'rlerin, diniy inanımlardi, ma'deniyat jetiskenliklerin ko'rsetken, tariyx haqqında eske tu'siriwler qaldirg'an.

Grektariyxshisi Gerodottin' (b.e.sh. V a'sir) miynetlerinde A'yyemgi Mesopotamiya haqqında ju'da bahali mag'liwmatlar berilgen. Gerodot usi el boylap sayaxat jasag'an, o'zinin' miynetinde an'izlardan puxta paydalang'an, ruxaniyler ha'm dilmashlardin' gu'rrin'lerin keltirgen.

Ja'ne bir avtor Ktesiy Kindskiy 22 kitaptan ibarat «Persiya tariyxin» jazg'an, onda Mesopotamiya tariyxına anag'urlim orin ajratilg'an.

Grektavtorı Ksenofont (b.e.sh. V-VI a'sirleri) Mesopotamiyada saparda bolg'an, «Kirapefiya» ha'm «Anabasis» shig'armaların jazg'an, olarda Tigr ha'm Efrat oypatin, xalıqlardi ha'm da'stu'rlerdi su'wretlegen.

Strabonnin' «Geografiyasi» Mesopotamiya haqqında ju'da bay mag'liwmatlar deregi bolip tabiladi.

Bul avtorlardan basqa, Iosif Flaviy ha'm Pompey Trog miynetlerin atap o'tiwge boladi, olarda Vavilon Mesopotamiya haqqında mag'liwmatlar berilgen.

Tariyxiy shaxslardin`atlarin bilip alin`

Gerodot – b.e.sh. V a`sirde jasag`an antik avtori. Oni «Tariyx atasi» dep te ataydi, onin` «Tariyx» shig`armasi du`n`yag`a belgili.

Ksenofont – grek tariyxshisi, belgili «Alesandr Anabasisi» miyneti menen belgili.

Strabon – b.e.sh. V–I a`sirde o`mir su`rgen ilimpaz geograf, ol «Gegrafiya» miyneti menen tanilg`an.

Talabalardin`bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Mesopotamiyanin` tariyxinda shig`arilg`an nizamlardin` a`hmiyeti?
2. Xammurappi nizaminin` basqa nizamlardan parqi ha`m bul haqqinda nelerdi bilesiz?

A`yyemgi Mesopotamiya istoriografiyasi

Mesopotamiyanin` a`yyemgi dereklari menen birinshi bolip sayaxatshilar Veniamin Gudel`skiy XVII a`sirde, daniyalilimpaz K.Nibur (Persiya patshalarinin` jaziwlarinan ko`shirmeler alg`an) tanisqan.

1802 jili nemets filosofiya mug`allimi G.F.Grotefend Perseopol`den tabilg`an klinopis`ti awdarg`an. Ol axeminidler dinastiyasin aniqlag`an, Dariy, Kserks, Vispat patshalari atlarin aniqlag`an ha`m oqig`an.

Anglichan G.Rauminson klinopis`ler shifrlarin oqiwg`a u`lken u`les qosti. Ol Irandag`i Xamadan qasinda tabilg`an Bexistun jarindag`i Persiya patshasi Dariy V ju`da` u`lken jaziwlarin u`yrendi.

Klinopis` shifrlarin oqiwdag`i tabislar assirologiya dep atalg`an izertlewlerdin` jan`a tarawinin` payda boluwina alip keldi.

Ha`zirgi waqitta assirologiyadan jan`a tarawlar bo`linip shig`ip atir: shumerologiya, elamitologiya, urartologiya ha`m xettologiya.

Mesopotamiyada arxeologiyaliq qaziwlar XIX a`sirdin` ortasinda baslanadi, da`slep olar a`yyemgi estelikler izlew menen qiziqsing`an ha`weskerler ta`repinen ju`rgizilgen. Mesopotamiyanin` a`yyemgi qalalarin birinshi bolip 1842 jili frantsuz ilimpazi E.P.Botli ashqan. Ol Ku`yinchik ha`m Xorsabad awilin qazg`an. Bul awil Assiriya patshasi Sargon II nin` rezidentsiyasi - Dur-Sharruxin qalasi bolg`an.

1854-1847 jillari anglichan diplomati G.A.Leyerd Assiriya qalasi Kal`ku ha`m Ku`yinchik to`beshigin qazadi. Ol Nineviya qulandilarin, sonin` ishinde b.e.sh. VII a`sirdegi Sinaxxerib patsha sarayin ha`m onin` aqlig`i Ashshurbanipaldin` «Tas kitaplarg`a toli» kitapxanasin ashadi. Leyerdin` ka`siplesi O.Rassom ta`repinen bahali ashiliwlar islendi. Ol Assiriya patshasi Ashshurbanipal sarayin tabadi. Bul sarayda an` ha`m a`skeriy ko`rinisler rel`efli su`wretlengen. Sonday-aq ol A`yyemgi Sippara qalasin ol jerdegi ku`n qudayi Shalashtin` xramin ashadi. Sonday-aq oqiwrallari menen qosa mektep, ha`r qiyli hu`jjetler tabiladi.

Anglichan geologi V.Loftus Mesopotamiyanin` a`yyemgi qalalarin ashiwg`a salmaqli u`les qosti. Ol xramlari, xram kitapxanasinda saqlang`an hu`jjetleri menen qosa a`yyemgi Uruk qalasin, quday xrami, is ha`m mektep hu`jjetleri menen qosa Larsu qalasin ashqan.

1854 jili anglichan diplomati Dj.Teyler Ur qalasin, El`-Ubeyd ha`m Erdu awillarini ashqan.

1888 jili Dj.Peters basshilig`indag`i Amerika arxeologiyaliq ekspeditsiyasi A`yyemgi Nippurdi ashqan. Ol jerde uliwma shumer qudayi Ellil xraminin` qaldirqlari, 60 min` tas taqtayshalarina iye ju`da` u`lken xram kitapxanasini, xramnin` xojaliq qurilislari, saray, mektep, bag`dar, turaq joylar, is hu`jjetlerinin` ju`da` u`lken arxivi tabilg`an.

XX a`sirdin` basinda R.Kol`devan basshilig`indag`i nemets ekspeditsiyasi A`yyemgi Vavilonni ashqan. Bul jerde minarlari menen qorg`an diyardari, patsha Navuxodonosor II nin` sarayi, Marduk qudayinin` xrami tabilg`an.

1903-1914 jillari nemets arxeologi V.Andrey a`hmiyetli ashiwlar islegen. Ol en` a`yyemgi Assiriya paytaxtin Ashshur qalasin ashqan. Bul jerde patsha saraylarinin` qulandilari, joqarg`i Assiriya qudayi Ashshuridin` xrami, patsha qa`birleri, qala turaq joylari ha`m ko`sheleri tabilg`an.

1933-1939 jillari frantsuz arxeologi A.Parro-Mari qalasin qazg`an. Na`tiyjede 20 min`nan aslam xojaliq ha`m diplomatiyalik hu`jjetleri menen qosa b.e.sh. II min` jilliqalarda Mari patshasi Zimprilim salg`an ju`da` u`lken saray ashildi.

1922-1934 jillari L.Vulli basshilig`indag`i ingliz arxeologiyaliq ekspeditsiyasi A`yyemgi Ur qalasin (b.e.sh. IV a`sirden b.e. IV a`sirge shekem) sistemali tu`rde qazdi. Ay qudayi Nippar (Sin) ha`m onin` hayali Ningal` qudayina siyiniw menen baylanisli xramlar, qimbat bahali buyimlarg`a toli qa`bir ha`m mazarlari menen qosa a`yyemgi patsha nekropoli, mektepler, ustaxanalar, turaq joylar ha`m arxivler ashilg`an. Tutası menen ekinshi jer ju`zilik uristan keyingi Mesopotamiya aymag`indag`i arxeologiyaliq izertlewler to`mendegiler menen sipatlanadi: birinshiden, sirt el arxeologlari menen bir qatarda qaziw jumislarına Irak ilimpaz-arxeologlar qatnasadi. Ekinshiden, burin qazilg`an esteliklerge qaytadan oraliw, u`shinshi sipatli belgisi-arxeologlardin` Mesopotamiyanin` a`yyemgi da`wirin, onnan buring`i tariyxin izertlew bolip tabiladi. (R.Soletskiy Shanidar turar jerinin` paleolit u`ngirlerin; R.Breydvux, S.Lloyd-Djarleo, Xasuk h.t.b. paleolit turar jerlerin ashqan).

Arxeologiyaliq qaziwlar na`tiyjesinde tabilg`an klinopis` hu`jjetlerinin` u`lken materiallarin ja`riyalaw sirt el assirilogiya ha`m shumerologiyasinda salmaqli orin tutadi. Shifrlardi oqiwhilardin` biri G.Raulinson bolg`an. Klinopis` kestelerin ja`riyalag`an K.Bergol`d, B.Maysner h.t.b. Siyasiy tariyx ha`m ma`mleketlik du`zilis ma`seleleri ju`da` belsene izertlenedi.

Sirt el alimlari A`yyemgi Mesopotamiyanin` ma`deniyat ha`m dini ma`selelerine ju`da` u`lken diqqat awdarip atir (K.Bergol`d, B.Maysner, F.Delichi, A.Parro, S.Kramer h.t.b.). Sirt el ilimpazlari ekonomika ha`m sotsial qatnasiqlar mashqalalarına onsha ko`p diqqat awdarmag`an. Belgili alim P.V.Nikol`skiydi haqiqatında «rus assirologiyasinin` atasi» dep ataydi. Ol b.e.sh. III min` jilliqqa tiyisli 500 aslam xojaliq hu`jjetlerin izertlegen ha`m ja`riyalag`an. B.A.Turaev, I.V.Volkov, V.V.Shuleykolar da salmaqli u`les qosqan.

20-50 jillari akademikler N.M.Nikol`skiy A.I.Tyumenev, V.V.Struveler ko`p jumislar alip barg`an. Akademik V.V.Struve shig`istanıw ilimi rawajlanıwına u`lken u`les qosti, ol Mesopotamiyadag`i sotsial-ekonomikaliq qatnasiqlar haqqında juwmaq jasadi, a`yyemgi shig`is ja`miyetinin`, a`sirese III Ur dinastiyasi tusindag`i ja`miyettin` qul iyelewshilik sipati puxta izertlewler ju`rgizdi.

Rus assiriloglarinin` mektebi du`ziledi. Olardin` ishinde I.M.D`yakonov u`lken orin tutadi, ol A`yyemgi Mesopotamiyanin` sotsial-ekonomikaliq tariyxin izertleydi. Bunnan tisqari I.M.D`yakonov o`z izertlewlerinde A`yyemgi Mesopotamiya xaliqlari jaziwin ha`m tillerin u`yreniwge u`lken diqqat awdaradi, 50-70-jillarda rus assirilogiyasi ko`plegen ilimiy bag`darlardi islep shig`adi. Olardin` ishinde Mesopotamiyanin` sotsial-ekonomikaliq qatnasiqlari mashqalasi bas orin tutadi (M.A.Dandamaeva).

Alg`ashqi qa`wim ja`miyetinen erte klassliq ja`miyetke o`tiw mashqalasi ken` arxeologiyaliq material tiykarında sheshildi (V.M.Masson). Bunnan tisqari, rus alimlari A`yyemgi Mesopotamiya ma`deniyatin ha`m sotsialliq institutlarin izertlegen. Rus arxeologlari Irak aymag`ında qaziw jumislarin ju`rgizgen (Tell`-Sogda, Yarim Tepe V ha`m 11, R.M.Munchaev)

Qosimsha sorawlar

1. Assirologiya atamasinin` bulay ataliwinin` sebebi nede?
2. Mesopotamiya tariyxin izertlewde izertlewshi arxeologlardin` tutqan orni?

En` a`yyemgi Mesopotamiya. Klassliq ja`miyettin` qa`liplesiwi. A`yyemgi SHumerdin` qala-ma`mleketleri.

En` a`yyemgi da`wirde tas a`siri an`shilarinin` turar jeri tawli rayonlarda, Mesopotamiyanin` arqa-shig`isında ha`m Kurdistan (Shanidar) shegasında jaylasqan. Orta paleolit da`wirinde olar u`ngirlerde ha`m qoslarda jasag`an. B.e.sh. XI-VIII a`sirleri mezolit da`wirinde xaliq a`ste-aqirin diyxanshiliq ha`m sharwashiliq penen shug`illana baslaydi, tabilg`an zatlar bunin` da`liyli boladi (Zavi-Cheli-Shanidar, Karim Shaxir). B.e.sh. VII-VI min` jilliqalarda Djarmo ma`deniyati payda boladi. Xojaliqtin` eski formalari saqlanadi, adamlar otiriqli jasadı, ha`r qiyli qurallar,

haywanatlardan ha'm hayallardan totem statuetkalari payda boladi (hasildarlik simvoli, bezew zatlari, keramika h.t.b.).

B.e.sh. VI min` jilliqta bul aymaqta diyxanshiliq-sharwashiliq xojalig`i qa`liplesedi. Buni **Xassun** ma`deniyati estelikleri da`liylleydi. B.e.sh. V min` jilliqta Arqa Mesopotamiya turg`inlari turmisinda ku`shlerdin` rawajlaniwi ha'm qa`wimlerdin` keliwi menen baylanisli edi. Bul da`wirdin` sipatli belgileri menen aniq ko`ringen Tell`-Xalaf atamasi boyinsha rawajlaniwdin` usi da`wiri **Xalaf** ma`deniyati dep ataldi.

Sharwa xojalig`inda u`lken qara mal salmaqli orin tutqan, ha`r qiyli o`ndirisler tez rawajlang`an (Yarim Tepe II). B.e.sh. V a`sirdin` ekinshi yariminda IV a`sirdin` birinshi yariminda Tu`slik Mesopotamiyada Ubeyd ma`deniyati qa`liplesedi. (Urdin` qasindag`i El`-Ubeyd). Onin` suwg`ariw kanallarinin` sistemasi bolg`an sonin` menen birge o`nermentshilik rawajlang`an. Bul da`wirde Tu`slik Mesopotamiyada jan`a etnikaliq tolqin - jergilikli xaliq penen aralasip ketken shumerler qa`wimi payda boladi.

Uruk ma`deniyati (b.e.sh. IV min` jilliqtin` ekinshi yarimi) Shumer tsivilizatsiyasinin` tiykari saliniwi menen, klassliq ja`miyet ha'm ma`mleketin` payda boliwi menen sipatlanadi. Suwg`arilatug`in diyxanshiliq barg`an sayin ko`p o`nim bere basladi. O`nermentshilik diyxanshiliqtan tez pa`t penen ajirala basladi. Gu`lalshiliq o`ndirisi arnawli tarawg`a bo`linip shig`adi. Tovar aylanisina tiykar salinadi, sirtqi ha'm ishki almasiw rawajlanadi. Awillar qalalarg`a aylanadi, olardin` orayinda xramlar salinadi. Freska, kolonna, mozaika menen bezelgen ju`da` u`lken xramlar eldin` ekonomikaliq potentsiali o`siwin aytqan sipatlaydi. Tsivilizatsiya payda boliwin 2-min` su`wretli belgilerden ibarat jaziwdin` payda boliwi juwmaqlaydi. Ja`miyettin` mu`lklik bo`liniwi ha'm sotsialliq differentsiatsiyasi tez pa`t penen ju`rgiziledi (qullar, ruwxaniyer (jretsler), g`a`rezli jumisshilar). Bul da`wirde Shumerde alg`ashqi ja`miyettin` ornina kelgen klassliq ja`miyet ha'm ma`mleket qa`liplesedi.

B.e.sh. III min` jilliqtin` basinda Mesopotamiya aymag`inda ko`plegen ha`r qiyli tillerde so`ylewshi xojaliqlar jasag`an, olardin` arasinda: qublada shumerler, Efrat ha'm Tigr oypatlig`inin` orta ta`repinde-Akkadlar, arqada-xurritler jasag`an. Bul da`wirde Shumerdin` qublasinda bir qatar qala-ma`mleketler - Eredu, Ur, Larsa, Uruk, Lagash, Umma, Isin, Nippa, Kish qalalari bolg`an. Bul jerde da`wirge sipatli tiykarig`i tarixyi protsessler ju`z bergin. Bul da`wirdi erte dinastiyaliq dep atag`an, ol o`z ishine b.e.sh. XXVIII-XXIV a`sirlerdi qamtig`an.

B.e.sh. III min` jilliqtag`i Shumerdin` ekonomikaliq rawajlaniwi, irrigatsiya ha'm metallardan paydalaniw tiykarinda o`nermentshilik, diyxanshiliq xojalig`inin` rawajlaniwi menen sipatlanadi. Sawda o`nermentshilikten bo`linip shig`adi. Qul iyelewshilik qatnasiqlari tez pa`t penen rawajlanadi. Uris qulshiliqtin` tiykarig`i deregi bolip tabiladi. Qullardan basqa, Shumerde ko`plegen eriksiz jumisshilar, sonday-aq mayda o`ndiriwshiler bolg`an.

Shumerdin` qala-ma`mleketinde jer eki toparg`a bo`lingen: bir bo`legi aymaqliq qa`wimler menshiginde bolg`an, ekinshisi xram jerlerinin` qorin qurag`an. Shumerde klassliq ja`miyet rawajlaniwi menen alg`ashqi ja`miyettin` demokratiya institutlarinin` belgilerin saqlap qalg`an ma`mleket qa`liplesken.

Erte dinastiyaliq da`wirdin` basinda ma`mleketi «En»-qala ma`mleketin` joqarg`i ruwxaniyi (jrets) basqarg`an. Usi da`wirdin` aqirinda g`ana despotiya uqsag`an monarxiyalig` ha`kimiyattin` tu`ri payda boladi. Armiya ha`kimnin` tiregine aylanadi. Shumerdin` b.e.sh. III min` jilliqtag`i tariyxin erte dinastiyaliq da`wirdi qurag`an u`sh izbe-iz da`wirge bo`liwge boladi.

Birinshi erte dinastiyaliq da`wir (b.e.sh. XXVIII-XXVII a`sirler) Kish qalasinin` ba`lentlewi ha'm Kishlerdin` V dinastiyasi basqariwi menen sipatlanadi. Ha`kimlerinin` arasinda Etennin` ati ko`rinedi. Birinshi erte dinastiyaliq da`wirdin` aqirinda Uruk ba`lentlep baslaydi. Onin` da`slepki ha`kimleri arasinda Zimerkar ha'm Lugal`banda bolg`an.

Ekinshi erte dinastiyaliq da`wir (b.e.sh. XXVII-XXIV a`sirler) Kishtin` ha`lsirewi menen baslanadi. Bunnan gil`gamesh basqarg`an Uruk paydalanadi.

U`shinshi erte dinastiyaliq da`wir (b.e.sh. XXV-XXIV a`sirler) birlesiw tendentsiyasi ku`sheyiwi, irrigatsiyaliq tarawlar du`ziliwi, basqinshiliq urislar ju`rgiziliwi ha'm tawli dalanin` qa`wimleri shabiwillarinan qorg`aniw menen sipatlanadi.

Ur ha`kimleri «A`lem lugali» atag`ina iye bolg`ani menen, olar gegemoniyani Lagashqa beriwge ma`jbu`r bolg`an. Ol jerde b.e.sh. XXVI a`sirde Ur-nayshl tiykar salg`an dinastiya hu`kimlik etip baslaydi. Lagashta ma`mleketlik awdarispaq ju`z beredi, onin` barisinda «ensh» Lugal`banda qulatiladi, ha`kimiyatqa onin` tuwisqani Urinimgina (b.e.sh. 2318-2312 jj.) keledi. Bul ha`kimnin` tusinda Lagashta anag`urlim ishki ha'm sirtqi siyasiy o`zgerisler ju`z beredi. Sonin`

menen bir qatarda Umma da ku'sheyyedi, Lagash Umma basshilig'indag'i jan'a siyasiy birlespeden g'a rezli bolip qaladi.

Mesopotamiyada orayliq ma'mlekettin' du'ziliwi Akkad ma'mleketi ha'm urdin' iii dinastiyasi.

Sargon Akkad patshalig'in du'zedi ha'm barliq joqarg'i ataqlardi – «Kisht lugali», «El lugali», sonday-aq «Akkad lugali» ataqlarin o'zi iyelep aladi. Tigr ha'm Efrat aralig'inda ol jan'a paytaxt quradi, oni ma'mlekettin' ati menen Akkad dep ataydi. Sargon pu'tkil Shumerdi iyelep aladi. Bunnan keyin Akkadlilar arqa-batis ta'repke – Mari, Eblag'a, Subaret eline (Arqa Mesopotamiya), Elamg'a bir qatar tabisli atlanislar jasaydi.

Na'tiyjede bir ha'kim qol astina pu'tkil Mesopotamiya biriktiriledi ha'm Aldin'g'i Aziyada ju'da iri Mesopotamiya ma'mleketi du'zilip, paytaxti Akkad boladi. Bul ha'diyse eldin' ekonomikasinin' rawajlaniwina u'lken ta'sir jasaki. Patshanin' qu'diretli ha'kimiyati payda boliwinan ibarat dinastiyalardin' payda boliwi b.e.sh. XXIV-XXIII a'sirlerdegi Akkad rawajlaniwinin' juwmag'i boldi. Biraq, patshaliqtin' aqirinda ol bir qatar qiyinshiliqlarg'a duwshar boladi: armiyada ko'terilis ju'z beredi, bir qatar oblast'lar (Subaret) ha'm qalalar (Kazamu Vavilon) bo'linip shig'adi.

Sargonin' miyrasxori Rimush Shumerdin' uriwliq aristokratiyasi separatizmin saplastiriw ushin bir qatar sheshiwshi ilajlar iske asirdi. Ishki siyasatta Rimush xramlarg'a ko'p sawg'alar berip, ruwxaniylardin' qollap-quwatlawina erispekshi bolg'an. Rimushtan keyin onin' kishi inisi Manishtus patsha boladi. Keyin ala Naram-Suen (b.e.sh. 2236-2200 jj.) patsha boladi. Ma'mleket ishindegi birinshi naraziliqlardi bastirip, Naram-Suen o'zinin' dinastiyaliq ha'kimiyatin bekkemlewge bag'darlang'an bir qatar ilajlarin ko'redi. Ayirim qala baslarina «ensiler» ornina o'zinin' balalarin qoyadi. Ruwxaniyeler, yag'niy jretsler o'zinin' tiregi dep esaplag'an. Ol batista Ebba patshalig'ina, arqada - Subaret, Elam, Zagros tawlarina h.t.b. tabisli atlanislarin jasaydi.

Akkad patshalig'i kutiyler soqqisi astinda ha'lsireydi. Basqinshilar Mesopotamiyanin' ko'plegen qalalarin ha'm xramlarin qiyratadi, olardin' xalqi tutqing'a alinip, qalg'anlari u'lken saliq to'legen. Olar Mesopotamiyalilar ha'm a'sker basilar arqali basqaradi. Usinday nayiplardin' biri «ensi» Lagasha Gudea bolg'an, ol b.e.sh. XXII a'sirdin' ekinshi yariminda 20 jilg'a Shan (in)alas waqit hu'kim su'rdi. Gudea «ensi» ha'm xram xojalig'inin' aqsaqallar ken'esi ha'm xaliq jiynalisinin' da'stu'rlerinen paydalandi. Gudea Lagash Arqa Mesopotamiya, Elam, Siriya, Iran, ha'tteki Hindstan menen sawda baylanislarin ornatqan. 125 jilg'a jaqin da'wir ishinde ku'tip, el u'stinen siyasiy hu'kimdarliqqa iye bolg'an. En' son'inda basqinshilarg'a naraziliqlar payda bola basladi, oni Urdin' qollap-quwatlawinda Uruk basqardi. Da'slep Uruktin' basinda a'piwayi baliqshi Utuxengal' turg'an. Ko'p keshikpey, ol o'lgennen keyin azat etilgen Mesopotamiya u'stinen ha'kimiyatti Ur patshasi Ur-Nammu iyelep aladi. Ol ataqli III Ur dinastiyasina tiykar salad. Bul dinastiya birlesken Shumer-Akkad patshalig'in basqaradi (b.e.sh. XXII a'sirdin' aqiri XX a'sirdin' basi).

Urdin' III dinastiyasi basqarg'an waqit ishinde Shumer-Akkad ma'mleketi ekonomikasinda bir qatar o'zgerisler ju'z berdi. Buzilg'an irrigatsiyaliq sistema tolig'i menen qayta tiklenedi, jan'a ken' kanallar tarmaqlarinin' qurilisi baslanadi, ken' ko'lemde diyxanshiliq ha'm sharwa xojaliqlari du'ziledi, xramlar (Ur-Nammu), saraylar qurilislari ju'rgiziledi.

Tiykarg'i jer massasin patshanin' jer qori qurag'an. Usinin' menen bir qatarda, qa'wimler ha'm jeke adamlardin' jerleri bolg'an.

Urdin' III dinastiyasi da'wirinde ja'miyet ayqin qul iyelewshilik ma'mleketlik du'zilisi A'yyemgi Shig'is despotiyasinin' jetilisen formasina iye boladi. Ma'mlekettin' basinda sheksiz ha'kimiyatqa iye patsha turg'an. Ol «Ur patshasi, Shumer ha'm Akkad patshasi» ataqlarina iye bolg'an, oni «A'lemnin' to'rt ta'repinin' patshasi» da dep atag'an. Din patsha ha'kimiyatinin' tiregi bolg'an.

Shul'ga (b.e.sh. 2093-2046 jj.) basqarg'an waqittan baslap patshalarg'a qudayliq hu'rmetler ko'rsetilgen ha'm og'an siyiniw ornatilg'an. Ruwxaniyeler patshalarg'a bag'ing'an. Pu'tkil el nayipliqlarg'a bo'lingen, olardi nayiplar (wa'killer) basqarg'an. Patsha sudi sho'lkemlestirilgen. Armiya a'skerler-kolonistlerden turg'an. Urdin' III dinastiyasi da'wirinde ma'mlekettin' sirtqi siyasati belsene alip barilmag'an. Irang'a ha'm Mesopotamiyanin' arqa aymaqlarina ayirim atlanislar bolip turg'an, al tiykarinan ma'mlekettin' ishinde tinishliqti saqlawg'a kewil berilgen.

III dinastiyarin' besinshi patshasi - Ibba-Suzna (b.e.sh. 2027-2003 jj.) hu'kim su'rgen jillari Shumer-Akkad patshalig'inin' idiraw da'wiri edi. Xaliq massalarinin' naraziliqlari, patsha xojalig'inin' idirawi dag'darisqa alip keldi. Ma'mlekettin' idirawina alip kelgen sirtqi siyasiy soqqi

batistan amoreylerdin` basip keliwi boldi. Elamitler sheshiwshi soqqi berdi, olar Mesopotamiyag`a basip kirip, Urdu qiyaratadi. Ur III dinastiyasi usilayinsha qulaydi.

Tariyxiy shaxslar, atamalar

Ibbi-Suzna – Shumer-Akkad patshalarinin` biri.

Lagash – Mesopotamiyadag`i qala-ma`mleket, b.e.sh. XX a`sirde ku`sheygen ha`m gu`llegen da`wiri.

Ur-Nammu – Mesopotamiyadag`i qala-ma`mleketi b.e.sh. XXVII a`sirde ku`sheygen.

Sargon – b.e.sh. XXIV a`sirde basqarg`an Mesopotamiya patshalarinin` biri.

Naram-Suen – Sargonnin` aqlig`i Akkad patshalig`in gu`llendirgen faronlardan biri, Elamg`a tabisli atlanislari menen tariyxta belgili.

AYYEMGI VAVILON .

SHUMER XAM VAVILON MADENIYATI. JANA VAVILON PATSHALIGI

Joba:

1. Eki da`r`ya aralig`indag`i qalalar gu`resi. Vavilonnin` ko`teriliwi.
2. Birinshi dinastiyasi. Xammurapi.
3. Xammurapi ma`mlekettin` bo`lekleniwi.
4. Kassitlerdin` Vaviloni basip aliwi ekonomikalig`i jag`dayi.

Tema boyinsha ayriqsha u`yreniledi

Bilimlendiriw sistemasi, xojaliqtin` rawajlanishi. Sotsialliq turmis.

Urdin` III dinastiyasinin` qulawi shumer-Akkadnin` ko`plegen oraylarinin` arameyler ta`repinen qiyratilishi ha`m olardin` Mesopotamiya boylap taraliwi oraylasqan ma`mlekettin` waqitsha ha`lsirewine eldin` siyasiy bo`lekleniwine alip keldi. Qublada oray qalasi bolg`an patshalig` bo`lindi onnan arqaraqta g`a`rezsiz Issen, sonday-aq Mari, Ashur ha`m Eshnun ma`mleketleri bo`linip shiqti. Olardi aramey dinastiyasi basqarg`an. B.e.sh. XX-XIX a`sirleri Vavilon qalasi u`stemlik etedi (Bab - quday da`rwazasi).

Olarda Vavilon yamasa Aramey dinastiyalari hu`kimlik su`redi. Olardin` basqarg`an waqtin erte Vavilon da`wiri (b.e.sh. 1894-1895 jj.) dep atag`an. Onin` tiykarin sumuabum salg`an.

Vavilonnin` gu`lleniwi V Vavilon dinastiyasinin` altinshi patshasi - Xammurapi (b.e.sh. 1792-1750jj.) basqariwi waqtina tuwra keledi. Ol ko`rnekli ma`mleketlik isler, oziq ha`m hiyleker diplomat, iri strateg, dana nizam shig`ariwshi, esapshil ha`m sheber sho`lkemlestiriwshi bolg`an. Ol o`zine Uruk, Issendi, keyin ala ku`shli Eshnun ha`m Larsu ma`mleketlerin bag`indirg`an. B.e.sh. 1759-jili Xammurapi ku`shli Mari ma`mleketin qiyaratadi. Assiriya bir o`zi qaladi, onin` en` iri qalalari (Ashshur, Nineviya h.t.b.) jan`a ha`kimiyatti moyinlaydi.

Barliq ma`mleketlerdi bag`indirip, Vavilon qalasi jan`a ulli ma`mlekettin` paytaxti bolip qalmastan, Aldin`g`i Aziyanin` ju`da` iri ekonomikalig` ha`m ma`deniy orayina aylanadi. Usig`an qaramastan, Xammurapi dinastiyasi patshalig` etiw da`wirinin` aqirina Vavilon ma`mleketinin` ishki ha`m sirtqi jag`dayi ha`lsirep qaladi. 1595 jilg`i xettlerdin` Vavilong`a atlanisi ma`mleketti basip aliw ha`m qiyratilishi menen tamamlanadi. Vavilon V dinastiyasi ha`kimligine shek qoyadi, u`sh ju`z jildin` Eski Vavilon da`wiri juwmaqlanadi.

Xammurapi nizamlari Xammurapi basqarg`an da`wirdegi Vavilon ma`mleketinin` ekonomikalig`, ja`miyetlik-siyasiy du`zilisi usi waqitqa shekem kelgen nizamlari jiynag`i arqali bizlerge ma`lim boldi. Bul nizamlar jiynag`i b.e.sh. XVIII a`sirdin` birinshi yarimindag`i turmistin` ko`plegen ta`replerinin` ju`da` a`hmiyetli deregi bolip tabiladi. Xammurapi tusindag`i Vavilon ma`mleketi ekonomikasi irrigatsiyaliq, diyxanshiliq, mal sharwashilig`i, o`nermentshilik, sirtqi ha`m ishki sawdanin` bunnan bilay da`rawajlanishina tiykarlang`an.

Kassitler - Zagrost tawli qa`wimleri toparlarinin` biri - Mesopotamiya shegaralarinda Xammurapi o`lgennen keyin ko`p keshikpey payda boladi.

B.e.sh. (Shan (in)a menen) 1742-jili kassit ko`semi Gandash Vavilong`a ekinshi ret basip kiredi ha`m o`zine «A`lemnin` to`rt ta`repinin` patshasi»-»Shumer ha`m Akkad patshasi», «Vavilon patshasi» degen da`bdebeli ataqlar aladi. Biraq tek 1595-jildan baslap kassitler dinastiyasi ha`kimiyati, yag`niy Erte Vavilon da`wiri baslanadi, ol b.e.sh. shama menen) 1155-jili tamamlanadi.

Kassitler da`wirinde armiya ha`m transport atlar awil xojalig`inda- quramali pluglar ken`nen qollaniladi, jollar salinadi, sirtqi sawda janlanadi. Qa`wimlik birlespelerge ha`m u`lken shan`araqlarg`a jeterli diqqat awdariladi.

Kassitler rawajlang`an Vavilon ma`deniyatin o`zlerine sin`irip aladi, kassit qudaylarin Vavilon qudaylari menen ten`dey ko`redi. Mesopotamiya diniy da`stu`riy siyiniwlarg`a g`amxorliq etken (Agum II, Marduk qudayi). Urukta xramlar salg`an.

Biraq waqittin` o`tiwi menen ha`kimiyat oraylasiwi ha`lsireydi. Bul da`wirde Assiriya ku`sheye baslaydi. B.e.sh. XIII a`sirde ol kassitler Vavilonina bir qatar sezilerli soqqilar beredi. Solay etip, 1155-jili kassit dinastiyasinin` hu`kim etiw da`wiri tamamlanadi. Mitaniy ma`mleketi Mesopotamiyanin` arqa-batis aymaqlarinda, kishi a`yyemgi xurriyler jerlerinde - Kummiy, Alshe, Yamxada h.t.b. payda bolg`an. Onin` paytaxti Vashshushkaniy qalasi bolg`an. Semit tilles arameyler menen aralasip ketken xurritler bul jerdegi xaliqtin` tiykarg`i massasin qurag`an.

Mitaniy ko`p sanli qurg`aq sawda jollardin` kesispesinde jaylasqan. Ta`biyiy sharayatlari diqqanshiliq ha`m sharwashiliq tarawlarin rawajlandiriwg`a qolayli bolg`an. Olardin` saray ha`m xram xojaliqlari bolg`an. Mitaniy ma`mleketi sotsialliq du`zilisinde u`lken rol` oynag`an. Qullar klasi tutqinlar qatarinan qurallang`an. Ma`mleketti patsha basqarg`an, orinlarda xazannular ha`kimlik etken. Armiya patsha qudiretinin` tiregi bolg`an. B.e.sh. XVI-XV a`sirler Mitaniy ma`mleketinin` gu`lleniwi ha`m ku`shli ma`mleketke aylaniwi da`wiri bolg`an. Ol o`z ha`kimiyatin Assiriyanin` anag`urlim aymag`ina, sonin` ishinde Ashshur ha`m Nineviyag`a, Kishi Aziya, Siriya, Finikiya, ha`tteki Palestinag`a taratqan.

Ammenxoten II tusinda Mitaniy Misr u`stinen toliq jen`iske erisken. Olar Assiriya ha`m xett ma`mleketine qarsi awqam du`zgen. Tutmos IV ha`m Amenxotep III (Amenemxett) Mitaniy patshasinin` qizlarina u`ylenedi. Biraq Mitaniy Vavilon menen, al Misr Assiriya menen awqamg`a birigedi.

Usi jag`daydan paydalanip, Xett patshalig`i Mitaniy ma`mleketi u`stinen jen`iske erisedi. B.e.sh. XIII a`sirde Mitaniy ma`mleketi bir neshe mayda knyaz`liklerge bo`linip ketedi, keyin ala olar Assiriya qol astina o`tedi. Assiriya tariyxı eki tiykarg`i da`wirge bo`linedi:

Assiriya tariyxinin` da`wirlerge bo`liniwi	• eski Assiriya da`wiri (b.e.sh. XX-XVI a`sirler); • jan`a assiriya da`wiri (b.e.sh. X-VIIa`sirler).
---	--

Eski Assiriya da`wirinde ma`mleket kishi aymaqqa iye edi, onin` orayi Ashshur bolg`an, xalqi diqqanshiliq penen shug`illang`an. Olar Tigr suwlarinan irrigatsiyaliq qurilislari ja`rdemi arqali paydalang`an. Erte Assiriya ja`miyetinde sawda bas rol` oynag`an.

Eski Assiriya ja`miyeti qul iyelewshilik ja`miyeti bolg`an, biraq onda qa`wimlik du`zim qaldiqlari ele ku`shli edi. Patshaliq ha`m xram xojaliqlari bolg`an, olarda qa`wim ag`zalari ha`m qullar miynet etken.

Shamshi-Adad (b.e.sh. 1813-1781 jj.) Assiriya tusinda belsene sirtqi siyasatti ju`rgizedi, onda batis bag`dari basim edi. Ol Mari ha`m Bilix, Xabura basseyininde jaylasqan qalalardi basip aladi, biraq Vavilon menen tatiw jasaydi. Solay etip, b.e.sh. XIX a`sirdin` aqirinda XVIII a`sirdin` basinda Assiriya Aldin`g`i Aziyanin` iri ma`mleketine aylanadi, al Shan (in)shi Adad V o`zine «ko`pshiliktin` patshasi» degen ataq aladi. Biraq Vavilon ma`mleketi Assiriyanı qiyaratadi. B.e.sh. XVI a`sirde V Vavilon dinastiyasi qulag`annan keyin Assiriya Mitaniy ma`mleketine bag`inadi.

B.e.sh. XV a`sirde assiriylar o`z ma`mlektinin` burin`gi jag`dayin diplomatiya joli menen qayta tiklewge urinadi. Misrdin` qollap-quwatlawi menen Assiriya b.e.sh. XVIII min` jilliqta o`zinin` sirtqi siyasiy jetiskenliklerin rawajlandiradi. Adad-Nerrari V, Salmanasar V (b.e.sh. 1307-1208 jj.) basqarg`an ju`z jil ishinde Assiriya ma`mleketi sirtqi siyasatta en` joqari tabislarg`a eristi. Assiriya Mitaniy ha`m Siriya ma`mleketlerin, sonday-aq b.e.sh. XIII a`sirde Vavilonni basip aladi.

Orta Assiriya da`wirinde Assiriyanin` gu`llep-jasnawı ku`tilgende u`ziliske ushirap qaldi. B.e.sh. XII-XI a`sirler aralig`ında Arabstannan semit-tilles arameydin` ko`shpeli qa`wimleri Aldin`g`i Aziyag`a jo`neledi. derlik bir ju`z eliw jil dawamında Assiriya ha`lsirew da`wirin bastan keshiredi. Biraq, b.e.sh. XIV-XIII a`sirleri biraz janlanadi. B.e.sh. XI a`sirde aramey shabiwillari da`wirinde diyxanshiliq sistemasi pu`tkilley buziladi.

Assiriya ja'miyetinin` qul iyelewshilik klasi (iri jer iyeleri, sawdagerler, ruwxaniyler h.t.b.) mayda o`ndiriwshiler (erkin diyxanlar-qa`wim ag`zalari) ha`m qullar qurag`an. Assiriya shan`arag`i patriarxalliq sipatqa iye bolg`an.

**A`yyemgi Vavilon** b.e. shekemgi XII-VII a`sirleri

Joba:

1. Vavilonda xojaliqtin` rawajlaniwi ha`m sotsial turmis.
2. Vavilon ma`mleketinde tileniwshilik, qulshiliq, sotsial toparlardin` payda boliwi.
3. Shan`araq qatnasiqlari ha`m sud protsessleri.

B.e.sh. XIII a`sirdin` aqirinda Vavilonnin` ekonomikalik ha`m siyasiy ha`lsirewi baslanadi. B.e.sh. XII a`sirdin` ortasinan Elamitler Vavilonda ha`kimiyatti basip aladi. Qalalar, xramlar tonaladi. Vavilon qudayi-Sharduktin` statuyasi Elamg`a alip ketiledi. Solay etip, kassitler dinastiyasinin` alti a`sirlik u`stemligi tamamlanadi. Elam u`stemligine qarsi gu`res ju`rgiziledi (b.e.sh. 1126-1105 jj.) Dar qorg`ani qasindag`i sawashta elamitler u`stinen jen`iske erisip, Vavilonlilar Elamg`a basip kiredi ha`m og`an soqqi beredi.

B.e.sh. XI a`sirdin` ortasina kelip, yarim ko`shpeli arameyler qa`wipli Vavilon ha`m Assiriya`a shabiwillar jasaydi, al b.e.sh. VIII a`sirdin` aqirinda olar Vavilonnin` batis ha`m arqa shegaralarinda turaqli ornasip aladi. Bunnan tisqari, b.e.sh. IX a`sirde xalday qa`wimleri Vavilon menen qon`si jasag`an. Olar tiykarinan Vavilonnin` qubla ta`repinde jasap arqag`a qaray a`ste aqirin jiljip baslaydi, sonin` menen bir waqitta olar a`yyemgi Vavilon ma`deniyati ha`m dinin o`zlerine sin`irip aladi.

B.e.sh. VIII a`sirdin` ortasinda qudiretli Assiriya ma`mleketi Vavilon ushin u`lken qa`wip tuwdira basladi. B.e.sh. 744-jili Assiriya patshasi tiglatpalasar III Vavilong`a basip kiredi, xalday qa`wimleri u`stinen jen`iske erisedi ha`m «Shumer ha`m Akkad» patshasi atag`in aladi.

Assiriya patshalari Sargon II, Sinaxxerib ha`m xalday qa`wiminin` ko`semeler arasinda Vavilon taxtin iyelew ushin o`zgermeli sipatindag`i uris ju`z beredi (b.e.sh. 720-703 jj.) En` son`inda b.e.sh. 689 jildin` aprelinde Vavilon qatardag`i provintsiya sipatinda Assiriya ma`mleketine qosip alinadi.

Biraq b.e.sh. 626 jildin` basinda Assiriya u`stemligine qarsi ko`terilis ju`z berdi. Oni xalday ko`semi Nabopalasar basqaradi. Usi jili ol patsha taxtina otiradi ha`m xalday (yamasa jan`a Vavilon) dinastiyasina tiykar salad. B.e.sh. 612 jili ol Vavilonnin` en` iri qalalarinin` birin - Urukki basip aladi. Midiy menen awqamda Vavilon Assiriya`a bir neshe atlanislar jasaydi. B.e. shekemgi 609 jili Nabopalasar u`lken a`skerleri menen Assiriya u`stinen sheshiwshi jen`iske erisedi.

Assiriya ma`mleketi qulawinin` aqibetinde Vavilon pu`tkil Mesopotamiyani iyeleydi. Vavilon ma`mleketi Palestinani iyelewdi maqset etedi, biraq Misr da usig`an urinadi. Bul jag`day Misr ha`m Vavilon arasinda u`lken qarama-qarsiliqlarg`a alip keledi. Nabopalasardin` uli Navuxudonosor b.e.sh. 605 jili Karkemish qalasin basip aladi ha`m Misr garnizonin qiytratadi. Bunnan keyin Vavilon Siriya ha`m Palestinani iyelep aladi.

Navuxudonosor II basqariw da`wirinde Vavilon a`yyemgi Shig`istin` en` iri qalasina aylanadi. Onin` xalqi 20 min` adamnan ibarat edi. Bul da`wir Vavilon ma`mleketi ushin ekonomikalik gu`lleniw ha`m ma`deniy qayta oyaniw da`wiri boldi. Qalada Vavilonlardin` bas ibadatxanası - Jagala jaylasqan edi. Onin` qasinda biyikligi 91 metr jeti qabatli zikkurit bolg`an, oni Etemenan dep atag`an (Bibliyada oni Vavilon minari dep atag`an). Bul minaratam zamannan ja`ha`nnin` jeti a`jayibatlarinin` biri bolip sanalg`an.

Navuxudonosor II tusinda Vavilon bekkem qorg`ang`a aylanadi (biyikligi 8 metr eni 3,7 m bolg`an eki qabatli diywallar, minarlar ha`m 8 da`rwaza bolg`an). Navuxudonosor II b.e.sh. 553 jili o`lgennen keyin o`z-ara gu`res ha`wij aladi, taxtti Nabonidu (b.e.sh. 556-539 jj.) iyeleydi. Ol b.e.sh. 553 jili Xarran ha`m Tayma qalalarin basip aladi. Bul da`wirde shig`is ta`repte qu`diretli ha`m jigerli qarsilas persler payda boladi. Olar Midiy, Lidiya ha`m basqa ellerdi basip aladi. Persler da`slep Opis, Sippar qalalarin iyeleydi. B.e.sh. 539 jildin` 12 oktyabrinde Kir II Vavilon qalasin basip aladi. Vavilon Persiya ma`mleketinin` satrappiyasina aylanadi.

B.e.sh. VII-IV a`sirleri Vavilonda awil xojalig`i o`ndiristin` tiykarg`i tarawi bolg`an, ol qoldan suwg`arilg`an. Jan`a Vavilon da`wirinde o`nermentlik anag`urlim rawajlang`an. Vavilon ja`miyeti qalalardin` toliq huqikli puxaraliq huqiqlardan ayirilg`an erkin adamlardan, g`a`rezli turg`inlardin` ha`r qiyli toparlarinan ha`m qullardan ibarat bolg`an.

Barliq toparlar sotsialliq, ekonomikaliq jaqtan u`sh klassti qurag`an:	• eziwshi aqsu`yekler (patsha ha`m xram ha`meldarlari, iri jer iyeleri, sawdagerler h.t.b.);</li> <li>• erkin o`nermentler ha`m mayda jer iyeleri;</li> <li>• qullar ha`m o`ndiris qurallardan ayirilg`an g`a`rezli toparlar.
--	---

Vavilon Persiya ma`mleketinin` en` bay satrapiyalarinin` biri bolg`an ha`m Shig`is Jer Orta ten`iz boyi ma`mleketleri ha`m Misr, Siriya, Elam ha`m Kishi Aziya arasindag`i sawdada da`lda`lshi rolin atqarg`an.

Persiya u`stemligi da`wiri ha`r qiyli xaliqlardin` etnikaliq aralasiwi ha`m ma`deniyatlari inkretizm menen sipatlanadi. Vavilonda jergilikli xaliq penen sin`isip ketken a`skeriy kolonnalar ha`m ko`ship kelgenler Vavilon ismlerine iye bolg`an, aramey tilinde so`ylegen. Biraq olarda, o`z gezeginde, vavilonlilarg`a belgili da`rejede ta`sir jasag`an.

SHumer ham Vavilon ma`deniyati

Joba:

1. Shumer ma`deniyatinin` a`hmiyeti.
Shumer uriwlarinin` birlesiw.
2. Totemizim qaldiqlar. Astrologiya orni. Qudaylarga siyiniw.
3. Ilim, bilim, a`debiyattin` rawajlanwi.
4. Ko`rkem o`ner, Arxitektura rawajlanwi.

A`yyemgi Mesopotamiya ma`deniyati usi aymaqta jasawshi ko`plegen xaliqlardin` do`retiwshisi bolip tabiladi. Onin` tiykarin Tu`slik da`r`ya aralig`i (Dvurech`e) ha`m Shumer tsivilizatsiyasinin` erte diyxanshiliq qa`wimlerinin` jetiskenlikleri quraydi. Olar ma`deniy rawajlaniwidin` o`zgeshe jolin ayqin sipatlaydi.

Mesopotamiya xaliqlarinin` arxitektura, iskusstvo, a`debiyat, jaziw ilimiy bilimlar tarawlarindag`i jetiskenlikleri pu`tkil A`yyemgi Shig`is xaliqlari ushin u`lgi bolg`an ha`m du`n`ya ma`deniyat g`a`ziynexanasinda ilayiqli orin iyelegen. A`yyemgi Mesopotamiya dini tiykarinda erte diyxanshiliq qa`wimlerinin` diniy inanamlari, xasildarliq hayal qudayina siyiniw bolg`an.

Klassliq ja`miyet qa`liplesiwi menen ja`miyettin` jergilikli siyiniwlarin biriktirgen uliwma shumerlik panteon qurildi. Ko`p qudayliq yamasa palitizm A`yyemgi Shig`is dini, sonin` ishinde Mesopotamiya dini ushin sipatli belgi bolip tabiladi.

Mesopotamiya dinin a`yyemgi totemistlik ko`z-qaras elementleri uzaq waqitqa shekem saqlanip keldi. Ata-babalarga siyiniw o`zinin` a`hmiyetin joyitqan joq. Mesopotamiya dininin` en` sipatli belgilerinin` biri duwaxanliqtin` a`yyemgi ha`m a`piwayi formalarinin` saqlanip qaliniwi (Duwaxanliq qurallari adamlardi awiriwdan ha`m ba`le-beterden saqlap qaliwi mu`mkin dep isengen). Joriwlar, pal ashiwlar Mesopotamiya dininde a`hmiyetli orin tutqan.

Klassliq ja`miyettin` rawajlanwi menen patshani quday dep biliw da`stu`rge aylanadi. Shumer-Akkad patshalig`inda Urdin` III dinastiyasi tusinda bul da`stu`r o`zinin` ayqin ko`rinishin tapti. Qudaylar patshalardin` qa`wenderleri esaplanip, olar patshalarga el ha`m xaliq u`stinen ha`kimiyat bergen.

Xramlar A`yyemgi Mesopotamiyanin` en` a`hmiyetli diniy oraylari bolg`an.

A`yyemgi Mesopotamiya xalqi quramali mifologiya islep shiqqan. Ma`selen, du`n`ya ha`m adamlardi jaratiw haqqindag`i mifler. Shumer mifine muwapiq, du`n`yani Ellil qudayi jaratqan.

Diyxanshiliq ja`miyeti ideologiyasinda u`lken rol oynag`an ta`biyatqa siyiniw-Ishtar ha`m Dumuzi haqqinda vavilon mifinde o`z sa`wlesin tapqan. Mesopotamiya xaliqlarinin` mifleri, a`sirese suw tasqini, beyish turmisi, marhumlardin` tiriliwi haqqinda mifler Aldin`g`i Aziya

xaliqlarining diniy ko'z-qaraslarina, sonin' ishinde diniy mifologiyaliq a'debiyatqa u'lken ta'sir jasadi.

B.e.sh. IV min' jilliqtin' aqirinda III min' jilliqtin' basinda Tu'slik Mesopotamiyada en' a'yyemgi jaziw payda boldi. Ol Shumer tsivilizatsiyasining en' a'jayip jetiskenligi edi. Bul su'wretli (yamasa piktografiyalıq) jaziw edi. Ma'selen, u'y biykesinde 10 baliq bolsa, xatker 10 tik tayaqshalar sog'ip, qasina baliqtin' su'wretin salg'an. B.e.sh. III min' jilliqtin' ortalarında Tu'slik Mesopotamiyada Shumer jaziwi birotala klinopis'ke aylandi, keyin ala oni Akkادلilar da iyelep aldi.

Akkadli klinopis' penen jazilg'an a'yyemgi tekstler b.e.sh. XXV a'sirge tiyisli shumer-Akkad klinopisi 600 belgilerden ibarat, olardin' ha'r qaysisi bir neshe ma'nige iye. Aldin'g'i Aziyanin' derlik barliq xalqi Mesopotamiyada payda bolg'an klinopis' sistemasin iyelep aldi. Olar tas, metall kestelerinde jazilg'an. Klinopis' u'sh min' jildan aslam waqit o'mir su'rđi. Mesopotamiyanin' en' son'g'i tekstleri b.e.sh. son'g'i a'sirlerge tiyisli. Akkad tili ha'm klinopisi menen bir qatarda, b.e.sh. V a'sirden baslap Mesopotamiyada aramey tili ha'm aramey alfavitinde pergament, papirusta jaziwlar payda boladi.

Sonin' menen birge Mesopotamiyanin' bay ma'deniyat esaplang'an ju'da' ko'p poemalar, lirikaliq shig'armalar, mifler, gimnler, an'izlar, da'stanlar ha'm naqıl maqallar saqlanip qalg'an. Ma'deniy rawajlanıwında bir neshe basqishlardı atap ko'rsetiwge boladi. B.e.sh. III min' jilliq bul waqıtları qudaylar diziminen ibarat da'slepki a'debiy tekstler, ayirim mifler, gimnler ha'm fol'klorliq shig'armalar payda boladi. Ekinshi da'wir b.e.sh. III min' jilliqtin' aqiri - II min' jilliqtin' basin o'z ishine qamtiydi. Ol Shumer a'debiyatinin' gu'lleniwi, shumer tilinde shig'armalardin' tiykarg'i massasi (poema h.t.b.). do'relitiwi menen sipatlanadi. B.e.sh. V min' jilliqtin' birinshi yarimi - A'yyemgi Mesopotamiya a'debiyati rawajlanawanin' juwmaqlawshi basqishi. Bul Shumer ha'm Akkad a'debiy shig'armaların ko'shiriw, tariyxiy a'debiyatlar do'retiw h.t.b. da'wiri boldi. A'jayip batir Gilgamesh haqqında epikaliq da'stanlar Mesopotamiya a'debiyatinin' en' belgili esteligi bolip tabiladi.

Klinopis'ti iyelew anag'urım ka'siplik tayarlıqtı talap etti. B.e.sh. III min' jilliqtin' aqirında arnawlı xatkerler mektepleri bolg'an. Mektepler xramlar qasında islep turg'an. Jeke mektepler bolg'an boliwi da itimal. Kitapxanalar Mesopotamiya ma'deniyatinin' en' iri jetiskenliklerinin' biri bolg'an (b.e.sh. II min' jilliqtan baslap Ur, Nippur h.t.b.).

A'yyemgi Shig'istag'i barliq kitapxanalar ishinde Assiriya patshasi Ashshurbanipaldin' (b.e.sh. 669-635 jj.) kitapxanası en' ataqlısı bolg'an. Ol jerde 20 min'nan aslam tas kesteleri saqlanip turg'an. Qaziwlar ju'rgizgende Sultan tepede jeke kitapxana tabilg'an. A'yyemgi Mesopotamiya arxivler eli bolg'an. Olarda ha'kimshilik, xojaliq yuridikaliq hu'jjetler ha'm xatlar saqlang'an. Arxivler Ur, Mari patsha sarayı, Xirsabad ha'm tag'i basqa qalalarda bolg'an. Bizlerge ma'lim bolg'an en' birinshi jeke adamlar arxivleri b.e.sh. III min' jilliqtin' birinshi yarımına tiyisli (Egibi u'yi arxivi).

Du'n'yanı ilimiy jaqtan u'yreniwde Mesopotamiya xalıqları belgili tabislarg'a eristi. Matematika tarawında aytarlıqtay jetiskenlikler qolg'a kirgizildi. A'yyemgi turg'inlar arifmetikanin' to'rt qag'ıydasin, bo'lsheklerdi bilgen, algebra ten'lemelerin sheshken. Olar geometriya baslamaları menen tanis bolg'an, o'lshewdin' metrlık sistemasin, ko'lem ha'm salmaq sistemaların islep shiqqan. Astronomiya anag'urım rawajlanıwg'a eristi. Ol astrologiya-jalg'an ilim menen tig'iz baylanisli edi. Astrologiya juldızlar boyınsha adamlardin' ta'g'dirin aldin ala aytiwg'a uring'an. Sol da'wirde ay kalendari du'ziledi, ha'r ayda 29 yamasa 30 ku'n bolg'an, al bir jil 12 ay yamasa 345 ku'nnen ibarat bolg'an.

Ko'plegen vavilon meditsina tekstleri saqlang'an, olar menen tanisqanda, sol da'wirde shipakerler shiqqan su'yekti ha'm siniqlardı emlegenin ko'remiz. Mesopotamiyada adamlar o'zinin' o'tmishine, yag'niy tariyxına ju'da' qiziqqan. Ma'selen, b.e.sh. IV-III min' jillıqlarda tariyxshi Beros «Vavilon ha'm Xaldey tariyxin» jazg'an. Huqıq ju'da' joqarı rawajlanıw da'rejesine jetken. B.e.sh. III min' jilliqtin' aqirında sudlaw kitaplari ha'm nizamlar du'ziledi. Vavilon patshası Xammurapidin' nizamlar jiynag'in atap o'tiwge boladi.

Mesopotamiya ma'deniyatinin' sipatlı belgileri b.e.sh. IV min' jilliqtin' o'zinde aniqlandi. Sol da'wirde tas skul'pturasi payda boladi. (Uruktag'i Quday basinin' skul'pturasi). Arxitekturada ren'li boyaw elementleri en'giziledi. Ashshurbanipala sarayinin' rel'efleri ju'da' joqarı ko'rkem o'ner u'lgilerinin' biri bolip tabiladi. Zergerler o'neri, qural-jaraq tayarlaw a'yyemgi Mesopotamiyada ju'da' joqarı da'rejede rawajlanadi.

Solay etip, a`yyemgi Dvurech`e (Eki da`r`ya aralig`i) xalqinin` arxitektura, iskusstvo, jaziw ha`m a`debiyat, ilimiy bilimlar tarawlarindag`i jetiskenlikler a`yyemgi zamanda pu`tkil Jaqin Shig`is ushin u`lgi bolg`an.

Tariyxiy atamalardi bilip alin`

**Klinopis`** – bul jaziwdin` siziqshalardan ibarat tu`ri bolip, ol Assiriya, Vavilon, a`yyemgi Iran ha`m basqa da xaliqlarda qollanilg`an.

Piktografiya – su`wretli jaziw.

Totemizim – alg`ashqi da`wirlerde totemlarga siyiniw.

Fetishizm – jansiz zatlarga siyiniw (tasqa, terek h.t.b.)

Kriptografiya – bul Shumer jaziwi bolip, «sirli jaziw» degen ma`nini bildiredi.

AYEMGI MISR (EGIPET) DEREKLERI XAM ISTORIYAGRAFIYASI

Joba:

1. Ta`biyiy jag`day Neolit, Eneolit ma`kanlari.
2. Qulshiliqtin` payda boliwi. Nom tariyxi.
3. Ashlin patshaliq da`wiri I-II dinastiya. Faraonlar tariyxi.
4. Qulshiliq da`wirinde Misr ma`mleketinin` qulawi.

Biz A`yyemgi Misr haqqinda lektsiya tekstinde to`mendegilerdi teren`irek u`yreniwge itibar qaratamiz:

A`yyemgi Misrdin` ta`biyiy sharayatlari, xalqi, derekleri ha`m istoriografiyasi. Misrda ja`miyet ha`m ma`mleketin` du`ziliwi. Piramidalardin` qurilisi. Misrdin` gu`llep rawajlaniw menen Erte patshaliq da`wiri.

Nil da`r`yasinin` to`mengi ag`isinda Afrikanin` arqa-shig`is aymag`inda Misr ma`mleketi jaylasqan. Ha`zir bul jer Misr Arab Respublikasi dep ataladi. Arqada - Jer Orta ten`izi, qublada Nil da`r`ya bosag`asinin` on` ta`repi, batista - Arabstan sahrasi.

Misr joqarg`i ha`m to`mengi aymaqlardan ibarat. A`yyemgi zamanda Misr haywanat ha`m o`simlikler du`n`yasi, baliqlar, krokodiller, gippopatamalg`a bay, trostnik qamisi, hasil tastin` ko`plegen tu`rlerine ha`m tawlarg`a iye bolg`an.

Misr suw ha`m sawda jollari kesilispesinde jaylasqan. Misrdi Nubiya menen baylanistirg`an Nil da`r`yasi en` a`hmiyetli suw jol arteriyasi bolg`an. B.e.sh. VI a`sirden baslap A`yyemgi misrlilar Afrikanin` arqa-shig`is aymag`inda jasag`an ha`m belgili etnikaliq qa`wimdi qurag`an, sebebi alg`ashqi qa`wimlik du`zim da`wirinde payda bolg`an a`yyemgi misrlilar tili pu`tkil qul iyelewshilik da`wiri, g`a`rezsiz Misr ma`mleketinin` pu`tkil tariyxi dawaminda saqlanip kelgen.

Arxeologiyaliq-arxitekturaliq estelikler (b.e.sh. XXVIII-XII a`sirlerdegi Gizedegi a`yyemgi patshaliq nekropoli, Djoser ha`m Sexemxet faraonlardin` qa`birlik kompleksi) A`yyemgi Misr tariyxin u`yreniwdin` a`hmiyetli dereklerinin` biri bolip tabiladi.

Orta ha`m Jan`a patshaliqlar A`yyemgi Misr qalalarin qazg`anda da ko`plegen bahali estelikler tabilg`an. Ma`selen, anglichan arxeologi F.Petri Orta patshaliq da`wiri qalalari qulandilarin qazg`an (b.e.sh. XXI-XXIII a`sirler) ha`m ol jerde hu`jjetlik tekstleri menen qosa a`yyemgi misrliq papiruslar tapqan.

Orta ha`m Jan`a patshaliqlar da`wiri paytaxti Fivaxti, sonday-aq Tutanxamon, Skorpion, Narmer, Xekanaxt faraonlardin` qoyimshiliqlarin qazg`anda ko`plegen tariyxiy ha`m diniy jaziwlar ha`m su`wretler tabilg`an.

Ha`r qiyli da`wirdegi diyxan ha`m aqsu`yeklerdin` turmisin, ekonomikalik qatnasqlardi, ma`mleketlik basqariwdi, Orayliq apparat ha`m a`skeriy siyasatti sipatlawshi ko`plegen jaziwlar tabilg`an. Bunnan tisqari, diplomatiyalik hu`jjetler ha`m a`debiy shig`armalar da bar.

A`yyemgi Misr tariyxin u`yreniwde antik avtorlarinin` Gerodot Dider, Strabonnin` (b.e.sh. V a`sir) miynetleri u`lken qizig`iwshiliq tuwdiradi.

Quraminda ko`plegen ilimpazlar bolg`an 1798-jilg`i Napoleonnin` Misrg`a a`skeriy ekspeditsiyasinan keyin Evropada Misrdin` a`yyemgi zaman esteliklerine qizig`iwshiliq ku`sheydi.

1822-jili frantsuz alimi Jan-Fransua Shampol'onnin` A`yyemgi Misr jaziwlarin oqiwi shig`istaniw iliminin` baslamasi boldi. To`rt jil ishinde ol A`yyemgi Misr ha`m Nubiya tariyxı boyınsha ju`da` u`lken material topladi, juwmag`ında «Misr ha`m Nubiya estelikleri» atli tomli miynet ja`riyaladi.

XIX a`sirdin` ortalarında nemets shig`istaniwshilari R.Lepsius, G.Brugsh, frantsuz alimlari O.Mariett, G.Maspero izertlewler na`tiyjesinde arxeologiya boyınsha miynetler jazadi, misr tilinin` so`zligin du`zedi.

XIX-XX a`sirler qaziwlar ju`rgizilip, Misr ma`mleketi payda bolıwi da`wirine tiyisli, ko`plegen materiallar tabiladi. (J.De-Morgan, F.Petri, G.Karter). Tutanxamon faraoni qoyimshilig`i tabiliwi a`jayip jan`aliq bolip tabiladi.

A`yyemgi Misr tilin u`yreniw shig`istaniwdin` en` a`hmiyetli rawajlanıw bag`dari bolip esaplanadi. Og`an A.Erman ha`m K.Zete salmaqli u`les qosti.

Ha`r qiyli da`wirler tilin ha`m jaziw tu`rlerin u`yreniw ko`p sanli A`yyemgi Misr jaziwlarin evropaliq tillerge awdariwg`a ha`m basip shig`ariwg`a mu`mkinshilik berdi. Olar u`sh ju`z jil dawamında A`yyemgi Misr tariyxı ha`m ma`deniyatin u`yreniw boyınsha a`hmiyetli materiallar bolip tabiladi.

Ko`plegen materiallar bir qatar uliwma sorawlar`a ha`m teoriyalıq mashqalalar`a juwap tabiwg`a ja`rdemlesti. Misr xalqının` kelip shig`iwi ha`m misr tili qaysi toparg`a tiyisli ekenligi haqqında`i ma`sele usi mashqalalardin` biri edi. Aldin`g`i Aziya, yag`niy Arabstan ha`m Mesopotamiya tili semit ha`m semitler toparına tiyisli. Rus alimlari da shig`istaniwg`a u`les qosti. (A.N.Olenin, A.S.Norov, V.S.Golenishev, V.A.Turaev). V.A. Turaev Misr ha`m Aldin`g`i Aziya, sonday-aq qon`si ellerdin` a`yyemgi tariyxin izertlegen. A`yyemgi misrlilardin` ko`p sanli ko`rkem, diniy ha`m ilimiy a`debiyatların o`z betinshe izertlewlerge su`yenip do`retken, o`zinin` «Misr a`debiyati» (1920-j) degen u`lken miyneti de tiykar`g`i a`debiy janrlar`a bay tu`rde islep shig`ilg`an. Golenishev ha`m Turaev idealistik ko`z-qarasta bolg`an. Olar sotsial-ekonomikalıq qatnasiqlar boyınsha ma`seleler menen shug`illanbag`an.

Akademik V.V.Struve A`yyemgi Misrdin` sotsial-ekonomikalıq du`zilisın puxta izertlegen ha`m basqa ilimpazlar menen birge, A`yyemgi Misr ja`miyeti qul iyelewshilik ja`miyeti bolg`an degen pikirge keledi.

Rus shig`istaniwshilari A`yyemgi Misrdin` siyasiy tariyxına u`lken diqqat awdarg`an. V.I.Avdiev eki tomliq «A`yyemgi Misrdin` a`skeriy tariyxı»n jazg`an. Nubiyag`a ekspeditsiya sho`lkemlestirgen B.B.Piotrovskiydin` miynetlerin aytiwg`a arziydi.

Uliwmalastirip aytqanda, rus alimlari sotsial-ekonomikalıq qatnasiqlar`a ha`m klassliq gu`reske ayriqsha diqqat awdarg`an.

ESTE SAQLAW KEREK

A`yyemgi zamanda grekler Misrdi Magan, Musur dep atag`an. «Misr» ataması greklerden kelip shiqqan, ol Memfis qalasınin` arabsha ataması edi. Grekler Misrdi «Nil sawg`asi» dep atag`an. Haqiqatında Nil da`r`yasi diyxanshiliq xojalig`in ju`rgiziw ha`m bul aymaqtin` xalqi abadan turmista jasaw ushin tiykar bolg`an.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar ha`m tapsirmalar

1. Neolit, Eneolit degende neni tu`sinesiz?
2. Faraonlar tariyxı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Ashlin patshalıq da`wiri I-II dinastiya haqqında teren`irek mag`liwmatlar u`yrenin`.

Tariyxiy shaxslardi bilip alin`

Tutanxamon – Misr Jan`a patshaliq da`wirinin` faraonlarinin` biri, XIX dinastiya wa`kili.
Manefon – Misr jretsi b.e.sh. 332 jili «Misr tariyxin» jazg`an.
Sheshonk – Liviya jallawshilarinin` basshisi, b.e.sh. X a`sirde XXII Liviya dinastiyasina tiykar salg`an.

EN AYEMGI MISR XAM AYEMGI PATSHALIK DAUIRLERI. ORTA PATSHALIK DAUIRINDE MISR, SONGI PATSHALIK DAUIRINDE

Joba:

1. Misrda ja`miyet ha`m ma`mleketin` qa`liplesiwi.
2. Misrdin` birinshi ha`m uliwma Misr ma`mleketinin` du`ziliwi.
3. Ulli piramidalar qurilisi da`wirinde Misrdin` gu`lleniwi.
Erte patshaliq.

Misr ma`mleketinin` aymag`i paleolit da`wirinen baslap o`zlestirilgen. Bul jerde Fayum, Kom Ombo h.t.b. paleolit ha`m neolit jasaw orinlari aniqlang`an. B.e.sh. VI-I min` jilliqlardag`i Taysin ma`deniyatina tiyisli diyxanlar menen sharwalardin` neolit da`wirindegi jasaw orinlari tabilg`an. Olar uriwliq qa`wimlerde jasag`an, sol waqitlari a`piwayi jer suwg`ariw usillari payda bolg`an. B.e.sh. IV min` jilliqtan baslap diywallari bekkem jasaw orinlari payda boladi.

Bul da`wirde qoldan suwg`ariw sistemasina tiykarlang`an diyxanshiliq u`lken jetiskenliklerge erisedi. Sawdanin` ko`lemleri ha`m o`siw pa`ti ku`sheyedi. Sotsialliq du`ziliste tu`pkilikli o`zgerisler ju`z beredi, bay qa`wim ag`zalari ha`m aqsu`yekler ajiralip shig`adi. Bunnan tisqari, b.e.sh. IV a`sirdin` ekinshi yariminda qulshiliq instituti payda boladi ha`m ken` taraladi.

<i>U`sh tiykar`i qatlamlar</i>	• klasslardin` uriwliq, qa`wimlik aqsu`yekler a`wladlarinan-ruxaniylar ha`m qurg`in qa`wim ag`zalarinan ibarat u`stem klass;</li><li>• materialliq iygiliklerdin` tiykar`i o`ndiriwshiliklerinen ibarat bolg`an diyxanshiliq qa`wimlerden` erkin ag`zalari; • qullardin` qa`liplesip atirg`an klasinin` pishini payda boladi.
---------------------------------------	---

Solay etip, bunday sotsialliq qatlamlardin` payda boliwi ha`m klasslardin` qa`liplesiw protsesi arnawli uyimnin` payda boliwina alip keldi. Bul uyim payda bolip atirg`an u`stem klasstin` ma`pi ushin jan`a sotsialliq toparlar ha`m klasslar arasindag`i ko`p tu`rli qatnasiqlardi retlestiriwi tiyis edi. Eziliwshi klasslardi bag`indiriw apparati ha`m irrigatsiyaliq tarawdi du`ziw ha`m isletip turiw h.t.b. jumislardi sho`lkemlestiriwshisi apparatinda ma`mleket usilayinsha payda boladi. Misr aymag`inda birinshi ma`mleketler kishi oblast`lar nomlar sheginde payda boldi. Eki ma`mleket Joqarg`i Misr ha`m To`mengi Misr du`ziledi. Joqarg`i Misr ku`shli ha`m turaqli birlespege aylanadi, onin` patshasi To`mengi Misrdi o`zine bag`indiriw`a urinadi.

**Misrdin` birigiwi ha`m uliwma Misr ma`mleketinin` du`ziliwi. Ulli piramidalar qurilisi da`wirinde misrdin` gu`lleniwi. Erte patshaliq
(B.E.Sh. ShAMA MENEN 3100j. ShAMA MENEN 2800j.)**

To`mengi ha`m Joqarg`i Misr patshaliqlari birden bir Misr ma`mleketine birigiwi A`yyemgi Misr tariyxinda umitilmas revolyutsiyaliq qubilis boldi. Qa`ha`rli gu`res na`tiyjesinde Joqarg`i Misr patshalig`i jen`ip shiqti, al onin` ha`kimi faraon Mina pu`tkil Misrdin` birinshi patshasi boldi. Ol birinshi uliwma Misr dinastiyasinin` tiykarin saldi. Ma`mleketin` paytaxti-Memfis qalasi boldi.

I dinastiya faraonlari eldi biriktiriw ma`selesinde jetiskenliklerge eristi (faraon Djer).

II dinastiya faraonlarinin` tusinda Misrdi birden bir ku`shli oraylasqan ma`mleketke birotala biriktiriw ma`selesi tabisli sheshildi.

A`yyemgi patshaliq da`wirdegi oraylasqan Misr ma`mleketi (b.e.sh. shama menen 2800 j-shama menen 2250 j).

III-IV dinastiyalar basqarg`an da`wirde faraonlar shig`ista Sinay yarim atawi, al qublada Nubiy aymag`inda basip aliwshiliq atlanislarin tabisli ju`rgizgen, ko`p oljalar menen tutqinlarg`a iye bolg`an. Jen`isli basip aliwlar na`tiyjesinde Misr A`yyemgi patshaliq da`wirinde ju`da` iri aymaqqa iye ma`mleketke aylandi. Ol Nil da`r`yasi oypatin ha`m quyarlig`in o`z ishine qamtig`an ha`m siyasiy ta`sirin shig`ista Sinay yarim atawi ha`m Tu`slik Palestina oblast`larina, qublada Arqa Nubiya oblast`larina taratqan. Joqari o`nimdarli diyxanshiliq ha`m ha`r qiyli o`nermentshilik A`yyemgi Misr ekonomikasinin` tiykarin quradi. Usta-o`nermentlerdin` miynetleri haqiyqatinda da a`jayip jemisler alip kelgen.

Faraonliq Misrdin` qu`dretin sipatlawshi ku`ta` u`lken arxitektura rawajlaniwina baylanisli tastin` ha`r qiyli tu`rlerin qazip aliw ha`m islep shig`ariw u`lken a`hmiyetke iye boldi. Qurilis isinde u`lken tabislar qolg`a kirgizildi. Ma`selen, IV dinastiyanin` ataqli piramidaları tas penen qaplandi.

A`yyemgi patshaliq da`wirinde Misrda misti tolap sog`iw ha`m quyiwx texnikasi qollanilg`an. Ma`selen, Gizede tabilg`an Xetep-Xeres patshayimnin` qoyimshilig`inda mistan islengen buyimlar (b.e.sh. XXVII a`sir) tabilg`an.

Keramikalıq buyimlar. Ag`ashti qayta islew. O`nermentshiliktin` qa`nigelesiwine baylanisli ishki sawda rawajlanadi. A`yyemgi patshaliq da`wirinde Misrda tiykarig`i klasslardin` biri g`a`rezli jumisshilar klasi bolg`an. Onin` quramina qullar buring`i a`skeriy tutqinlar yamasa qullıq jag`dayına kelgen jergilikli xalıq kirgen.

A`yyemgi Misr ja`miyetinin` ekinshi klasın bay qa`wim ag`zalari qurag`an. Ja`miyettin` en` son`g`i eziwshiler klasın faraonnin` o`zi ha`m onin` do`geregi, jergilikli aqsu`yekler, nom ha`kimleri qurag`an.

Misr ma`mleketin patsha basqarg`an, ol joqarg`i ha`kimshilikti o`z qollarında tolapg`an. A`yyemgi patshaliq da`wirinde faraon barg`an sayin A`yyemgi Shig`is despotina aylang`an. Bul da`wirde oraylıq ma`kemeler, atap aytqanda, ma`mleketlik g`a`ziynexana, joqarg`i sud palatasi ha`m awıl xojalıg`i u`stinen qadag`alaw ju`rgiziwshi ma`mleketlik xojalıq basqarması du`ziledi. Pu`tkil a`skeriy apparatı faraonnin` qolında tolang`an.

Misr ma`mleketi basshisi - *tiri quday* dep ja`riyalang`an. Og`an hu`rmet ko`rsetiwidin` qatal da`stu`ri islep shig`ilg`an. Faraon ha`kimiyati quday jaratqanlig`i ideyasın ha`r qiyli tiykarlar menen da`lillewge uring`an, patsha qudaydin` danqın shig`ariw ushin ju`da` u`lken mug`darda qarjılar jumsalg`an. Ju`da` u`lken piramidalardin` qurılısı da is ju`zinde patsha ha`kimiyatinin` asa saltanatın ha`m sheksiz qu`dretin u`git-na`siyatlawg`a bag`darlang`an.

IV dinastiyadan baslap faraonlar ha`kimiyati ha`m bir tutas ma`mleket sipatında Misr ma`mleketinin` ha`lsirewinin` anıq belgileri bayqaladı.

Misr ma`mleketi ha`lsirewinin` tiykarig`i sebepleri	• piramidalardin` jo`nsiz qurılıwı aqibetinde o`ndiriwshi ku`shlerdin` ha`lsirewi; • nom aristokratiyasinin` ku`sheyiwi; • faraon ha`kimiyatinin` ha`lsirewi;</li><li>• ruwxaniyelerdin` ku`sheyiwi. Misrdin` is ju`zinde jergilikli dinastiyalar basshilig`indag`i nomlarg`a bo`liniwi.
--	--

ESTE SAQLAW KEREK

Gerodottin` mag`liwmatları boyınsha, XuFu u`lken piramidasin 20 jil dawamında 100 min` adam salg`an. Onin` biyikligi 147m, tirnag`inin` ko`lemi 5 ga (54min` kv. km.) quraydı. Qurilistin` uliwma ko`lemi 265 mln kub.m den aslam. Piramida ha`r qaysisi 2 tonnadan aslam 2,3 mln tas betonlardan quralg`an. Xeops piramidasi 30 jil dawamında saling`an, onin` qurılısına da 100 min` adam qatnasqan.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Ulli piramidalar qurılısı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Piramidalar qaysi faraonlar ta`repinen qurdirildi?

Orta patshaliq da'wirinde Misr. (Б.Э.ИИ. ИИИИИ МММММ 2050ж. 1750ж.)

Lektsiya tekstinde ayriqsha diqqat awdariw kerek bolg'an tu'sinikler

B.e.sh. shama menen 2050jil-1750jillari orta patshaliq da'wirinde Misrdin' siyasiy ekonomikalıq jag'dayi. B.e.sh shama menen 1580-1085 jillari jan'a patshaliq da'wirinde A'yyemgi Misr tsivilizatsiyasinin' gu'lleniwi. B.e.sh. V-a'sirde Misrdin' sirt eller ha'kimiyatin qol astina tu'sip qaliwi. Says oyaniw da'wiri.

Misrdin' siyasiy bo'lshekleniwi shama menen eki ju'z jil dawam etti (b.e.sh. shama menen XXIII a'sirdin' ortasina XXI a'sirdin' ortasina shekem). Birden-bir Misr ma'mleketi ayirim yarim erkin nomlarg'a bo'liniwi oraylasqan patsha xojalig'i sistemasinin' qulawi ha'm suwg'ariw sistemasinin' idirawina alip keldi. A'yyemgi patshaliqtin' orayi - Memfis qalasi ha'lsiredi, al qaytadan birlesiw ushin gu'resti basqariwg'a ol jerde hu'kimlik su'rgen VIII dinastiyanin' jag'dayi kelmedi. Biraq basqa oraylar - gerakleopol' (Joqarg'i Misrdin' arqa aymag'ında) ha'm Fiva (qublada) ku'sheyedi.

Eki talasiwshi dinastiya (X ha'm XI) patshalari arasinda bir qatar a'skeriy soqlig'isiwlar ju'z beredi, onda birlesken, keyin ala Misrdin' paytaxtina aylang'an Fiv jen'ip shig'adi. Amenexmet V orta patshaliqtin' tiykarin saladı.

Bul da'wirde Misr ekonomikasinda anag'urıim o'zgerisler ju'z beredi. Mistan quyilg'an qurallar menen bir qatarda qoldan quyilg'an a'sbaplar payda boladı. Irrigatsiyalıq sistema tek g'ana qayta tiklenip qalmastan, rawajlaniwin dawam etedi.

Ishki ha'm sirtqi sawda rawajlanadı. Krit atawi menen sawda turaqlasadı. Da'n ornina altin tiykarg'i bahalıq o'lshe mine aylanadı.

Ekonomika ha'm sawdanin' o'siwi barg'an sayin mu'lklik bo'liniwge sebepshi boladı. Aqsu'yeklerdin' polis ha'm ustaxanalarında qa'wim ag'zalarinin' miynetinen paydalaniw buring'iday dawam etedi. Olar awir awhalda jasag'an, al qullardin' jag'dayi onnan da to'men bolg'an.

Fiv faraonlari ha'kimiyati astında pu'tkil Misrdi birlestiriw Misr ma'mleketine bir waqitlari A'yyemgi patshaliq faraonlari ju'rgizgen sirtqi siyasatti tiklewge imkaniyatlar bergen. Amenexmet V o'zi a'skeriy tutqınlar ha'm mal aydap qaytiw maqsetinde Liviyag'a basqınshılıq atlanislar sho'lkemlestiredi. Senususte III tusında Nildin' birinshi ha'm ekinshi bosag'alari arasındag'i aymaq turaqli salinadı. Sonday-aq usi faraonnin' tusında Palestinag'a atlanis ju'rgizilgen. Bul elde Misr ta'siri ku'sheyedi. Nubiya, Sinay yarim atawi oblast'lari basip alinadı.

Orta patshaliq faraonlari provintsiyalar aqsu'yekleri menen tatiw jasawg'a tirisqan. Nomarxlar o'zlerin g'a rezsiz tutqan. Olardin' ha'r qaysisinin' sarayi ha'm ha'remi, a'skerleri bolg'an, o'z aymag'inin' kishigirim patshalari bolg'an.

XII dinastiyanin' ha'kimligi aqirında g'ana Amenemxet III tusında (b.e.sh. XIX a'sirdin' ekinshi yarimi) oraylasiw ku'sheyip, nomarxların' artiqmashiliqlari keskin qisqartiladı. Sol waqitlari barlıq qudaylardin' hu'rmetine arnalg'an ju'da u' lken xram salinadı. Kelesi XIII dinastiya tusında patshaliqtin' idirawi baslanadı, o'z-ara urislar, qullar menen gedeylerdin' aqsu'yekler ha'm baylarg'a qarsi ko'terilisleri ju'z beredi. «Iluser sheshimi» degen ko'rkem a'debiyat esteligi usi waqiyalar haqqında so'z etedi.

Iri xalıq ko'terilisleri, shiyelenisken sotsiallıq qarama-qarsiliqlar faraonların' oraylıq ha'kimiyatin ha'lsiretken, oraydan bo'lek shig'iw uriniwlarg'a ha'm ayirim nomların' siyasiy salmag'i artiwina alip keledi. Nomarxlar erkin siyasat ju'rgizedi, ha'lsiregen faraonlar menen onsha esaplaspaydı. B.e.sh. XVIII a'sirde eldin' bo'lekleniwi ha'm Misrdin' uliwma idirawi baslanadı.

Orta patshaliqtin' aqirında, b.e.sh. XVIII a'sirde Misrg'a sirt el qa'wimleri, Siriya ha'm Palestinali giksoslar shama menen 1700-j) basip kiredi, olar ap-an'sat Misrdi bag'indiradı (b.e.sh. shama menen 1710-1560 jj).

Antik tariyxında alti giksos patshasinin' ati qalg'an. Olardin' ishinde Xian (b.e.sh. XVI a'sir) ayriqsha orin tutadı. Giksos patshalarinin' paytaxti To'mengi Misrdag'i Avaris qalasi bolg'an. Giksoslardin' u'stemligi shama menen 150 jil dawam etken ha'm Jan'a patshaliq faraonlari ta'repinen qulatilg'an.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Misr tariyxin da`wirlerge bo`lip u`yreniw, olardin` bir-birinen o`zgesheligi qanday?
2. Giksoslar, nomlar, nomarxlar bulay ataliw sebepleri, ma`mleket tariyxindag`i orni?

Ulli Misr ma`mleketi jan`a patshaliq da`wirinde a`yyemgi Misr tsivilizatsiyasinin` gu`lleniwi (b.e.sh. shama menen 1580-1085j)

Giksos patshalari ra`smiy jaqtan pu`tkil Misr aymag`ında hu`kimlik etken bolsa da qubla oblastlarda giksos u`stinligi onsha sezilmedi. Qubla nomlar basında Fiv qalasi burıng`i Misr paytaxtı turdı. Giksos patshalari tusında Fiv nomarxlari ju`da` ku`sheyip, Fiv ha`kimi pu`tkil Misr faraoni atag`ın alg`an ha`m XVII dinastiyag`a tiykar salg`an, ol son`g`i giksos patshalarinin` XVII dinastiyasi menen qatar hu`kimdarlıq etken. B.e.sh. XVII dinastiyasi menen qatar hu`kimdarlıq etken. B.e.sh. XVII a`sirdin` aqirında Fiv ha`kimleri giksoslardı Misrdan quwip shig`iw ushin sheshiwshi gu`res basladı. Bul gu`resti faraon Komesu basqardı.

Misrlilardin` giksoslarg`a qarsi azatlıq gu`resin faraon Yaxmos V tusında juwmaqlandı. Ol pu`tkil Misrdin` ha`kimi bolıp, VIII dinastiyag`a tiykar saladı (b.e.sh. 1580-1345 jj). Bul jan`a patshalıqtın` bası edi (b.e.sh. 1580-1085 jj). A`skeriy ku`sh bekkemlenip, faraonlar basqınshılıq siyasat ju`rgiziwge belsene kiristi. Ma`selen, Yaxmos V, Amenxoten V, Tutmos V, Tutmos II Palestina ha`m Siriyanı basıp alıp, ullı Misr ma`mleketin du`zedi. Onin` shegaralari arqadan qublag`a qaray 3200 km sozilg`an.

Tutasi menen XVIII, XIX, XX dinastiyalar hu`kimlik etken da`wiri jaqın qon`silari menen, sonday-aq Aziya, Afrika, Evropanin` alis elleri menen baylanislari ken` rawajlanıwi menen baylanisli xojalıqtın` barlıq tarawlarında u`lken o`zgerisler ju`z berıwi menen sipatlanadı.

Aldin`g`i Aziya ha`m Nubiyadag`i basqınshılıq urislar dawamında qolg`a tu`sirilgen u`lken olja qul iyelewshilik aristokratiyanı, a`sirese Fivtin` joqari ruwxaniylerin bayıtıp jiberdi. Olar patsha ha`kimiyatına qa`wip tuwdıradı. Sonin` ushin da faraon Amenxoten IV (b.e.sh. 1372-1354 jj) Among`a siyiniw menen baylanisli joqari Fiv ruwxaniylerine qarsi shıqtı, diniy siyasiy reformalardı iske asırdı. Ol Fiv xramlari jerlerin tartıp aladı, Among`a siying`anlardı quwdalaydı. Oraylıq Misrda jan`a paytaxt-Axetatón qalası belgilenedi. (Ha`zirgi Tel`-El`-Amarna).

Jan`a quday ku`n tu`rinde ko`rsetilgen. Nurlarinin` ushında adam qollari su`wretlengen. Qollar - o`mir ieroglifi, ku`shtin` simvoli bolg`an.

Patshanin` o`zi jan`a qudaydin` joqarg`i jretsi (qurbanlıq soyiwshi ruxaniy) bolg`an. Reformashi patshanin` ha`reketleri elde suwıq qabıllandı. Biraq, Exnoten jan`a atın qabıllag`an. Amenxoten IV qarsılıqlarg`a qaramastan jigerli tu`rde o`z maqsetlerine umtilg`an. Patsha o`lgennen keyin taxtı ku`yew balası Tutanxamon iyeleydi. Ol eski ta`rtiplerdi qayta tikleydi, yag`niy Fiv xramlarına baylıqlarin ha`m artıqmashılıqlarin qaytaradı, o`zi de Fivqa qaytadı.

Misrda ornalasıp alg`an XIX dinastiya Misrdin` ha`lsirep qalg`an ku`shin qayta tiklewge tirisadı. Onin` bas wa`killeri Seti V ha`m a`sirese onin` balası Ramzes II xettler menen jigerli urislar ju`rgizedi. Biraq olar sa`tsiz shig`ıp, 1280 jili paraxatshılıq kelisim du`ziledi.

XIX ha`m XX dinastiyalardin` son`g`i patshalari tusında Misr qorg`aniw urislarına qatnasadı. Ramzes II o`lgennen keyin batis sahralardan Nil oypatına liviyalılar basıp kiredi ha`m Memfis qalasin qamalag`a aladı. Arqadan o`z kemelerinde Axey a`skerleri kelip, da`r`ya quyarlıg`ında jag`ag`a shig`adı. Misrdin` ku`shi barg`an sayın ha`lsireydi. Qullar ha`m jallanba a`skerlerge su`yengen Irsu basshilig`ında ko`terilis ju`z beredi. Patsha qaznası barg`an sayın bosap, ruxaniyeler bayıyadı.

B.e.sh. v a`sirde Misr sirt ellikler ha`kimiyati astında. Says Oyaniw da`wiri.

XX dinastiyanin` tamamlanıwi ha`m faraon taxtı XXI dinastiyanin` (b.e.sh. 1085-j) ha`lsiz ha`kimlerine o`tiwi Misr ma`mleketi ha`m ma`deniyatinin` rawajlanıwinin` en` a`jayıp da`wiri - Jan`a patshalıq da`wirinin` juwmaqlanıwi ha`m rawajlanıwinin` kelesi basqışı, Son`g`i Misr yamasa Son`g`i patshalıq da`wiri baslanıwin belgileydi. Bul da`wirdi jiyi Liviya-Says da`wiri dep te ataydı. Misrdin` sirtqi siyasiy ku`shi ha`lsireydi, sol sebepli sirttag`i jerlerdin` ko`pshiliginen ayiriladı. Sonin` menen birge ken` basqınshılıq siyasattan ajiralıp, ku`shli qon`silari - liviyalılar, efioplar, assiriya ha`m da`wirdin` aqirında-persiyanlar ta`repinen basıp alınıw ob`ektine aylanadı. Liviyalılar qa`dimnen quyarlıqtın` batisında ha`m Niya oypatinin` arqa ta`repinde, sonday-aq batis oazisinde qonis basqan. Olar jergilikli misrlilardı armiya xizmetinen shetletedi ha`m usig`an

baylanisli artiqmashliqlar menen jen`illiklerden ayiradi. Usilayinsha ruxaniyler menen ba`sekiles a`skeriy kasta payda boladi. O`zinin` otryadlarina su`yenip, liviyali jallanbalar a`skerbasisi Sheshenk b.e.sh. X a`sirde ha`kimiyatti o`z qolina aladi ha`m faraonlardin` XXII dinastiyasina tiykar saladı. Liviya a`skerleri menen Fiv ruxaniyelerine su`yengen Sheshonk I pu`tkil Misrdi biriktiredi ha`m Aziyada belsene a`skeriy siyasat ju`rgiziwge urinadi. Ol Palestinag`a tabisli atlanis jasadı. XXII, XXIII ha`m XXIV dinastiyalardin` son`g`i faraonlari tusında eldin` bo`liniwi na`tiyjesinde aqsu`yekler qa`wim ag`zalarin ayawsız ezedi. Bo`lsheklengen, ha`lsiregen Misr ekinshi ma`rte qubladan, Nubiyadan jan`a basqinshilardin` qurbani boldi. Misrdin` ha`lsirewi da`wirinde XXI ha`m XXII dinastiyalar tusında Nubiya o`z betinshe erkin ma`mleketke aylanip, orayi Napat qalasi boladi. B.e.sh. VIII a`sirdin` ekinshi yarimında Efiop ko`semi Kashtardin` balasi Pianxi pu`tkil Misrdi basip aliwg`a urinip ko`redi. Biraq og`an Says knyazi Tefnaxt kesent jasadı. En` son`ında Fivti iyelep aladi, Memfiske jaqinlaydi ha`m hu`jim jasadı, bul ku`shli bekinislengen qalani iyelep aladi. Solay etip, Misrdi iyelep, Pianxi Tefnaxatti da bag`iniwg`a ma`jbu`rleydi, o`zin birlesken Misrdin` faraoni ha`m Misr faraonlarinin` XXV (efiop) dinastiyag`a tiykar saliwshisi dep ja`riyalaydi (b.e.sh. 715-664 jj). Pianxi miyrasxorlari Misrdi o`zlerinin` ha`kimiyatin bekkemleydi. Shabak faraoni pu`tkil eldi basqaradi. Mirasxorlarinin` biri bolg`an Taxarka Misrdi Assiriya a`skerlerinen qorg`awg`a ma`jbu`r boladi, biraq assiriylardin` Misrg`a basip kiriwine ilaj ko`rilmeydi. 671-jili Assiriya patshasi Asarxaddon Misrdi basip aladi. Biraq ol Misr u`stinen o`z ha`kimiyatin bekkemley almaydi. Bunnan pu`tkil Misr u`stinen ha`kimiyatti iyelep aliw maqsetinde Says nomi ha`kimi paydalanadi. 664 jildan baslap Saysta Psammetix hu`kimlik etedi. Aristokratiyalıq Liviya qalasınan shiqqan ol Says dinastiyasi dep atalg`an. Ol o`z ha`kimiyati astında pu`tkil Misrdi birlestiredi, jan`a o`z ha`kimiyati XXVI dinastiyag`a tiykar saladı (b.e.sh. 664-525 jj). Bul da`wirde Misr o`z ma`mleketi menen ma`deniyatinin` bir qansha gu`lleniwine anig`irag`in aytqanda, son`g`i gu`lleniwine erisedi. A`sirese Nexo faraoni tusında Misrdin` sirtqi sawdasi anag`urlim rawajlanadi. Biraq bul erkin Misr ma`mleketinin` en` son`g`i da`wiri edi. Shig`ista a`yyemgi ha`m pu`tkil Shig`is du`n`yasin o`z ha`kimiyati astında biriktiriwge uring`an Persiya ma`mleketi o`sip shig`adi. Ju`da` u`lken Persiya a`skerlerinin` hu`jimin qaytariwg`a Misrdin` ku`shi jetpedi. Yaxmos II o`lgennen keyin ko`p keshikpey, b.e.sh. 525 jili Persiya patshasi Kambiz Misrg`a basip kiredi. Peluziy qasında Misr a`skerlerin qiyratip, Misr faraoni Psolametix IIIIti taxttan qulatadi ha`m burin qudiretli bolg`an Misr ma`mleketin iyelep aladi, en` ku`shli ha`m bay satrapiyalardin` birine aylanadi. Biraq, b.e.sh. 404 jili hu`kimdar Persiya dinastiyasi ishindegi ala-awizliqlardan paydalanip, Misr ja`ne ko`teriliske shig`adi. Ko`terilis tabisli shig`ip, Amertat Misr faraoni etip ja`riyalanadi. Ol alti jil hu`kim su`redi. (XXIX dinastiya) Keyin ala Anoris (XXIX dinastiya), Nektanibu (XXX dinastiya) tusında o`zgermeli sipattag`i urislar ju`rgiziledi. B.e.sh. 332 jili Misrg`a Iskender Zulqarnayn basshilig`ında Grek-Makedon a`skerleri basip kiredi ha`m Misr jer ju`zilik imperiyanin` bir bo`legine aylanadi. Iskender o`lip, ma`mleketi qulag`annan keyin Misr ha`kimiyatin onin` a`skerbasi Ptolomey basip aladi. Misr o`z tariyxinin` jan`a da`wirine - ellinizm da`wirine kiredi.

Qosimsha sorawlar

1. Liviya-Says da`wiri - bulay ataliwinin` sebebi nede?
2. Ellinizm da`wirinde qanday o`zgeshelikler ju`z berdi?
3. Dinastiyalardin` bo`liniw sebepleri, tiykarg`i o`zgeshelikleri?

A`YYEMGI MISR MA`DENIYaTI

Joba:

1. A`yyemgi Misr jaziwi.
2. Misrda ilimiy bilimler.
3. Din, ta`biyatqa siyiniw.

Tema boyinsha u`yreniletug`in tiykarg`i tu`sinikler

A`yyemgi Misrdin` ma`deniyati, jaziwlari, mektepleri, a`debiyati ha`m ko`rkem o`neri, ilimiy bilimler, tariyxiy geografiyalıq bilimler. Ta`biyattag`i ha`r qiyli ha`diyselerge siyiniw haqqında g`i ma`seleler.

B.e.sh. V a`sirden baslap A`yyemgi Misr xaliqlari du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine aylang`an, a`jayip ha`m bay ma`deniy bahaliqlar do`retken. Ayirim ta`repleri boyinsha Misr ma`deniyati «Dvurech`e» (eki da`r`ya ortasi) ma`deniyatinan joqari turadi. A`sirese bul a`debiyatlar menen bir qatarda, Misrda puxaraliq ko`rkem a`debiyati da du`ziledi.

O`zgeshe jaziw sistemasi a`yyemgi misrlilardin` en` ulli jetiskenliklerinin` biri boldi. Olar a`piwayi nag`islar ha`m aqsu`yeklerden payda bolg`an, olardin` ja`rdemi menen xatker anaw yamasa minaw so`zdi yaki tutasi menen ga`pti su`wretlewge tirisqan. Ayirim zatlardin` ma`nisin beriw ushin ayirim aniq belgiler bolg`an.

A`yyemgi patshaliq da`wirde g`ana alfavit belgileri payda bolg`an, olar buwinlardi, ayirim waqitlari dawissiz ha`m yarim dawissiz seslerdi an`latqan.

Misr a`debiyatina b.e.sh. IV min` jilliqta tiykar saling`an, sol da`wirde a`yyemgi shig`armalar do`retilgen. Misr a`debiyatinda ha`r qiyli janrlar da`stu`riy motiv ha`m syujetler bolg`an.

Ertekler xaliq awizeki do`retiwshiliginin` teren` derekleri bolip tabiladi, olar a`piwayi diyxanlardin` turmisin ha`m ko`z-qaraslarin sa`wlelendirgen.

Mifler erteklerge ju`da` jaqin, olar a`yyemgi misrlilardin` sol waqitta u`stemlik etken diniy ideologiya ko`z-qarasinan ta`biyat ha`m adamzat turmisinin` anaw yamasa minaw qubilislarin tu`sindiriwge talping`ani haqqinda dalil bola aladi.

Misrdin` qon`si eller menen ekonomikalik ha`m ma`deniy baylanislar ornatiwi ko`rkem a`debiyattin` jan`a janrinda-salxatlar ha`diyselerinde o`z sa`wlesin tapqan, ma`selen, «Keme apatina ushirag`anlar haqqinda ertek» h.t.b.

A`yyemgi misrlilar a`debiyati din menen baylanisli bolg`anin atap o`tiw kerek, sebebi din Misrda ideologiyaliq u`stem formasi bolg`an.

Didaktikalik (aqil-na`siyat) a`debiyat shig`armalari Orta ha`m Jan`a patshaliq da`wirlerine tiyisli.

Bir qatar ko`rkem a`debiyat shig`armalarinda du`n`yag`a isenimsizlik, usi du`n`yanin` barliq go`zzalliqclarinan paydalaniwg`a shaqiriqlar isleri esitiledi (mis, «Pushayman jegennin` o`zinin` kewili menen sirlasiwi» h.t.b.)

A`yyemgi Misrdin` ko`rkemlew iskusstvosi u`sh tiykarg`i formalardan: **rel`ef, jivopis` ha`m freskadan** ibarat bolg`an.

A`yyemgi patshaliq da`wirinde skul`ptura (mu`sinshilik) anag`urlim ko`rkem shin`larg`a jetedi.

Xudojnikler (su`wretshiler) patsha ha`m ha`meldarlar statuyalarin do`retken. Patshalar a`dettegishe otirg`an halda su`wretke aling`an. Bul statuyalar portret dep atalg`an. Ma`selen, otirg`an Xafra faraoni statuyasi yamasa tu`rgelip turg`an ruxaniy - Ranofr statuyasi h.t.b.

Bul da`wirde rel`efli su`wretlew mazarlarda ken` qollang`an, marhumnin` xojalig`indag`i, diyxanshiliq jumislarindag`i ko`rinisler - bul su`wretlerdin` tiykarg`i syujetleri bolg`an. Rel`efli su`wretler jiyi ren`li boyawlar menen boyalg`an.

Orta patshaliq da`wirinde skul`ptura ha`m rel`ef ju`da` joqari da`rejege ko`terildi. Tu`rli ren`ge boyaw menen bir qatarda haqiyqiy diywal jivopisi payda bolg`an. Peyzaj, portret, turmis ha`m a`skeriy ko`rinislerdin` joqari ko`rkem u`lgileri do`retildi.

Amenemxet V ha`m Ramzes II, Tutmos hayalinin` skul`pturalari Orta ha`m Jan`a patshaliq da`wirlerdin` en` iri skul`pturaliq shig`armalari bolg`an.

Misrda arxitektura ju`da` joqari da`rejege jetti. A`yyemgi Fivtag`i (Ha`zirgi Karnaka ha`m Lukser) na`ha`n qulandilar - Misr xramlarinin` saltanatli ha`m go`zzallig`inin` ayqin ko`rinisleri bolip tabiladi. Esiklerdin` qaslarinda ha`r qiyli stil`degi kalonnadalar qollanilg`an, ken` basqishlar ha`m maydanshalar sfinksler qatarlari menen bezelgen.

Haywanatlarg`a, ata-babalarg`a ha`m tasqa siyiniw ken` taralg`an. Xramlar arxitekturasinda su`yir estelikler (obelisk)din` ken` qollaniwi *tasqa siyiniw* menen baylanisli. Patsha mazarlari tu`rindegi piramidalar eski zamandag`i ka`ramatli taw ha`m jarlarg`a siyiniwdi yadqa tu`siredi. «Ka`ramatli jer» quday-ta`biyat anasi, jer qudayi Geba haqqinda tu`sinikler bolg`an.

Misrda ata-babalarg`a siyiniw, ol du`n`yag`a siyiniw menen baylanisli dep esaplag`an. Misrlilar adamnin` o`limi bul o`mirdin` aqiri emes, bul onin` ol du`n`yag`a o`tiwi degen isenimler menen jasag`an. Marhumg`a ma`n`gi o`mir saqlap qaliwg`a umtiliwlar, denelerdi jerlew usillarinda sa`wlelengen (mumiyalaw).

Misrlilardin` ko`zine ku`n-aspan otinin` qudiretli ko`rinisi sipatinda ko`ringen, ol jansiz sahrada hu`kim su`rip, o`mirdin` adam ushin za`ru`rli issiliq ha`m jaqtiliqtin` baslamasi dep isengen.

A`yyemgi Misrda din patsha ha`m ma`mleketlik ha`kimiyattin` abiroyin ko`teriwge xizmet etken. Patsha - bul quday, ha`kimiyat og`an tikkeley qudaylar ta`repinen berilgen ha`m og`an jerdegi quday sipatinda boysiniw kerek. Jan`a patshaliq faraonlari tusinda patshag`a siyiniw ja`ne de rawajlandi.

Ilimiy-bilimler - Misrda matematika jaqsi rawajlandi. Geometriyada piramidalar ko`lemi ha`m shen`berdin` diametrge qatnasi esaplang`an. Misr astronomiyasi da u`lken tabislarg`a eristi. Olar Nildin` tasiwi haqqinda xabarlaytug`in aspanda Siriustin` payda boliw waqtin baqlag`an. Misr kalendari - ku`n kalendari bolg`an. Ay u`sh on ku`nlikke bo`linip, 30 ku`nnen, al jil 12 aydan ibarat bolg`an. Artiq bes ku`n bayram ku`nleri bolg`an, olar hesh bir ayg`a kirgizilmegen.

Meditsina. Qan aylanisi nizami haqqinda tu`sinikler bolg`an. B.e.sh. VI a`sirde Persiya patshalarinin` saraylarindag`i shipakerler en` sheber xirurglar bolg`an.

Misrda geografiya ilimine de qizig`iwshiliq bolg`an. Jerdi olar to`rtmu`yeshlik dep esaplang`an (ma`selen, Arabiya sahrasindag`i altin ka`nlerdin` toliq kartasi).

Ko`rkem o`ner. Muzika ha`m ayaq oyini jaqsi rawajlanadi. Duxovat a`sbaplar bolg`an. Ayaq oyinshilar quramali pantomimolar ko`rsetken, faraondag`i ha`m jen`ilgen dushpandi su`wretlegen. Xramlarda diniy dramalar qoyilg`an.

Tutasi menen alg`anda, Misrdin` ma`deniy jetiskenlikleri pu`tkil du`n`yag`a ta`sir jasag`an ha`m ha`zirge shekem jetip kelgen. Misrlilardin` ko`plegen ko`rkem syujetleri basqa xaliqlarg`a o`tken. Evropa ko`rkem o`nerinde sfinks obrazi klassikaliq obrazg`a aylang`an. Haqiyqiy Misr obeliskleri Rim ha`m Parijdin` danqin shig`arip tur. Misrdan alip kelingen, qizil granitten islengen sfinksler Sankt-Peterburgta Neva boylarin bezep tur.

Tariyxiy shaxslardi bilip alin`

Iskender Zulqarnayn – b.e.sh. 356-323 jj. O`zinin` a`skeriyl atlanislari menen du`n`yag`a belgili.

Amasis (Yaxmos II) – b.e.sh. 569 jili hu`kimet basina keldi.

Ptolomey – Ellinizm da`wirinin` grek filosofi

Amenemxet I - Misr Orta patshaliq da`wirine (b.e.sh. 2000-1775 jj.) tiykar salg`an.

Ramzes II – (1301-1325) XIX faraonlar dinastiyasi wa`kili, bir qansha tabisli a`skeriyl ju`risler ju`rgizgen.

Tutmos III – Jan`a patshaliq (b.e.sh. 1580-1085) da`wirinin` faraoni, sirtqi siyosatqa o`zgerisler kiritken.

ESTE TUTIN`

- A`yyemgi zamanda Nunu qalasi ku`nge siyiniwdin` orayi bolg`an, oni grekler **Gliopol` «Ku`n qalasi»** dep atag`an. Ku`n qudayi **Rag`a** siyiniw Misrda basli orin tutqan.
- *Haywanatqa siyiniw* **totemizmnin`** bir tu`ri Misrda en` a`yyemgi da`wirde bolg`an (arislang`a, o`gizge siyiniw).

KISHI AZIYA A'YYEMGI ZAMANDA

XETT MAMLEKETI DUZIMI

Joba:

1. Kishi Aziya eli ha'm xalqi.
2. Xett patshalig'i.
3. Kishi Aziya batisindag'i ma'mleketler. Lidiya ma'mleketi.

Tema boyinsha ayriqsha u'yreniliwi kerek bolg'an tu'sinikler

Kishi Aziya a'yyemgi zamanda, onin' xalqi, derekleri ha'm istoriografiyasi. Tariyxinin en' a'yyemgi da'wiri, Xett patshalig'i. Kishi Aziya batisindag'i ma'mleketler. B.e.sh. V-II min' jillarda Troya patshalig'i. Lidiya ma'mleketi.

Kishi Aziya - bul yarim ataw. Onin' jag'alarinda bir neshe ten'izlerdin' (Qara ten'iz, Egit ten'izi, Jer Orta ten'izi) suwlari tolqinlap tur. Evropadan oni Bosfor ha'm Dardanella bug'azlari ayirip tur. Onin' shig'is ta'repi dala u'stiri, ol tawlar (Pontiy tawlari ha'm Antitavr) ha'm Qizil Irmaq da'r'yasi menen qorshalip tur. Batis ta'repindegi jag'alarda qolayli qoltiqlar joylasqan.

Kishi Aziyanin' Evropa ha'm Aziya materiklari arasinda geografiyalik joylasawi sawda, a'yyemgi ma'deniy baylanislardin' rawajlaniwinda ha'm etnikaliq ko'ship-qon'islawlarda onin' a'hmiyetli ornin belgiledi.

Xettler yamasa proxettler ha'm xurritlerdin' qa'wimin Kishi Aziyanin' a'yyemgi xalqi dep atawg'a boladi.

B.e.sh. II min' jilliqdin' basinda Kishi Aziyada hindewropaliq tilde so'ylewshi xettler, al b.e.sh. II min' jilliqdin' ortalarinda grekler-axeyler ha'm friygiyler jasag'an.

B.e.sh. VIII-VII a'sirlari Kishi Aziyag'a kimmeriyler kelip baslaydi.

1823-jili F.Shampol'on ta'repinen Ramzes II jaziwlari ashladi, XIX a'sirdin' 40-jillari R.Lepshus ta'repinen «Kadesh qasindag'i sawash» atli Misr poemasi ha'm Misr-Xett sha'rtamasinin' ja'riyalaniwi, sonday-aq Xett ma'mleketi paytaxti – Xattusti, qaziwlar qu'diretli Xett ma'mleketinin' o'zi tariyxta bolg'anlig'i haqqinda mag'liwmatlar berip qoymastan, onin' ma'deniyatin toliq ashiwg'a mu'mkinshilik bergin. Bul jerde Akkad tilinde, ayirimlari xett xaliqlari tilinde klinopis' hu'jjetlerinin' u'lken arxivi tabilg'an.

Xett jaziwlarin izerlewde chex ilimpazi B.Grozniy u'lken rol' oynag'an. 1915-1917-jillari ol xettler klinopisi shifrlarin oqig'an (patsha jaziwlari, diplomatiyalik, xojaliq ha'm a'debiy-diniy tekstler, faraonlardin' Assiriya ha'm Vavilon patshalari menen xat alisiwlari h.t.b.).

Materialliq ma'deniyat esteliklari, epigrafiyalik hu'jjetler ha'm antik avtorlarinin' miynetleri Kishi Aziya batis ma'mleketlerinin' tariyx boyinsha tiykarg'i derekler bolip tabiladi.

Troya qalasi, Frigiya paytaxti-Gordion ha'm Lidiya paytaxti-Sard, sonday-aq batis Kishi Aziyanin' basqa oraylari qulandilarin qaziw u'lken a'hmiyetke iye boldi.

A.Sens, I.Fridrix, R.Gusmani, Z.Larosh h.t.b. ilimpazlar epigrafiyalik esteliklerdi ha'm lingvistikaliq materiallardizertlewge salmaqli u'les qosti.

B.e.sh. II a'sirdin' grek tariyxshisi Apolodordin' epikaliq an'izlari ha'm mifleri Troya, Frigiya ha'm Lidiya patshaliqlari tariyx ma'deniyati boyinsha bay materiallarga iye. Greklerin' «Iliada» ha'm «Odissey» epikaliq poemalari Troya tariyx boyinsha a'hmiyetli derekler bolip tabiladi. Oni soqir jirshi Gomer do'retken. Da'standa keltirilgen ko'plegen mag'liwmatlardin' haqiqiy ekenligin jan'a izertlewler da'liyillegen. Ilimpazlardin' pikirlerine qarag'anda, shig'arma Troya urisina (b.e.sh. XIII a'sir) qatnasiwshilardin' jeke baqlawlari tiykarinda jazilg'an.

Lidiya tariyx, ol haqqinda geografiyalik ha'm tariyxii mag'liwmatlar antik avtorlardin' miynetlerinde, atap aytqanda, Gerodottin' «Tariyxinda, Strabonnin' Geografiya»sinda, Nikolay Damasskiydin' shig'armalarinda bayan etiledi. Rus alimlari da, atap aytqanda, V.V.Struve, I.M.D'yakov, P.N.Ushakov h.t.b. usi da'wirdi izertlewge salmaqli u'les qosti. Olar Kishi Aziya etnomingvogenez, xronologiya, Batis Kishi Aziya ma'mleketlerinin' grek ha'm Shig'is du'n'yasi menen o'z-ara qatnasiqlari mashqalalarin izertlegen.

Kishi Aziya aymag'inda neolit da'wirinde an'shilar jasag'an. B.e.sh. X-IX a'sirlari jergilikli xaliq jabayi o'simlikler jegen. Bug'an Bildibi u'ngirlerinde tabilg'an shaqmaq taslar, pishaqlar

da`lil bola aladi. B.e.sh. VIII-VII a`sirleri bul jerlerde ilyadan saling`an u`yler payda boladi, adamlar an`shiliq ha`m diyxanshiliq penen shug`illanadi.

Diyxanshiliq ha`m sharwashiliq ma`deniy jaqtan rawajlaniw tiykari boldi. Buni b.e.sh. VII-VI min` jilliqlarg`a tiyisli Chatal-xuyuk ma`deniyati misalinda ko`riwge boladi. Bul ma`deniyat usi da`wirdin` pu`tkil A`yyemgi Shig`istag`i en` rawajlang`an ma`deniyatinin` biri bolip esaplanadi. Metalldi eritiw en` a`hmiyetli texnologiyaliq jetiskenlik boldi. Diyxanshiliq- sharwa ekonomikasinin` rawajlaniwi abadanshiliqtin` joqari da`rejesin ta`miyinledi.

Bul da`wirde o`gizge ha`m quday ana-hasildarliqtin` qa`wenderine siyiniw ju`da` ken` taralg`an. B.e.sh. III min` jilliq dawaminda sheshiwshi o`zgerisler ju`z beredi. Oraylar bekkemlenedi, o`nermentshilik rawajlanadi (Troya, Polioxni). Bayliqlar toplan alip, qa`wim ko`semli, sawdagerler ha`m o`nermentler qalalardin` bekkem qorg`alg`an diywallari artinda jasirindi. O`zlerine sadiq a`skeriy toparlarg`a su`yengen qa`wim ko`semli-a`skeriy basliqlar qatardag`i qa`wim ag`zalarinan barg`an sayin bo`leklene basladi. Alg`ashqi du`zimnin` ha`lsirew protsesi jigerli pa`t penen dawam etti.

Xett patshaligi. B.e.sh. II min` jilliqtin` basinda Kishi Aziyada qala-ma`mleketler payda boladi (Kanes, Burusxanda, Kussar ha`m Nesa, Tsappa, Xattus). B.e.sh. XX-XVIII a`sirleri assiriylar ha`m amoriylar tiykar salg`an sawda koloniyalari Kishi Aziyada klassliq ja`miyet qa`liplesiwinde a`hmiyetli rol` oynag`an. Usi koloniyalar arqali xaliq araliq sawda ju`rgizilgen. Usi sawda faktoriyalardin` ha`reket etiwinin` o`zi jergilikli qa`wim xojaliqlarin rawajlandiriwge, qul iyelewshilik qatnasqlardin` ken` en jayiwina imkaniyatlar tuwdirdi.

B.e.sh. XVII a`sirdin` birinshi yariminda, Pitxan (Kussar ha`m Nessa qalalari) ha`m Ametta patshalig` etken da`wirde kishi qala-ma`mleketler birden-bir iri ma`mleketke birigedi. Anetta A`yyemgi Xett patshalig`i dep atalg`an ju`da` u`lken ma`mleketlik du`zilisti basqaradi (b.e.sh. XVIII-XVI a`sirleri).

Xett patshalig`ina tiykar saliwshilardin` birigiw siyasatin Anettanin` miyrasxori Labarna patshasi (b.e.sh. 1680-1650 jj.) dawam etedi. Ol Tavr tawinin` qirinin` arqa janbawirin iyelep alip, Qara ten`iz jag`alawlarina shig`adi. Mursili (b.e.sh. 1620-1590 jj.) patsha tusinda Xett patshalig`inda oraylasiw protsesin ku`sheytedi. Ol Mesopotamiyadan Finikiya jag`alawlarina qaray jolindag`i sawda orni bolg`an Xappani, sonday-aq Aldin`g`i Aziyanin` bas orayi bolg`an Vavilonni basip aladi (b.e.sh. 1595 j.).

Ishki siyasatta ha`lsirew seziledi, o`z-ara urislar da`wiri dawam etedi. Xett ma`mleketinin` xaliq araliq abiroyi da`tu`seddi. Talepin (b.e.sh. 1520-1490 jj.) tusinda patshalig` ha`kimiyatti onin` balasina beriw haqqinda pa`rman ja`riyalanadi. Talepin o`lgennen keyin, onin` balasi tusinda qa`weterli da`wir Orta Xett ma`mleketi da`wri baslanadi (b.e.sh. XV a`sir). Bul da`wirde Xett ma`mleketinin` ha`lsirewi bayqaladi. Xettlerdin` shig`isinda ku`shli Mitaniy ma`mleketi, sonday-aq kaski qa`wimleri payda boladi. Son`g`ilar Xett patshalig`ina u`lken qa`wip tuwdiradi, onin` paytaxtin - Xattisani basip aladi ha`m qiyratadi.

B.e.sh. XIV a`sirdin` basinda Xett patshalig`inin` qayta tikleniwi baslanadi. Bul patsha Suppilumuma ha`reketi menen baylanisli boldi. Qolayli sharayatlardan paydalanip, Misr kassitler Vavilon ha`m Mitaniy ma`mleketleri ha`lsirewinen juwmaq shig`arip, Xett patshalig`i armiyasin ku`sheytedi. Xettler Jer Orta ten`izi boylarina ha`m Iordaniyag`a basip kiredi. Mitaniyge tiyisli Siriya qalalarin Xalna, Nuxashsha, Niy ha`m Karkamis qalalarin basip aladi.

Karkamis qalasi Xett wa`killeri ta`repien kolonialastiriladi, ku`shli bekinisedi ha`m jan`a Xett ma`mleketi bas qorg`anina aylanadi. Xett patshasi Suppiluliuma Mitaniy ma`mleketin iyelep taxtqa o`zinin` balasi Tushratti otirg`izadi. Mursili II (b.e.sh. 1340-1305jj.) patshalig` da`wirinde Xett ma`mleketi ja`ne ku`sheyedi. Ol Arqa patshalig`i a`skerlerin qiyratadi ha`m Apasu qalasini iyeleydi. Solay etip, Kishi Aziyanin` ko`pshilik bo`legi xettler ha`kimiyati astina o`tedi.

Usi da`wirde Kishi Aziyada sirtqi siyasiy jag`day keskinlesken edi. Shig`is Jer Orta ten`izi boyi aymaqlarin qaytarip aliw ha`m Aldin`g`i Aziyada u`stinlik etiw ushin sol da`wirde eki ulli Misr ha`m Xett ma`mleketleri arasinda qa`ha`rli uris ju`z beredi. Biraq bir neshe soqlig`isiwlardan keyin b.e.sh. 1280-jili Misr ha`m Xett ma`mleketleri arasinda paraxatshiliq kelisimi du`ziledi. Usi kelisimge muwapiq, Siriyanin` bir bo`legi ha`m Arqa Finikiya Xett ta`sir zonasina, al Palestina ha`m Tu`slik Finikiya-Misr ta`sir zonasina aylanadi. Ha`tteki, Xett patshasinin` qizi Ramzes II ge turmisqa shig`adi.

B.e.sh. XIII a`sirdin` aqirinda ten`iz xaliqlari dep atalg`an ku`shli awqam du`ziledi. Og`an axeyler, sherdanlar, etrusklar h.t.b. kirip, Aldin`g`i Aziya ma`mleketlerine hu`jim jasaydi. Olar Xett a`skerlerin qirip taslaydi, so`ytip Xett ma`mleketi birotala qulaydi (b.e.sh. 1190j.).

Nizamlar jiynag'i Jan'a Xett patshalig'i xojalig'in ha'm sotsialliq qatnasiqlarin sipatlawshi tiykarg'i derek bolip tabiladi. Usi nizamlar jiynag'i ha'm su'wretler boyinsha mal sharwashilig'i basim awil xojalig'i ekonomikasinin' tiykari bolg'an, xettlerde diyxanshiliq ekinshi orin iyelegen. Patsha barliq jerlerdin' ra'smiy iyesi bolg'an. Xram ha'm qa'wimlerdin' de jerleri bolg'an.

O'nermentliktin' rawajlaniwi haqqinda nizamlar ha'm basqa hu'jjetler da'lilleydi. Olarda shoyinshi, gu'lalshi, ag'ash ha'm teri ustalari, tigiwshiler tuwrali so'z etiledi.

Jan'a Xett patshalig'inda sitrqi sawda da jaqsi rawajlanadi. Misr ha'm Mesopotamiya a'yyemgi tsivilizatsiyalari turaqli ma'deniy da'stu'rlerge iye bolg'an da'wirde Xett ma'mleketi iri ma'mleket sipatinda qa'liplesedi, bul joqari rawajlang'an oraylardin' belgili ma'deniy ta'sirinde boladi. Olardin' ko'p qudayliq dini bolg'an. Ka'ramatli o'giz, arislan h.t.b. haywanlar menen quslarga siyiniw u'lken rol' oynag'an. «O'mirbayan» dep atalg'an jazba shig'armalar saqlang'an. Sonday-aq, arxivlerde kutiy patshasi Impakrudin' Akkadg'a atlanisi haqqinda tariyxiy poema saqlanip kelgen. A'skeriy ma'mleket sipatinda Xett ma'mleketi a'skeriy-injenerlik ha'm qurilis jumislarin rawajlandiradi. Statuyalar bolg'an, diywallarg'a rel'efli su'wretler saling'an.

Qosimsha sorawlar

1. «Iliada» ha'm «Odissey» epikaliq poemasinin' Troya tariyxinda tutqan orni ha'm kim ta'repinen do'retilgen?
2. Xettler yamasa proxettler ha'm xurritler qa'wimlerinin' bulay ataliw sebepleri?

Kishi Aziya batisindagi ma'mleketler b.e.sh. II-V min' jilliqlarda.

TROYA PATSHALI'I. Troya Kishi Aziyanin' en' a'yyemgi oraylarinin' biri bolg'an. Ol bekinisli qalasha, a'hmiyetli o'nermentshilik ha'm sawda orayi bolg'an. Troyashilar ku'shli armiya du'zgen, onin' basinda patshanin' balasi turg'an. Ma'mleketti patsha basqarg'an. Gomer o'zinin' poemasinda aqsaqallar ken'esi ha'm xaliq jiynalisi haqqinda so'z etedi. Xalqi Xett-Liviya, Frakiya ha'm Frigiya qa'wimleri, sonday-aq greklerden turg'an. Troya patshalig'inin' gu'lleniwi b.e.sh. 1800-1300-jillarg'a tuwra keledi. Troya urisi waqtinda (b.e.sh. XIII a'sir) ol grek-axeyleyler menen awir uris ju'rgizedi. Gomerdin' «Iliada», «Odissey» poemalarinda axeyleyler Troyai on jil kamalg'a alg'anlig'i haqqinda so'z etiledi. Frigiya patshalig'i qulag'annan keyin Troya onin' miyrasxori bolg'an Lidiyanin' quramina kiredi. B.e.sh. 546-jili Persiya ma'mleketi Troya ha'm Lidiyani basip aladi. Troyashilar Italiyag'a ko'shiriledi. Bunnan tisqari, "troyashilar Batis Sitsiliyani koloniyalastirg'an", dep jazadi antik avtoru Fukidid.

Frigiya patshalig'i. Troya patshalig'inan keyin Frigiya en' a'hmiyetli siyasiy du'zilis bolg'an. B.e.sh. II min' jilliqtin' ekinshi yariminda frigiyleyler Makedoniya yamasa Frakiyadan yarim atawdin' arqa-batis ta'repine ko'ship kelgen. Olar diyxanshiliq, mal sharwashilig'i ha'm ju'zimgershilik penen shug'illang'an. Ha'r qiyli o'nermentshilik rawajlang'an. Olar grekler menen bolg'an urista Troyashilarg'a ja'rdem bergin, Xett ma'mleketin qiyратиwga qatnasqan. B.e.sh. X-VIII a'sirleri Frigiya patshalig'i en' joqari rawajlaniwina jetedi. Onin' paytaxti Gordion qalasi bolg'an. Ol Frigiya patshalig'ina tiykar salg'an Gordiy patshasi hu'rmetine atalg'an.

Sargon II tusinda Assiriya a'skerleri Frigiya aymaqlari ha'm qalalarin basip aladi. B.e.sh. VII a'sirde Frigiya patshalig'i qulaydi, onin' aymag'i Lidiya patshalig'i ha'kimiyati astina o'tedi, keyin ala b.e.sh. 547-jili Persiya ma'mleketine kirgiziledi.

ESTE SAQLAW KEREK

Frigiyleyler alfavit jaziwin du'zgen. Din ma'selesinde frigiyleyler ta'biyat ha'm hasildarliq ku'shlerinin' simvoli bolg'an qudaylardin' Ulli Anasi ha'm onin' su'yiklisi- Attis qudayg'a siying'an. Xramlar ha'm mazarlar saliw ken' taralg'an (Midas).
--

Lidiya ma'mleketi. Lidiya ma'mleketi Kishi Aziyanin' batis ta'repinin' orayliq aymag'inda jaylasqan. B.e.sh. V min' jilliqtin' basinda Lidiya Frigiya ma'mleketi quramina kirgen, biraq ol ha'lsirep qulag'annan keyin o'z betinshe ma'mleketke aylang'an. Onin' paytaxti-Sardi qalasi edi.

Diyxanshiliq ha'm mal sharwashilig'i Lidiya ekonomikasinin' tiykarin qurag'an ha'm bul aymaqlar metallg'a bay bolg'an. Batis (grek) ha'm A'yyemgi Shig'is du'n'yalari kesispesinde jaylasqan Lidiya belsene sawda ju'rgizgen. Lidiya sawda aylanisinin' en' qolayli qurali bolg'an ten'genin' watani bolg'an. Lidiya qul iyelewshilik ja'miyet bolip, onda qul iyelewshilik klasi (jer

iyeleri, a`skeriy ha`m ruwxaniy aqsu`yekler ha`m sawdagerler) u`stemlik orin iyelegen. Ja`miyettin` klassliq ha`m sotsialliq du`zilisinin` en` to`meninde qullar turg`an.

O`zinin` siyasiy du`zilisi boyinsha Lidiya monarxiya bolip, ma`mleket basinda patsha turg`an, a`skerler onin` tiregi bolg`an. Aristokratiyalik ken`es ha`m xaliq jiynalisi bolg`an.

B.e.sh. VII-VI a`sirlari Lidiya patshalig`i ju`da` jaqsi rawajlang`an. Ol waqitlari ha`kimiyat basinda Merinadlar dinastiyasi turg`an, og`an Tiges (b.e.sh. 692-654 jj.) tiykar salg`an. Ol Lidiyag`a Frigiya ha`m Kariyanin` bir bo`legin, Troya ha`m Midiyani qosip alg`an, solay etip, Qara ten`iz boylarindag`i ten`iz jolg`a shig`iw imkaniyatina iye bolg`an.

654-jili Kimmeriyler qa`wimlari Lidiya paytaxtin ha`m pu`tkil eldi basip aladi. Lidiya patshalig`i Midiya menen uris ju`rgizedi (b.e.sh. 590-585 jj.), ol paraxatshiliq pitim menen juwmaqlanadi. Kishi Aziyadan kimmeriy qa`wimlerin quwip shig`ariw bul da`wirde Lidiya sirtqi siyasatinin` en` iri jetiskenligi boldi.

Krez (b.e.sh. 562-547 jj.) basqariw da`wirinde Lidiyanin` sirtqi siyasati ba`lentleydi. Ol Kishi Aziyadag`i grek qalalarin bag`indiradi. B.e.sh. 547-jili Persiya patshasi Lidiyag`a basip kiredi, Sardini iyeleydi, Krezdi tutqing`a aladi. Usi menen Lidiyanin` 150 jilliq g`a`rezsizlik tariyxi tamamlanadi, ol satrapiyalardin` biri sipatinda Persiya ma`mleketi quramina kiredi.

O`zinin` alfavit jaziwini lidiyler Kishi Aziya greklerinen o`zlestirip alg`an. Lidiya muzikasi jaqsi rawajlang`an. Sheber shipakerler bolg`an. Lidiyler bekinisli qorg`anlar, na`ha`n mazarlar (Tigesu ha`m Yar) qurg`an. Lidiya dininde o`lip tiriletug`in qudaylarg`a (Saydan, Attis, Sabadi) siyiniw taralg`an.

Hasildarliq nishani bolg`an Ulli Ana, Qudaylar Anasina siyiniw ju`da` ken` taralg`an. Uris qudayi retinde og`an pu`tkil Kishi Aziya siyinatug`in edi. Lidiya ma`deniyati grek ma`deniyatiga u`lken ta`sir jasadi. Gretsiyag`a Shig`istin` bir qatar ma`deniy jetiskenliklerin inam etti.

SHIGIS JER ORTA TEN`IZI BOYILARI. SIRIYA, FINIKIYA HA`M PALESTINA A`YYEMGI ZAMANDA

Joba:

1. Arabstan ha`m Siriya ma`mleketi.
2. Finikiya ha`m onin` sotsialliq ekonomikalik, siyasiy ha`m ma`deniy rawajlanishi.
3. Palestina a`yyemgi zamanda.

Tema boyinsha to`mendegiler u`yreniledi

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi ellari Arabstan, Siriya, Finikiya ha`m Palestina a`yyemgi zamandag`i jag`daylari xaqqinda.

Tavra tawi aldi ha`m Efrattin` orta ag`isinin baslap Misrg`a shekem sozilg`an Shig`is Jer orta ten`iz boyi aymag`ina Siriya da kirgen. Bul jerde Finikiya ha`m Palestina da jaylasqan. Kishi da`r`yalar Palestinada Iordan, Siriya ha`m Finikiyada-Oront da`r`yasi bolg`an. Ju`da` a`piwayi irrigatsiyaliq qurilislar bolg`an. Aymag`i tawli qirlardan, sahra ha`m yarim sahra oblast`lardan ibarat edi.

Shig`is Jer Orta ten`iz boylari bahali shiyki zat resurslarina iye bolip, Mesopotamiya ha`m Misr ma`leketleri diqqatin o`zine tartqan. Shig`is Jer Orta ten`iz boyi eli xaliqlari A`yyemgi Shig`istin` usi eki ulli tsivilizatsiyasi ta`sirinde jasag`an, jergilikli ma`deniyat ta usi ta`sir astinda rawajlang`an.

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi qa`wimlari ha`m xaliqlarinin` a`yyemgi tariyxin qon`si eller derekleri (Misrdag`i Tell`-Amarm arxivi, Xett hu`jjetleri, Assiriya ha`kimlilik hu`jjetleri), sonday-aq jergilikli derekler, sonin` ishinde **Bibliya** da sa`wlelendiredi.

Rasshamrada (A`yyemgi Ugarita) tabilg`an hu`jjetler u`lken a`hmiyetke iye. Olardin` ishinde Ugarit dep atalg`an ekonomikalik, siyasiy ha`m diniy mazmundag`i a`yyemgi tekstler bolg`an.

70-jillari ital`yan arxeologlari Ebla qalasinda arxiv ashqan. Onda Arqa Shumer jaziliwindag`i belgiler menen jazilg`an bir neshe min` klinopis` kesteleri, sonday-aq b.e.sh. III min` jilliqtin` ekinshi yarimina tiyisli a`yyemgi semit tillerinde jazilg`an diplomatiyalik, ha`kimshilik, xojaliq, a`debiy diniy tekstler tabilg`an.

Ierixon, Gezer, Laxish, Tir, Sidon (ha`zirgi Sayda) ha`m Akkoni qazg`anda tabilg`an jergilikli sipattag`i ko`p sanli materiallardi, sonday-aq Misr, Kavkaz boyi, Mesopotamiya ha`m Kiprdan alip kelingan materiallardi atap o`tiw za`ru`r.

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi oblast`lari a`yyemgi zamanda paleolit an`shilari menen jiynawshilari ta`repinen o`zlestirilgen. B.e.sh. IX-VIII a`sirleri da`r`ya ha`m ko`ller boylarinda u`n`girler menen turar jerlerde jasawshi mezolit da`wirinin` Natufiy ma`deniyati qa`wimleri bolg`an. B.e.sh. VIII-VII a`sirleri bul jerde otiriqli diyxanlar ha`m sharwalardin` du`n`yada en` a`yyemgi ma`deniyatlarinin` biri qa`liplesedi. Olardin` Ierixon awili ju`da` jaqsi izertlengen. Qa`wimler arpa ha`m biydaydin` eki tu`rin ekken. Olar ilyadan sog`ilg`an jaylardan ibarat kishi awillarda jasag`an.

B.e.sh. VI-V min` jilliqlarda otiriqli diyxanshiliq ma`deniyati bunnan bilay da rawajlanadi. Boyalg`an a`piwayi nag`islar menen bezelgen keramika payda boladi. B.e.sh. IV min` jilliqtin` aqirinda Shig`is Jer Orta ten`iz boyi diyxanshiliq qa`wimlerinde ha`r qiyli o`ndiristin` rawajlaniwi seziledi. Gu`nde do`n`gelegi ha`m keramikani ku`ydiriw ushin arnawli ko`rikler engiziledi. Mis penen bir qatarda, altin ha`m gu`mis paydalanadi, b.e.sh. III min` jilliqtin` aqirinan qola buyimlari islenip baslanadi. Diyxanshiliqta da belgili o`zgerisler ju`z beredi. Da`n o`simlikleri menen bir qatarda, zaytun ag`ashi ha`m ju`zim o`siriledi.

Diyxanshiliq, o`nermentlik penen sawdanin` rawajlaniwi b.e.sh. III min` jilliqta qola tipindegi awillar payda boliwina alip keldi (Bibliya). Bul jerde ju`da` u`lken qurilislar-xramlar payda boladi. Ten`iz boyi qalalarinda sotsialliq differentsiya ju`da` jigerli pa`t aladi, klasslar qa`liplesip baslaydi. B.e.sh. III min` jilliqta jan`a siyasiy du`zilis - qala-ma`mleketler payda boladi.

B.e.sh. XXVIII-XXIV a`sirleri xramlardin` qaslarinda kolonnalar menen qosa saraylar salinadi. Klinopis` jaziwleri menen tas baspa, al b.e.sh. XXIII a`sirde patshanin` klinopis` tas kestesini payda boladi.

Ebla qalasini qazg`anda b.e.sh. III min` jilliqtin` o`zinde materiklik Siriya qala-ma`mleketler rawajlang`anlig`i haqqinda a`hmiyetli mag`liwmatlar tabilg`an. Bul jerde b.e.sh. XXIV a`sirde saraylar kompleksi dep atawg`a bolatug`in na`ha`n qurilislar payda boladi.

Sotsialliq jaqtan Ebla tipik qala-ma`mleket bolg`an, onda Ha`kimshilik basqariw sistemasi jaqsi rawajlang`an. Ma`mleketin` basinda patsha turg`an.

Erte da`wirde diyxanlardan baslang`an jergilikli da`stu`rler tiykarinda rawajlanip, Ebla ma`deniyati ma`mleket ha`m klassliq ja`miyet rawajlang`an da`wirde Shumer tsivilizatsiyasinin` tayar normalari ha`m u`lgilerinen ken`nen paydalang`an. Arxitektura ha`m saray diywallarini bezegen mozaika frizlerinde Mesopotamiya menen baylanislar aniq sezilip tur.

Palestanin` kishi qalashalari b.e.sh. III min` jilliqta bekkemlengen minarlari diywallar menen qorshalg`an (Megidler, Ierusalim, Laxish h.t.b.). Olarda ibadatxanalar menen bir qatarda jergilikli ha`kimlerdin` rezidentsiyalari payda boladi.

Shig`is Jer Orta ten`iz boyi xalqi o`zinin` qurali boyinsha ha`r qiyli bolg`an (arqada hurritler ha`m xettler). Tiykarg`i xaliq semit shaqabi tilinde so`ylegen. Aramey tili de qollanilg`an. Ol Siriya dalalari sharwa qa`wimlerinin` tili bolg`an ha`m Batis Jer Orta ten`iz boyi ellerinde, atap aytqanda, Mesopotamiyada qolanilg`an.

B.e.sh. XVIII a`sirde Siriyanin` arqa ta`repinde siyasiy du`zilis (qa`wimler awqami) payda boladi. Onin` paytaxti-Xalpa qalasi bolg`an. Biraq, b.e.sh. XVII a`sirde Yamxad ha`lsirep, o`z g`a`rezsizliginen ayiriladi. B.e.sh. XVIII-XVII a`sirleri aralig`inda Yamxadan qublaraqta bir qatar qala-ma`mleketlerden ibarat ku`shli giksoslar awqami payda boladi. Bul awqam Misr, Palestina ha`m Tu`slik Siriyanin` bag`indirg`an. Og`an Katesh, Megiado h.t.b. qala-ma`mleketler kirgen.

B.e.sh. XV a`sirdin` basinda Kadesh qalasi basshilig`inda federatsiya Tutmos III ta`repinen birotala qiyratiladi ha`m pu`tkil Shig`is Jer Orta ten`iz boyinda Misr ma`mlektinin` u`stinligi ornatiladi. Biraq, keyin ala Siriyanin` Palestina azat etedi. B.e.sh. XII a`sirdin` basinda Siriya ha`m Palestina Jer Orta ten`iz boyi ha`m ataw jaqlaridan kelgen «ten`iz xaliqlari»nin` shabiwillarina ushiraydi.

B.e.sh. XIIa`sirde olar Ugarit qalasini tolig`i menen qiyratadi, keyin ala bul qala tariyx betlerinen joq bolip ketedi.

B.e.sh. II min` jilliqtin` aqiri I min` jilliqtin` basinda finikiyalilar Jer Orta ten`iz boyinda is ju`zinde u`stemlik etedi ha`m xaliq araliq sawdani o`z monopoliyasina aylendiradi. Finikiylerdin` Jer Orta ten`iz boylarinda ken` kolonizatsiyasi baslanadi. B.e.sh. 1100 jilinda Ispaniyada tirsler koloniyasi - **Gades** (ha`zirgi Kades) du`ziledi. Keyin ala finikiyler Batis Sitsiliya, Sardiniya, Mal`ta ha`m Balear atawlarinda jaylasadi.

Axiram (Xiram) patsha (b.e.sh. 969-936-jj.) tusinda Tir-Sidon patshalig'i ayriqsha rawajlanadi. Onin` qadag'alawi astinda, ba'lkim, Tu'slik Finikiya ha'm Palestinanin` bir bo'legi bolg'an. Onin` basqariw da'wirinde qurilis (tsitadel') ken` en jaydi, Mal'katu qudayina ha'm Astarta hayal qudayg'a arnalg'an saltanatli xramlar ko'teriledi.

Finikiyanin` bas qalalari - Tir, Sidon ha'm Bibi sawda esabinan bayig'an. Olar Misr ha'm Vavilon tovarlarin Gretsiyag'a, al grek tovarlarin-shig'isqa satqan.

Damasktin` ba'lentlewi b.e.sh. II min` jilliqtin` aqirinda arameylerdin` Arabstannan ko'ship keliwi menen baylanisli. B.e.sh. X-a'sirdin` ekinshi yariminda arameylerdin` Siriyadag'i bas orayi Damask bolg'an.

B.e.sh. IX-a'sirdin` ekinshi yariminda Damask patshasi Izrail'din` u'lkelerin iyeleydi, Tu'slik Palestinag'a basip kiredi.

B.e.sh. IX-a'sirdin` aqirinda Assiriya patshasi Damaskti iyeleydi ha'm tonaydi.

B.e.sh. I min` jilliqtin` birinshi yariminda Shig'is Jer Orta ten'iz boyinin` qublasinda da jan'a siyasiy du'zilis payda boladi.

B.e.sh. XIII a'sirde on eki a'yyemgi evrey qa'wimlari awqami Palestina aymag'ina basip kiredi.

A'ste-aqirin otiriqli turmisqa o'tiw, o'nermentshilik ha'm sawdanin` rawajlanawi mu'likshilik bo'liniwdi tezletti. Iri mu'lik ha'm qul iyeleri klasi qa'liplesedi. Saul birinshi patsha bolip saylandi. Onnan keyin ku'yew David patsha boladi (b.e.sh. 1000-965-jj). Ol oraylasqan monarxiya du'ziw siyasatin alip barg'an. Ierusalim qosip alinadi, ol jan'a patshaliqtin` paytaxtina aylanadi. Eldi basqariw ushin orayliq ma'mleketlik apparat du'ziledi, onin` basinda joqarg'i ha'meldar turadi.

Davidtin` miyrasxori onin` genje uli Salamon basqariw da'wirinde qurilis jumislarina u'lken diqqat awdarildi. Ol Yaxve qudayi hu'rmetine Ierusalimde xram quradi. Izrail'-Iudey patshalig'inin` aymag'i 12 okrugke bo'linedi.

Usi waqitta arqa shegaralarda ku'shli Damask patshalig'i payda boladi. Ko'pshilik qa'wimler Iudeyden bo'linip shig'ip, jan'a Izrail` ma'mlektin du'zedi. Onin` paytaxti bolip Samariya belgilenedi. Izrail` patshalig'i ha'lsirewinen paydalanip, Misr Sheshen faraoni tusinda b.e.sh. 930-jili Palestinag'a wayran etiwshi atlanis jasap, Iudey ha'm Izrail` patshaliqlarin qiyratadi.

B.e.sh. I min` jilliqtin` birinshi yariminda Palestinada tovar o'ndirisinin` o'siwi seziledi. Qalalarda sawda ha'm o'nermentlik kvartallar, qaladan tisqari tigiwshiler ha'm gu'lalshilar awillari payda boladi. Qa'wimlik jerler menen bir qatarda, jeke jer menshigi payda boladi.

Bul da'wirde to'rt qatlam bolg'an:

- Puxaraliq aristokratiya
- Ruwxaniylar aristokratiyasi, jretsler ha'm payg'ambarlar
- Erkin xaliq
- Sirt ellikler. Sotsialliq basqishtin` en` to'mengi qatlaminda qullar turg'an

B.e.sh. VIII a'sirdin` ortasinda Arqa Siriyag'a Urartular kire baslag'an, biraq olarg'a Assiriya qarsi shiqqan. Ko'p sanli soqlig'isiwlardan keyin Siriya ha'm Palestinanin` ko'pshilik aymag'i bir qatar kishi Assiriyaliq provintsiyalarg'a bo'lingen. Assiriya ha'lsiregennen keyin Tir ha'm Iudey patshalig'i qayta tiklenedi. Tir pu'tkil Finikiyanin` gegemonina aylanadi. Tir sawdagerleri ten'iz ha'm qurg'aq sawda jollarinda u'stemlik etken. Olar Kishi Aziya ha'm Tu'slik Arabstang'a basip kirgen. Biraq eki ma'mleketin` de ishki jag'dayi shiyelenisken edi. Klassliq gu'res ku'sheydi. Tirda qullardin` iri ko'terilisi ju'z beredi.

Faraon Nexo II tusinda Iudey ma'mleketi Misrg'a bag'ing'an. B.e.sh. 587 jili Vavilon a'skerleri Ierusalim ha'm Tirdi basip aladi. Solay etip, Tirshiler Vavilonnin` joqarg'i ha'kimiyatin moyinlaydi. (b.e.sh. 547j).

Axeminidlerdin` Ulli Persiya ma'mleketi payda bolg'annan keyin Shig'is Jer Orta ten'iz boyinda jag'day o'zgeredi. Finikiya qalalari Persiya ma'mleketinin` en` a'hmiyetli ekonomikalig orayina aylanadi. Onin` qollarinda sirtqi sawdanin` anag'urlim bo'legi toplanadi. Qalalar o'zlerinin` gu'mis ten'gelerin shig'aradi.

Axeminidler ka'ramatli xramlar qalasi-Ierusalimdi qayta tikleydi. Ierusalimde Yaxve xrami qayta salinadi.

Shig'is Jer Orta ten'iz boyi xaliqlari, o'zlerinin joqari da'rejede rawajlang'an qon'silari jetiskenliklerin do'retiwshilik penen o'zlestirip, o'zlerinin a'yyemgi du'n'yag'a anag'urlim ta'sir jasag'an o'zgeshe ma'deniyatin do'retedi. Bul b.e.sh. V-IV min' jilliqlardag'i keramikaliq buyimlar o'ndirisinde ayqin ko'rinedi. Olar Mesopotamiya buyimlarina ju'da uqsas kelgen. Saray kompleksleri ha'm xramlar salinadi, biraq olar Misr ha'm Shumer komplekslerinen sa'l qalisadi (Ugart qalasi ha'm Ebledegi saraylar, xram qurilislari). Fortifikatsiya rawajlaniwina u'lken diqqat awdariladi. Qorg'an diywallari ko'plegen to'rt mu'yeshlikler, minarlar menen bekkemlenedi, diywal gertpekler, oq atiwsilarg'a qolaylastiriladi.

Tastan patsha ha'm qudaylardin' statuyalari tayarlanadi. Pil su'yeklerinen oyip islengen Ugart patshalarinin' a'jayip skul'turaliq portretleri de bolg'an. Ugartte tabilg'an an' ko'rinisleri su'wretlengen altin kese jergilikli ustalardin' tan' qalarliq do'retpesi bolip tabiladi.

Ilim tarawinda finikiyler misrlilardi o'zlerine ustaz tutqan. Geografiyalik jan'aliq ashiw tariyxinda gibraltar arqali Atlantika okeanina shig'ip, Afrika jag'alarin boylap o'tken Finikiya ten'iz ju'ziwshilerinin' jetiskenlikleri ju'da ulli. Birinshi matematik, fizik, astronom ha'm filosof Fales finikiyli bolg'an. Sidonli Iok atomlar haqqinda ilimge tiykar salg'an. Alfavit du'ziwde Shig'is Jer Orta ten'iz boyi xaliqlarına ayriqsha rol' tiyisli. Grek ha'm latin uqsag'an ha'zirgi alfavitlerdin' barlig'i finikiy alfavitinen sag'a alg'an. B.e.sh. II min' jilliqta Biblde a'piwayi buwin jaziwi du'ziledi, ol 100 ge jaqin belgilerge iye edi.

B.e.sh. XV-XII a'sirleri Ugartte o'zgeshe koinopis' sistemasi - 30 belgilerden ibarat alfavit sistemasi paydalang'an. Aqirinda, jetik finikiy alfaviti payda boladi. Shig'is Jer Orta ten'iz boyi xaliqlarinin' diniy isenimleri erte diyxanshiliq qa'wimlerinin' hasildarliq agrar siyiniwlarinan sag'a aladi. Ha'r qalada o'zgenin' jergilikli qudayina siying'an. A'dettegishe, olardi Baal, yamasa Mel'kar dep atag'an. Jiwi, bul qudaylar ku'n qudaylar bolip esaplang'an. Izrail'shilar ha'm iudeylerdin' uliwma qa'wimlik bas qudayi - Yagva bolg'an, ol gu'ldirmama ha'm jildirimnin' iyesi bolip, jerge iygilikli jawin jawdirg'an.

Totemizizm qaldiqlari saqlanip kelgen.

ESTE SAQLAW KEREK

«Bibliya» grek so'zi «Kitaplar» degen ma'nisti an'latadi. Bul diniy u'rp-a'detler jiynag'i bolip tabiladi. Yudeyler Bibliyasi xristian Bibliyasinin' birinshi bo'limi «Eski na'siyhat» («vetxiy zavet») sa'ykes keledi. Bibliyanin' ekinshi bo'limi - Jan'a na'siyhat - Iusus Xristostin' (Iysa payg'ambar) o'miri ha'm sha'kirtlerinin' (apostollar) ha'reketi haqqinda bayanlaytug'in xristian kitaplarinan ibarat. Eski na'siyhat bizin' eramizdin' basina birotala qa'liplesedi. Ol u'sh bo'limnen Nizam yamasa taliymat (tara), Payg'ambarlar ha'm wa'siyatlardan ibarat. Ha'r bir bo'lim ha'r qiyli mazmundag'i ha'r qiyli waqitlarda du'zilgen tekstlerden ibarat.

A'YYEMGI ASSIRIYA

Joba:

1. Assiriyanin' ta'biyiy sharayati ha'm halqi.
2. A'yyemgi, Orta ha'm Jan'a Assiriyaliq da'wir.
3. Assiriyanin' ma'deniyati.

B.e.sh. V a'sirde A'yyemgi Shig'is ma'mleketlerinin' rawajlaniji bayqaladi. Ol o'ndiriske jan'a metallidin' engiziliwi, qurg'aq ha'm ten'iz yol sawdasi tez pa't penen rawajlanijlari, Jaqin Shig'istin' turmisqa qolayli barliq jerlerinde xaliqtin' qonislawinin' na'tiyjesi bolg'an. Ha'r qiyli ma'mleketler arasinda tig'iz ekonomikalik ha'm ma'deniy-siyasiy baylanislar ornatiladi.

Bul da'wirde Assiriya ma'mleketi u'stinlik etedi. B.e.sh. V a'sirde Jaqin Shig'istin' siyasiy maydanina «jas» ma'mleketler – Urartu, Kish, Lidiya, Midiya, Persiyalar shig'adi ha'm u'lken rol' oynaydi. B.e.sh. V a'sirde du'n'ya u'stinligi ushin gu'res ken' ko'lemelerde alip bariladi ha'm iri a'skeriy qul iyelewshilik ma'mleketlerdin', ulli imperiyalardin' payda boliwina alip keledi. Olardin' en' birinshisi Assiriya ma'mleketi boldi.

Solay etip, Assiriya ma'mleketi o'z tariyxinin' jan'a basqishina qa'dem taslaydi. Ol b.e.sh. X-VII a'sirlerdi o'z ishine qamtip, Jan'a Assiriya da'wiri dep ataldi.

Basqinshiliq siyasati janlaniwini tiykarg'i sebepleri	• Ekonomikanin` ishki zatqa bolg`an za`ru`rligi • Jumisshi ku`shlerdin`, yag`niy qullardin` jetispewshiligi • Basqalardin` aymaqlarin talaw • Sawda jollarin iyelew
---	--

Urislarda Assiriyanin` ishki siyasati u`lken rol` oynag`an, sebebi ol xaliqqa tek iygilikler berip qoymastan, onin` diqqatin ishki sotsialliq mashqalalardan basqa jaqqa awdarg`an.

Ashshurnatsirapala II (b.e.sh. 883-859 jj.) ha`m Salmanasar III (b.e.sh. 859-824jj.) tuslarinda Assiriya ayriqsha belsendilik ko`rsetedi. Ashshurnatsirapala tusinda Assiriya Ayra ha`m Midiya aymaqlarindag`i qa`wimlerdi basip kiredi. Onin` tiykarg`i bag`dari Shig`is Jer Orta ten`iz boylari boldi. Ol Arqa Siriyada aramey qa`wimlerin, Afinanin` Bit knyaz`ligin, Siriya ha`m Finikiya qalalarin qiyratadi. Salmanasar III patshasi tusinda Assiriya Urartu ha`m Vavilon menen uzaq dawam etken uris ju`rgizedi. Bul da`wirde Damask patshalig`i, Tigr, Sudan ha`m Izrail` patshalig`i og`an saliq to`lep turg`an.

Tutasi menen, b.e.sh. IX a`sir Assiriyanin` ekonomikalig, sotsialliq siyasiy rawajlaniw da`wiri boldi, oni jiyyi «ekinshi ba`lentleniw» da`wiri dep te atag`an.

B.e.sh. 746-745-jili ha`kimiyat basina jan`a patsha-Tiglatpalasar keledi. Ol ma`mleketti bekkemlewge mu`mkinshilik jaratqan bir qansha a`hmiyetli reformalar ju`rgizedi. Nayipliqlarg`a ha`kimshilik irilendiriw, olardi orayliq ha`kimiyat ta`repien qadag`alaw ha`m waziypalarin sheklew reformalardin` biri boldi. Ekinshi reforma armiyada alip bariladi. Assiriya armiyasi bir neshshe a`skerler tu`rlerinen piyadalar, atlilar, at arbaldan ibarat edi. Armiya jaqsi qurallang`an ha`m u`skenelengen edi (a`skeriy mashinalar ha`m diywal buzg`ish qurallar). Assiriya flotta bolg`an, biraq ol onsha u`lken rol` oynamag`an. Ken` barlastiriwshi apparat-assiriya armiyasinin` basinda bas a`skerbasi turg`an, jiyyi ol patsha shan`arag`inin` ag`zasi bolg`an. Armiyanin` sani 120 min` adamg`a jetken. Bul a`yyemgi du`n`yanin` en` iri ha`m jaqsi sho`lkemlesken armiyalardan biri edi.

Usinday armiyag`a a`skeriy partiyag`a su`yenip, Titpalasar III (b.e.sh. 745-727 jj.) basqinshiliq siyasatin dawam etedi. Bir qatar tabisli atlanislar na`tiyjesinde ol Mesopotamiya aymag`in, Jer Orta ten`iz boyi shig`is ta`repien ha`m Midiyanin` bir qatar aymaqlarin basip aladi. Bul jerlerde g`a`rezli provintsiyalar du`zedi, olardin` u`stinen puxaraliq ha`m a`skeriy ha`kimshilik qoyadi. Tiglatpalasar III tusinda birinshi ma`rte xaliqqa ko`shiriw ju`z bergen. Tiglatpalasar III miyrasxori Salmanasar I (b.e.sh. 727-722 jj.) tusinda elde ruwxaniy, sawda ha`m a`skeriy toparlar arasinda siyasiy gu`res keskinlesedi. Jan`a patsha Sargon II (b.e.sh. 722-705 jj.) ma`mlekettin` ishki siyasiy jag`dayin turaqlastiradi. Ol Izrail` patshalig`in qiyratadi.

Sargon XVIII tusinda Assiriyanin` jan`a paytaxtqa patsha rezidentsiyasi Dur-Sharukenge tiykar salinadi, ol Tigr da`r`yasinda jaylasip, a`jayip saraylari, bag`lar xramlarg`a iye boladi. Sargon II nin` uli Sinaxxerib (b.e.sh. 705-781 jj.) Iudey ma`mlekettin ha`m onin` paytaxti Ierusalimdi, Vaviloni basip alip, jer menen jeksen etedi, ko`shelerine suw aydap jiberedi. Bul narazaliqlar keltiredi. 681-jili Sinaxxerib til biriktiriw aqibetinde nabit boladi. Sinaxxeribtin` kishi uli Aserxaddan (b.e.sh. 681-669 jj.) ha`kimiyatti iyeleydi. Ol a`skeriy partiyalar ma`plerin sawda, su`txorliq ha`m ruwxaniy toparlari ma`plerin puxta u`ylestirw joli menen Assiriyanin` ishki jag`dayin turaqlastiradi. Ol qiyratilg`an Vaviloni qayta tikleydi. Misrdi basip aliw - Assarxaddan ha`kimiyatinin` bas waziypasi edi. B.e.sh. 671-jili Misrdi iyelep, ol Misr faraonlarinin` da`stu`riy ataqlarin qabillaydi. Solay etip, Assiriya ma`mleketi Nildan Kavkaz tawlarina shekem, Iran u`stirtinen Anatomiyag`a shekem Jer Orta ten`izinen Persiya qoltig`ina shekem soziladi.

Usi jag`dayda Ashshurbanipal (b.e.sh. 669 j. shama menen 627j.) ha`kimiyatqa keledi. Usi da`wirde Assiriya paytaxti Nineviyada 20 min` tas kestelerine iye A`yyemgi Shig`istin` en` iri kitapxanasi bolg`an. Ashshurbanipal da`wirinen usi kitapxana suliw bezelip jazilg`an jilnamalar qalg`an. Patshanin` buyrig`i menen Nineviyada a`jayip Arqa sarayi qurildi. Vavilon, Barsippa, Uruk, Xarran, Kal`kude ko`p sanli xramlar restavratsiyalandi ha`m salindi.

Ashshurbanipal tusinda Assiriyanin` sirtqi siyasatinda eki basqish bolg`an. Birinshi basqish (b.e.sh. 669 jildan 654jilg`a shekem) Assiriyanin` Jaqin Shig`ista turaqli u`stemligi menen sipatlanadi. Misr, Urartu, Minna ha`m Elam Assiriyaq`a qarsi shig`adi. Usi da`wirdin` aqirinda, 655 jili Misr Assiriya birotala bo`linip shig`adi. Assiriya sirtqi siyasatinin` ekinshi da`wiri (b.e.sh.

VII a`sirdin` ortasidan) baslanadi. Ol ma`mlekettin` siyosiy krizisi ku`sheyiwi menen sipatlanadi (Vavilonnin` Assiriya`ga qarshi shig`iwi).

Bul da`wirde awil xojaliq tarawlari jigerli rawajlanadi. Temirden na`tiyjeli paydalaniw Assiriya xojalig`i texnikaliq progressin` tiykari bolg`an. Ulli Assiriya ma`mleketinde shiyki zattin` a`hmiyetli derekleri, sawda jollar ha`m ju`da` iri sawda o`nermentlik oraylari toplang`an. Jen`isli urislar Assiriya ekonomikasinin` rawajlanawina alip kelgen. Assiriya ja`miyettin` u`stem qul iyelewshilik klasi-a`skeriy xizmetshi, ruwxaniy ha`m sawda aqsu`yeklerinen ibarat edi. «To`mengi» qatlamlardin` tiykarg`i massasin mayda erkin o`ndiriwshiler, jer iyeleri, qa`wim ag`zalari, o`nermentler qurag`an. Sotsialliq basqishtin` en` to`mengi qatlamin ko`shiwshiler, tutqinlar menen qullar qurag`an.

O`z tariyxinin` en` son`g`i da`wirinde Assiriya ma`mleketi a`yyemgi shig`is despotiyasinin` aniq belgilerine iye boldi. Patsha ha`kimiyati armiya ha`m ju`da` u`lken byurokratiyalik apparatqa su`yengen. A`skeriy ha`m qarji ma`kemeler Assiriya ma`mleketinde bas rol` oynag`an. Provintsiyalar du`zilgen. Bir qatar aymaqlarda g`a`rezli patshaliklar saqlanip turg`an. Misr 20 kishi knyaz`liklerge bo`lingan.

Sotsialliq kelispewshilikler, siyosiy qarama-qarsiliklar ha`m ha`wij alg`an gu`res Assiriyanin` qulawina alip kelgen bas sebepler edi. Ma`selen, b.e.sh. 627-jili Vavilon Assiriya`dan bo`linip shig`adi, 625-jili Midiy patshalig`i g`a`rezsizligin qayta tikleydi. Assiriya`ga qarshi Vavilon ha`m Midiy baslag`an uris onin` en` iri oraylarin - Ashshur ha`m Nineviyani qiyaratadi ha`m Assiriyanin` a`skeriy jen`ilisine alip keledi.

Solay etip, birinshi ret, derlik pu`tkil Aldin`g`i Aziyani biriktirgen. Ot ha`m qilish penen **150** jil dawaminda o`z u`stemligin ju`rgizgen en` iri A`yyemgi Shig`is ma`mleketi qulaydi, tariyx jilnamasina teren` iz qaldirdi.

Talabalardin` bilimin bekkemlew ushin sorawlar

1. Ashshurnatsirapala II, Salmanasar III, Ashshurbanipal patshalarinin` Assiriya ma`mleketinin` ekonomikalig`i rawajlanawinda tutqan orni?
2. Assiriya`da «ekinshi ba`lentleniw» da`wirin` bunday ataliwinin` sebebi nede?

URARTU MAMLEKETI

Joba:

Kavkaz artı a`yyemgi - Urartu.

Xalqi. Tabiiy sharaqati

Derekler ham istoriografiya.

Urartu mamleketinin payda boliwi.

Ekonomikalig`i ham jamiyetlik qatnashlar

Adebiyatlar

1. Korovkin F. P. "Kadimgi dunyo tarixi" Kayta ishlangan ruscha uchinchi nashriga muvofik uzbek tilida beshinchi nashri. T. "Ukituvchi"
2. Boynazarov F. B. Kadimgi dunyo tarixi. T. A. Kodiriy nomidagi xalk merosi nashriyoti, 2006
3. Kadimgi dunyo tarixi. 2 kism. Krushkol Yu. S. taxriri ostida. T. "Ukituvchi" 1975
4. Nemirovskiy A.I. "Istoriya drevnego mira" 2-kism. M., Vladots 2000
5. Boynazarov F. B. Kadimgi dunyo tarixi. (kiskartirilgan shakli), 2002
6. Flittner N.D. Siro-xettskie pamyatniki Ermitaja. 1989 y.
7. Xetti i xettskaya kultura. Stati: J.Konteno i A.Zaxarova 1974 y.
8. Zaxarov A.A. Xettskiy vopros. -«Noviy Vostok» 1972.
9. Maksimova M.İ. K voprosu o vixode xettov na yujniy bereg Shernogo morya. «Vestnik drevney istorii» 1978 y.
10. Turaev B.A. Osherk istorii izusheniya finikiyskoy drevnosti. 1973 y.
11. Kapantsyan G.A. Xayasa kolvbel armyan. Etnogenez armyan i ix nashalnaya

istoriya. 1981 y.

12. Melikishvili G.A. Nekotorie voprosi sotsialno-ekonomicheskoy istorii Nairi Urartu. 1987y.

Kavkaz arti a'yyemgi ma'mleketi -Urartu. Urartu mamlakatining tarixi Sovet Ittifoqi territoriyasida yashagan eng kadimgi xalqlar hayotini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Urartu Kavkazning qadimgi tarixi bilan chambarchas bog'langan.

Tabiiy sharoiti. Urartu davlati Kichik Osiyo, Eronning shimoli-g'arbiy o'lkasi va Ikkidaryo oralig'ining shimoliy qismi o'rtasidagi katta yassitog'likda joylashgan. Shunday qilib, Zakavkaz'ening ancha-gina o'lkalari— Armaniston SSR bilan Janubiy Gruziya territoriyalari Urartu sostaviga kirgan. Urartuning sharqiy qismi uchta katta ko'l - Van ko'li, Urmiya va Sevan (Go'kcha) ko'llari orasida bo'lgan. Urartuning shimoliy qismi Araks daryosi havzasiga va Kuri daryosining shimoliy irmoklariga joylashgan.

Urartu territoriyasi hamma tomondan tog' tizmalari bilan o'ralgan-ligi sababli, bu erda qo'shni qabilalar hujumidan va talon-toraj qilishni ko'zda tutgan istilochilik yurishlaridan, asosan Osuriya podsholarining hujumlaridan aholining muvaffaqiyat bilan saqlanishi uchun tabiiy qulayliklar mavjud bo'lgan¹. Bu mamlakatning tabiiy sharoitlari juda ham xilma-xil bo'lgan. Butun territoriya kupdan-ko'p tog' kryajlari bilan kesilgan bo'lib, bu kryajlar o'rta hisob bilan 2000-4000 metr balandlikkacha etib boradi. Bu kryajlar ustida ayrim tog' massivlari va cho'qqilari bulib, ular doimiy qor bilan qoplangan (Qatta Ararat tog'ining balandligi 5156 metr). Bu tog' tizmalarining dovonlari ham ancha baland bo'lib, qishda qor bilan qoplanadi. Urta Kavkazdagi dovonlarning fakat juda oz qismigina 3 ming metrdan pastda joylashgan. Tog'larning usti ko'kalamzor bo'lib, ayrim

joylarga o'rmonlikdan iborat, o'rmonlarning eng yuqori chegarasi ancha balandlikdan, taxminan dengiz yuzidan 2500 metrdan-2600 metrgacha balandlikdan o'tadi. Masalan, Ararat rayonida o'rmonliklar 2500 metr balandlikda uchraydi. Araks va Aratsan kabi katta daryolarning vodiylari ayrim joylarda xosildor va keng pasttekisliklardan iborat (chunonchi, Ararat tekisligi, Musha pasttekisligi). Ba'zi yassitog'liklar cho'llardan iborat bo'lib, bu cho'llar unda-munda chala sahroga aylanib ketadi. Bu katta-katta territoriyalarda buloqlar bo'lsa ham, lekin ularda o'simlik o'smaydi va ekin bitmaydi desa bo'ladi. Ammo aholi ariq qazib suv chiqargan erlarda dehqonchilik qilish imkoniyati bo'lgan. Arman yarsitog'ligidagi tabiatning ayrim xususiyati shuidan iboratki, bu erdagi bir qancha ko'llar, jumladan, Urmiya va Ban ko'llaridan suv hech qayoqqa oqib chikib ketmaydi va shu sababli bu ko'llarning suvi sho'rdir. (Urmiya ko'lining suvida 14—23% tuz bor.) Sevan (Go'kcha) ko'li ancha balandlikda bo'lib, uning suvi oqib chiqib turadi, shu sababli uning suvi toza va unda baliq juda serobdir. Urartuning asosiy tabiiy boyliklari — tosh, o'rmon va metallardan iborat bulgan. Mis, temir, qo'rg'oshin va qalay qazib chiqariladigan konlar alohida ahamiyatga ega bo'lib, bular metallurgiya yuksak darajada taraqqiy qilishiga erdam qilgan².

Aholisi. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilda Zakavkaz'eda va unga tutashgan Qichik Osiye, Shimoliy Ikkidaryo oralig'i territoriyasida hamda Tigr daryosining shimoli-sharqidagi tog'li rayonlar territoriyasida Old Osiyoning shimoliy qismidagi eng burungi xalqlar oilasiga kirgan qabilalar yashagan. Bu

qabilalar protoxetlarga va xurritlarga qavm-qardosh bulgan, Osuriya yozuvlarida Osuriyaning shimoli va shimoli-sharqidagi tog'li mamlakatni hamda bu mamlakatda yashagan ko'pdan-ko'p qabilalarni bildiruvchi bir qancha nomlar uchraydi. Keng territoriyalarni va ittifoqlarga birlashgan bir qancha qabilalarni o'z ichiga olgan «Nairi» va «Uruatri» (Urartu) degan nomlar ko'proq tilga olinadi. «Nairi» degan nom «Naxarina» so'ziga yaqin bulsa kerak, misrliklar hamda Suriya va Falastindagi semit qabilalari «Naxarina» so'zi bilan evfrat daryosining o'rta oqimidan shimoli-sharqda joylashgan «daryolar mamlakati» ni ifodalaganlar.

¹ Avdiev V.İ. Kavkaz i dreniy Vostok. 1978 y.

² Piotrovskiy B.B. İstoriya i kultura Uratu. 1984 y.

Urartlar Uruatri qabilelari ittifoqini tuzganlar, bu ittifoq keyin qudratli Urartu davlatiga aylangan. Reaktsion burjua tarixchilar, urartlar xalqlarning katta ko'chishi natijasida g'arbdan kelganlar deb uqtiradilar. Ammo ko'chish nazariyasini hujjatlar asosida isbot qilib bo'lmaydi. Urartlarning Zakavkaz'edan g'arbda yoki boshqa biror joyda afsonaviy «beshigi» bo'lganligini bevosita va aniq ko'rsatadigan dalillar saqlanib qolgan yozuvlar yo'q. Ikkinchidan, Zakavkaz'edagi tog', ko'l va qabilalarning qadimgiva hozirgi geografik nomlari qadimgi Urartu zamonidan shundai atalib kelgan. Masalan, Ararat tog'larining va alarodiyts qabilalarining nomi kadimgi grek yozuvchilari asarlarida tilga olinadi. Bu nomlar Urartu mamlakatining va urart k.abilalarining nomi bilan bog'liq bo'lsa kerak. Biayna mamlakatining kadimgi nomi Van ko'li nomida saqlangan³. Arzirum rayonida va evfrat daryosining yuqori k.ismidagi rayonda urartlarga yaqin turgan diaux qabilasi yashagan, qadimgi grek tarixchilari, masalan, Ksenofont, bu qabilani taoxlar deb atagan. Shunday qilib, urart qabilalari Zakavkaz'e territoriyasida juda qadim zamonlardan beri yashab kelgan azalgi aholidir.

Qadimgi urartlarning xo'jalik hayoti, qabila ittifoqlari, eng burungi davlatlar (diaux, urart, maneytslarning eng burungi davlatlari) madaniyati, dini va tili qo'shni xalqlar, xetlar, xurritlar va, asosan, Zakavkaz'edagi eng qa'dimgi xalqlar hayoti bilan shak-shubhasiz bog'liq bo'lgan. ezuvlarda ham, xususan arxeologii yodgorliklarda (masalan, Qizil Vankdai topilgan yozuvli keramikada) ham bu to'g'rida ochiq aytiladi. Yozuvlar va arxeologii yodgorliklar, Zakavkaz'eda juda qadim zamonlardan beri o'troq dehqonchilik hayoti kechirgan qabilalar yashaganligini ko'rsatadi. Biroq urartlar yaratgan madaniyat ochiq ko'rinib turgan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, tamomila mustaqil ravishda taraqqiy qilgan.

Urart qabilalari Old Osiyoning shimoliy kismida keyingi zamonlarda yashagan qabilalar bilan qavm-qarindosh bo'lgan bo'lishlari ham mumkin. Zakavkaz'edagi armanlar G'arbiy evropadan ko'chib kelgan deb isbotlamochi bo'lgan burjua tarixchilarining bema'ni da'volarini qat'iy rad qilib, sovet olimlari o'z asarlarida armanlar Urartu davlatining so'nggi davrida Zakavkaz'eda yashagan qabilalardan birining avlodlari va merosxo'rlari bo'lgashagini ko'rsatdilar.

Urartlar tili va madaniyati qo'shni xalqlarga, shuningdek, keyinchalik Urartu davlati territoriyasida yashagan xalqlarga ta'sir ko'rsatgan. Urartlarning ba'zi bir so'zlarini osuriyaliklar qabul qilib olganlar. Van va Urmiya ko'llariga yaqin joyda hozirgacha yashab kelayotgan armanlarning gailarida urart tilining fonetik tuzilishiga ba'zi bir yaqinlik saqlanib qolgan. Shu bilan bir vaqtda, Gruziya axoliey hozirga qadar gaplashib kelayotgan kartvel tilining urart tiliga yaqinligi aniqlangan. Zakavkaz'edagi xalqlarning hozirgi tillari urug'chilik tuzumi davridan boshlanadi.

Manbalar va istoriografiya. Zakavkaz'edan va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlar territoriyalaridan topilgan mixxat tekstlari Urartu to'g'risida ma'lumot beruvchi asosiy manbalardir. Hozirgacha Urartu yozuvlaridan faqat 350 tasigina ma'lum bo'lsada, har holda bular urartlarning xususan siyosiy tarixi haqida muhim material beradi. Bu yozuvlar orasida eng kattasi va ayniqsa muhimi Argishti I ning xorxor yozuvi va Sardur II ning katta yozuvidir. Har ikkala yozuv ham o'ziga xos yilnomadir. Xorxor yozuvida siyosiy voqealar, asosan, Osuriya bilan va yon-veridagi qo'shni xalqlar bilan qattiq kurash olib borgan podsho Argishtining harbiy yurishlari tasvirlangan. Van ko'li yonida qazish ishlari o'tkazgan rus arxeologik ekspeditsiyasi jamiyati topgan 265 qatordan iborat katta Sardur yozuvida Sardur II ning sakkiz yil davom qilgan harbiy yurishlari bayon qilingan. Sardur II yozuvi —Urartu davlatining eramizdan avvalgi VIII aerda gullagan davriga, Urartu davlati o'zining doimiy rakibi Osuriya ustidan g'alaba qilgan davrga mansub bo'lganligi sababli, ayniqsa katta tarixiy ahamiyatga ega. Urartlarning Zakavkaz'edagi ba'zi bir o'lkalarga va boshqa qo'shni mamlakatlarga qilgan yurishlari to'g'risida ham urart yozuvlarida gapiriladi.

Bundan ko'ra qisqaroq boshqa yozuvlarda davlat ahamiyatiga ega bo'lgan katta-katta inshootlar — qal'alar, ibodatxonalar, saroylar va kanallar qurilishi tasvirlangan. Ba'zi yozuvlarda urartlarning dinini urganish uchun qiziq ma'lumotlar bor. Masalan, Van ko'lga yaqin joydagi bir qoya tokchasida («Mxer eshigi»da) saqdanib qolgan va zramizdan avvalgi IX asrga oid bo'lgan bir yozuvda urart xudolarining ro'yxati va ularga atab qilingan nazr-niyozlar ko'rsatilgan. Boshqa

³ Kapantsyan G.A. Xayasa kolvbel armyan. Etnogenez armyan i ix nashalnaya istoriya. 1981 y.

yozuvlar, jumladan, yuridik ishlar, kundalik turmush, xo`jalikka va adabiyotga oid tekstlar afsuski saqlanib qolmagan, lekin yakinda Karmir-Blurdan dubulg`aga hamda bronzadan yasalgan idishlarga bitilgan bir kancha urart yozuvlari, shuningdek, Tuproq-Qal`a va Karmir-Blurdan bir qancha sopol fragmentlarga bitilgan yozuvlar topildi, bular hisob-kitobga oid ayrim yozuvlardan iboratdir.

Urtuning siyosiy tarixini o`rganishda Osuriya yozuvlari katta ahamiyatga ega. Bu yozuvlar urartlarning eramizdan avvalgi XIII asrdan IX asrgacha bo`lgan qadimgi tarixi haqida ba`zi bir tushuncha beradi. Masalan, Salmanasar III yozuvlari Urart podsholigining paydo bo`lish tarixiga oid ma`lumotlar beradi. Osuriya podshosi Sargon II yozuvlari Urartu tarixini o`rganish uchun ayniksa qimmatli, bu yozuvlarda Sargon II ning Urartu mamlakatiga qilgan yurishlari, jumladan, 714 yildagi katta yurishi bayon etilgan. Osuriya bilan Urartu o`rtasida eramizdan avvalgi VII—VIII asrlar-da bo`lgan o`zaro murakkab munosabatlar bir qancha Osur ezuvlarida, jumladan, Osuriya podsholarining o`z amaldorlari bilan yozishgan xatlarida aks etgan⁴. Xett yozuvlaridan Urartu tarixiga doyr juda ko`p muhim ma`lumotlar olish mumkin, albatta. Biroq bu yozuvlar shu nuqtai nazarda hali YAXSHI o`rganilgan emas.

**Urartu davlatining paydo bo`lishi.** Urartlar haqidagi dastlabki ma`lumotlar eramizdan avvalgi XIII asrga oid bo`lsa ham, lekin Zakavkaz`eda o`tkazilgan bulishi qazishlar Zakavkaz`edagi eng qadimgi xalqlar madaniyatini o`rganishga imkon beradi. Zakavkaz`edagi eng qadimgi xalqlar orasida eramizdan avvalgi ikki ming yillik o`rtalarida urart degan xalq tarkib topib, bu xalq keyinchalik o`z davlatini barpo qilgan. Xett-xurrit guruhiga mansub bo`lgan bu qadimgi qabilalar chorvachilik va dehqonchilik bilan shug`ullanganlar. Bu qabilalar mayda va yirik qoramol hamda cho`chqa bokqanlar; eramizdan avvalgi ikki ming yillik oxiridan boshlab ularda ot ham paydo bo`lgan, bronzadan yasalgan suluqlar va keyinroq borib, oti bilan birga qo`yilgan suvorilar kabrlarining topilishi shuni ko`rsatadi. Daryo vodiylarida va unga tutashgan hosildor rayonlarda odamlar dehqonchilik qilgan; bu dehqonchilik hali ko`p jihatdan ibtidoiy usulda olib borilgan. Erni juda sodda, dag`al asboblari bilan ishlaganlar, masalan, Trialetidan motiga nusxasi topilgan edi. Tig`i chaqmoq toshdan yasalgan eg`och o`roqlar o`rniga keyin borib bronza o`roq ishlatiladigan bo`lgan. Tariq, arpa va bug`doy ekanlar. Hunarmandlik sohasida xususan tosh-taroshlik va temir-chilik (metallurgiya) garantiy qilgan. Kavkazning ko`p joylarida, ayniqsa Tsalkin rayonida obsidian (vulqon shishasi) dan yasalgan ko`pgina buyumlar topilgan. Obsidiandan buyumlar ishlash texnikasi juda qadim zamonlarda paydo bo`lgan, qurilish ishlarida toshdan keng suratda foydalanilganini megalitik arxitektura ko`rsatib beradi. Megaditik arxitekturaning nusxalari Kavkazning Qorz dengiz bo`yida, xususan Abxaziyada va Gruziyaning boshqa qismlarida, nihoyat, Ozarboyjonda ko`pdan-ko`p dol`menlar shaklida saqlangan. Katta-katta xarsang toshlar terib ishlangan qadimgi qal`alarning devorlari ham xuddi shu tipdagi insho-otlar jumlasiga kiradi. Zakavkaz`ening ko`p joylarida eki Urartudan burungi davrga, yohud Urartu davriga oid bo`lgan va xarsangtoشلarning qo`yilishi jihatidan Old Osiyo shimoliy qismidagi xalqlarning, jumladan, xetlarning tsiklopik arxitekturasi bilan juda yaqindan bog`langan qadimgi primitiv qal`alarning qoldiqlari topildi. Armeniyada, jumladan, Sevan kuli rayonida qadimgi qal`alarning qoldiqlari saqlanib qolgan. Bu erdan topilgan urart yozuvlari-riga qaraganda bu qal`alar Urartu davlatining Zakavkaz`e oblastlaridagi siyosiy ta`siri va hukmronligining markazlari bo`lib xizmat qilgan. Zakavkaz`edagi tsiklopik qal`alardan ba`zilari Urartudan burungi davrda qurilgan bo`lishi va ular dastlabki paytlardagi o`zaro urushlar davrida mahalliy aholning panohgohlari bo`lib, keyin esa Zakavkaz`e tuprog`iga bir necha marta bostirib kirgan urart podsholarining qo`shinlaridan aholini himoya kiladigan boshqaruv bo`lib xizmat qilgan bo`lishi ham juda mumkin. Eng qadimgi Kavkaz qabilalarida metallurgiya ayniqsa yuksak darajada rivojlangan, tavrotdagi rivojotlar, antik dunyo avtorlarining ma`lumotlari va ayniqsa arxeologik qazishlarning natijalari shuni ko`rsatadi. Kavkaz tizma tog`ining shimolidagi Koban rayoni metallurgiya ishlab chiqarishining muhim markazi bo`lgan, bu rayonda bronzadan yasalgan badiiy buyumlar, boltalar va nozik sadaflar taqilgan kamar to`qasi ko`plab topilgan. Zakavkaz`edagi Tsalkin rayoni metallurgiya-ning eng yirik markazi bo`lgan⁵. Mis, bronza, kumush, oltindan yasalgan ko`pgina buyumlar shu rayondan topilgan. Bu barcha buyumlar metallurgiya sohasida katta ixtisoslash bo`lganini ko`rsatadi. Bu davrda

⁴ Klitshyan A. Drevniy gorod Astuhini. Drevnosti vostoshnie. 1981 y.

⁵ Melikishvili G.A. Nekotore voprosi sotsialno-ekonomicheskoy istorii Nairi Urartu. 1987y.

metallurgiyada quyish, toblash va kavsharlash ma'lum bo'lgan. Zargarlik hunari juda taraqqiy qilgan. Loydan har turli idishlarni gul solib yasay bilganlar. Yungdan matolar to'qiganlar. Ba'zi bir katta va boy go'rlarga qaraganda, bu davrda urug' aristokratiyasi ajralib chiqqanligi qo'rinadi. Lekin odamlar hali urug'chilik tuzumi sharoitida yashaganlar; urug'chilik tuzumi qoldiqlari, Kavkazda, ayniqsa osetinlarda va svanlarda juda uzoq vaqt saqlanib kelgan.

Arake daryosining hosildor vodiysida va undan janub tomondagi daryolarning vodiylarida eramizdan azvalgi ikki ming yillik o'rtalarida urart degan xalq ajralib chiqqan. Eramizdan avvalgi XIII aerda, ya'ni Osuriya Urartu kabilalari bilan birinchi marta to'qnashgan paytda Ikkidaryo oralig'ining shimolida joylashgan kullar va daryolar mamlakatida bir qancha qabilayaar ittifoqi yashagan. Ana shunday katta va kuchli qabila ittifoqlaridan biri diaux qabilalar ittifoqi bo'lib, u juda katta territoriyani — Van kuli shimoli-g'arbida evfratning yukori oqimidagi rayonni ham da undan Qora dengiz tomon ketgan shimoliy va shimoli-sharqiy rayonlarni ishg'ol qilgan. Osuriya podsholari «podsho-lar» bilan kurash olib borganlikdarini o'zlarining hamma yozuvlarida eslatib o'tadilar, aelda bular «podsholar» emas, balki qabilalarning boshliqlari bo'lgan bo'lsa kerak. Urart qabilalari ittifoqi avval «Uruatri» deb, so'ngra «Nari» degan nom bilan atalgan. Eramizdan avvalgi IX asrga kelgandagina, qabilalarning bu ittifoqi ancha kuchli davlatga —Urartu davlatiga aylangan.

Ekonomika va ijtimoiy munosabatlar. Eng qadimgi zamonlardan beri urartu qabilalari hayvon urchitish bilan shug'ullagan, lekin bu chorvachilik uzok vaqtgacha juda oddiy ko'chmanchi (yaylov) chorvachiligidan iborat bo'lgan. ezda chorvani tog' yaylovlariga haydab boqqanlar, qishda esa yana vodiylarga va paettekieliklarga haydab keltirganlar. Uy hayvonlari-ning asosiy turlari sigir, qo'y va cho'chqadan iborat bo'lgan; Sevan ko'lining janubiy qirg'og'ida qazish vaqtida topilgan hayvon suyaklari shuni ko'rsatadi. Osurlar shu haqdagi ideogrammalarida bu hayvonlarning nomlarini urartlarning mixxatsimon yozuvlari vositasi bilan ko'rsatadilar. Tarixiy manbalar urartlarda chorvachilikning juda katta ahamiyatga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Salmanasar III ning Balavat darvozalarida Urmiya kuli enidagi Gilzan mamlakatidan chorva mollarni xaydab keltirilayotgani tasvir qilingan. Urartu podsholari o'z yozuvlarida o'lja qilib olib ketgan juda ko'p chorva mollari sanab ko'rsatadilar. Chunsuchi, Urartu podshosi Sarduri II Zakavkaz'ega qilgan yurishidan keyin, u erdan 110 ming bosh qoramol va 200 ming bosh mayda mol haydab ketgan. Osuriya podsholari Urartudan juda ko'p mol haydab olib ketganlar. Urartlarning chorvachilik xo'jaligida yilqichilik katta o'rin tutgan. Urartuning ba'zi bir o'lkalarida salt otlarning alohida zotlarini maxsus urchitganlar. Otlarni ko'pincha jang aravalariga qo'shganlar va, shuningdek, ulardan yuk tashish uchun ham foydalanganlar. Ba'zi bir yodgorliklarda, jumladan, urartlarning Karmir-Blur (erevan yonida) dagi qal'a xarobalaridan topilgan bronza o'qdonda, shuningdek, Sarduri va Argishti dubulgalarida suvorilar va jang aravalarining tasviri saqlanib qolgan. Osuriya va Urartu podsholarining yozuvlarida urushda juda ko'p otlar o'lja olinganligi to'g'risidagi xabarlar ko'p uchraydi.

Og'ir yuklarni tashish uchun otdangina emas, balki tuya va eshaklardan ham foydalanganlar. Urartu podsholarining yozuvlarida tuyalar ham eslatilib o'tiladi. Sug'orish ishlarida, jumladan, to'g'on qurish vaqtlarida tuyalardan foydalanganlar. Eramizdan avvalgi VIII asrda tuyalar butun mamlakatga ma'lum bo'lsada lekin hali ularning soni oz bo'lgan.

Qadimgi urartlar xo'jaligida dehqonchilik katta ahamiyatga ega bo'lgan. Eng qadim zamonlardayoq qadimgi Armeniya territoriyasida bug'doyning turli navlarini shu erning iqlimiga moslashtirilgan. erni qo'sh qo'shilgan og'ir plug bilan haydaganlar. Tuproq-Qal'adan topilgan plugning temir tishlari motigaga o'xshaydi. Temirdan yasalgan o'roqlar bilan birga, tig'i toshdan yoki obsidiandan yasalgan juda oddiy yog'och yoki suyak o'roqlar ham ishlatilgan. Dehqonchilik asboblari texnikasi juda ham sodda bo'lgan. Lekin urartlar mamlakatida dehqonchilik juda keng yoyilgan. Osur yozuvlarida urartlarning qo'rg'onlarida don zapaslari mo'l bo'lganligi gapiriladi. Karmir-Blur tepaligini qazish vaqtida bu erdan juda ko'p miqdorda bug'doy, arpa, tariq, kunjut va un topilgan. Bug'doy va un maxsus omborlarda katta-katta xumlarda saqlangan; xumlar yarmigacha erga ko'mib qo'yilgan. Bundan tashqari, Karmir-Blur xarobalaridan katta g'alla-xonalar topildi. Arin-berdadagi qal'a xarobalaridan topilgan omborlardan biri g'allaxona xizmatini o'tagan bo'lsa kerak. Dehqonchilik xo'jaligida uzumchilik va musallas solish katta urin tutgan. Asosan xo'jalik binolari joylashgan Karmir-Blur qal'asining shimoliy qismida 1949—1950 yillardagi qazish paytida

musallas saqlanadigan ikki katta ombor, topildi, omborlar juda yaxshi saklangan zdi. Bu omborlardan 152 katta xum topildi, bu xumlarda bir vaqtlar qariyb 150 ming l musallas saklangan. Nihoyat, uchinchi ombordan bir mingdan ortig`roq musallas xumlari chiqdi. Uzunmichilik ancha rivoj topgan deb o`ylashga hamma asoslar bor, Karmir-Blur xarobalaridan topilgan turli xil uzum danaklari shundan dalolat beradi.

Urartu davlatining kengaytirilishi. Ishlab chiqarish kuchlarining o`shishi natijasida mamlakatning ichkarisida ham, qo`shni mamlakatlar bilan ham savdo-sotiq ishlari ancha rivojlanadi. Kavkaz, Kichik Osiyo, Shimoliy Mesopotamiya hamda Shimoli-G`arbiy Eron o`rtasida joylashgan Urartu mamlakati Old Osiyoning shimol qismidagi mamlakatlarni bir-biriga bog`lab, savdo ishlarida vositachi bo`la olar edi. Zakavkaz`eda va hatto Shimoliy Qavkazda o`tkazilgan kazish ishlari natijasida Old Osiyoga mansub bir qancha buyumlar topildi. Bu buyumlarni bu erga Urartu savdogarlari, kolonistlar yoki askarlar olib kelgan bo`lsalar kerak. Zakavkaz`edagi go`ristonlar qazilganda u erdan bronzadan yasalgan bilaguzuklar chiqdi, bu bilaguzuklarning og`irligi Old Osiyodagi og`irlik o`lchoviga (minaga) baravar keladi. Tog`li Qorabog` o`lkasidagi go`rlardan Old Osiyoga mansub oltin buyumlar topildi. Xo`jaylidagi bir qabrdan mixxatsimon yozuv bitilgan aqiqdan qilingan munchoq topildi, bu munchoqqa Osuriya podshosi Adad-Nirarining nomi yozilgan ekan. Nihoyat, Misr yozuvlarida aytilishicha, jang aravasi uchun kerakli yog`och Naxarinadan keltirilar ekan, shu bilan birga, misrliklarda saqlangan bir jang aravasining yog`ochi Urartudan keltirilgan ekan. Karmir-Blurda o`tkazilgan qazish vaqtida boshqa chet mamlakatlardan keltirilgan juda ko`p har xil buyumlar topilgan. erevan yaqinidagi joydan xarobalari topilgan Teyshabaini shahri b`r qancha qo`shni mamlakatlar bilan, ba`zan esa, uzoqroq mamlakatlar bilan savdo aloqalari qilgan bo`lsa kerak. Masalan, bu erdan Osuriyaning tsilindrik muhrlari, metall b.uyumlari va tosh munchoqlari, Misr tumorlari va arslon boshli xotinning chinnidan qilingan haykalchasi (bu haykalcha ham tumor tariqasida taqib yurilgai), nihoyat, hatto Kichik Osiyo va Urta dengiz bo`ylaridagi xalqlarning tosh muhrlari hamda tilla ziraklari ham topildi. Qavkazning turli rayonlaridan Misrning har xil buyumlari topildi. Masalan, Armeniya,, Gruziya territoriyasidan va hatto Shimoliy Kavkazdan Misr muqaddas qo`ng`izlari haykalchasi, xudolarning kichik-kichik haykallari, yotgan arslon haykalchalari, tumorlar, chinnidan yoki shishasimon yog`dan yasalgan marjonlar topildi. Bu topilgan buyumlardan ba`zilari, garchi Urartu davridan birmuncha keyingi zamonga doyr bo`lsa ham, lekin bu buyumlar olib kelingan savdo yo`llari aramizdan avvalgi birinchi ming yillikning boshlaridayoq ma`lum edi. Ayniqsa yaqin savdo aloqalari Urartu mamlakatini Zakavkaz`ening eng shimoliy rayonlari bilan birlashtirgan. Ararat tog`laridan tortib Shimoliy Kavkaz oblastlarigacha cho`zilib ketgan territoriyadan Urartuning o`zida ishlangan turli buyumlar topildi. Ararat tog`ining janubiy etaklaridan eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning oxiriga oid eski go`riston, shu bilan birga, Urartuning o`zida ishlangan bir qancha buyumlar (jumladan urartlarning o`zlariga xos muhrlar) topildi. Ancha olis rayonlardan, masalan, Eron territoriyasida bu erga aqiq munchoqlar keltirilgan. Nihoyat, hatto Kubandan ham oltindan yasalgan va hayvonlarning rasmlari bilan bezatilgan bir idish topildi; bu idish eramizdan avvalgi VII asrda Urartu uslubi-da ishlangan edi. Bularning hammasi Zakavkaz`ening va hattoki butun Kavkazning turli xalqlari va mamlakatlari bilan urartlar iqtisodiy hamda madaniy aloqada bo`lib kelganligini ko`rsatadi.

Xo`jalik taraqqiyoti doimo yangidan-yangi qullar keltirishni talab qilgan. Urartu podsholari o`lja va qullar qo`lga tushirish maqsadida qo`shni mamlakatlar bilan qattiq urushlar olib borganlar. Bu urushlar Urartu bilan Osuriya o`rtaeida ham muqarrar to`qinishga olib kelgan; bu vaqt Osuriya Old Osiyonng shimoliy qismida hukmronlik qilgan va bog`li mamlakatlardagi ha.chma sazdo ishlari va barcha boyliklarnn bosib olishga uringan. Eramizdan avvalgi XIII asrda Osuriya podshosi Salmanasar I «Uruatri mamlakati» ga qarshi dastlabki mashhur yurishlariki boshlaydi. Shu paytdan boshlab Osuriya psdsholari Urartuga qarshi tez-tez yurishlar qilib turadigan bo`lganlar. Ular boy o`lja olish, chorva va asirlar haydab ketish, mamlakatni xonavayron qilish bilangina cheklanmaganlar. Ular engilgan mamlakatlarga xiroj solganlar, ularni «in`omlar» olib kelib turishga majbur etganlar. Osuriya podsholari istilo qilingan mamlakatlarni uz zafarnomalarida sanab ko`rsatib, goho o`zlarini «Shubari mamlakatining podshosi»gina emas, balki «Nairidagi barcha mamlakatlar podshosi» deb ham yuritganlar.

Urartu madaniyati. Urartu madaniyati hali kam o'rganilgan. Lekin urartlar Old Osiyodagi boshqa xalqlarning izdaniy ijodi bilan juda yaqindan boglangan yuksak madaniyat yaratganliklari va shu bilan jahon madaniyati xazinasiga qimmatli hissa qo'shganliklari hozir juda ravshandir. Urartu madaniyatining o'ziga xos ko'pgina xususiyatlari bo'lgan. Urartlarning qadimgi o'z hieroglif yozuvi bo'lib, bu yozuvning ba'zi bir surat-belgilari ayrim buyumlardan va bir sopol lavhadan topilgan. Urartlarda arxitektura va metallurgiya yuksak darajada taraqqiy qilgan. Musasir ibodatxonasining Sargon saroyi devorlarida saqlanib qolgan tasviri badiiy nuqtai nazardan juda katta ahamiyatga ega. Bu ibodatxona eramizdan avvalgi VIII—IX asrlarda tepalik ustiga solingan. Bu ibodatxona, tomining nishobi ikki tomonga qarata olinganligi, peshtoqli qilib va old tomonini bezash maksadida oltita kolonna qo'yib qurilganligi uchun, qadimgi grek binolariga juda o'xshab ketadi, ehtimol, bu ibodatxona shunday grek binolarining Old Osiyodagi timsoli bo'lgan bo'lishi ham mumkin. Kolonnalar tag qismining saqlanib qolganligi arxitekturada kolonnalar ishlatilganligini ko'rsatadi. Bunday kolonnalar tag qismining ba'zi birlari Gruziyadagi muzeyda saqlanmoqda. Metallurgiyaning yuksak darajada taraqqiy qilganligi bronzadan ishlangan bir qancha badiiy buyumlarda aks etgan. Bular orasida hashamatli taxtlarga o'rnatilgan haykalchalar, ya'ni boshi odam boshiga o'xshash qanotli ho'kiz haykalchalari alohida o'rin tutadi. Nafis qilib yasalgan bu buyumlar mum tsoliplarda bronzadan quyilgan, so'ngra unga naqshlar o'yilib, usti juda ham yupqa qilib ishlangan taxta-taxta oltin bilan qoplangan, bu esa bronzadan yasalgan haykalchanning tuzilishiga juda moe kelgan; uning hamma naqshlari aniq va rangbarang bo'lib tovlanib turgan. Bu haykalchanning oq toshdan ishlangan yuza qismi va quyma qosh-ko'zi hamda qanotlarning qizil bo'yoq yuritilgan botiq erlari kishida juda ravshan taassurot qoldirgan. Metallardan buyumlar yasash plastikasida Urartu yaratgan bunday ajoyib va ifodali asarlar qadimgi Sharq xalqlari san'atida alohida muhim o'rinni egallaydi.

Eramizdan avvalgi VIII asrda Arin-berd tepaligida qurilgan qal'a xarobalaridan devorlarga solingan rasmlarning qoldiqlari topildi, bu rasmlar Urartu tasviriy san'ati to'g'risida bir qadar tushuncha beradi. Bu qoldiqlarga qaraganda, eni 1 metr gacha bo'lgan original va har xil ranglar berib ishlangan friz qadimgi zal devorlarini bezatgan. Bu frizda chopib ketayotgan echkilar, muqaddas hayot daraxti (bu muqaddas hayot daraxti oldida turib odamlar ibodat qilmoqdalar), ho'kizlar, qanotli gardishlar, nihoyat, o'simliklar tasvirlangan va geometrik naqsh solingan edi. Bu badiiy syujetlar qadimgi sharq san'ati uchun tipik bo'lsa ham, lekin, shu bilan birga, ular butun Urartu madaniyati uchun xarakterli bo'lgan alohida xususiyatga ham ega edi.

Urartlar Osuriya-Bobil madaniyatining yuksak yutuqlaridan ham foydalana bilganlar. Urartlar osurnyaliklardan mixxatni olib, uni soddalashtirganlar va birmuncha mukammallashtirganlar. Urartlarda metallurgiya va tasviriy san'at, osurlar bilan xetlarning metall buyumlar ishlash texnikasi va badiiy ijodi bilan juda yaqin bog'liq holda rivojlangan. Qanotli ho'kizlarning badiiy obrazlari Old Osiyodagi bir qancha xalqlarning: osurlar, xetlar va metanniylarning san'atida saqlanib qolgan.

Urartu dini qadimgi fetishizmdan va tabiatga topinishdan tortib to xudolarga, ya'ni podsho va davlat homiylariga topinishgacha bo'lgan hamma taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Urartlar daraxtlarni va xususan tog'larni ilohiylashtirganlar. Xald nomli xudoning epitetlaridan biri «Xald tog'i» bo'lgan. Urartu xudolarining ro'yxatida (Mxer Kapusi) Xald darvozasi va Xald darvozasining xudolari sanab ko'rsatiladi. Bunda qoyalarga o'yilgan teshiklar ko'zda tutilgan bo'lsa kerak, urartlarning diniy e'tiqodlariga ko'ra, tog' ichidagi xudo shu muqaddas qoyalardagi teshiklardan chiqib kelar ekan. Urartu mamlakatida muqaddas daraxtga topinish ham juda keng tarqalgan. Turli buyumlarda, jumladan, olingan nusxalarda muqaddas daraxtga topinish manzaralari saqlangan, ba'zan esa bu rasm-odatni podshoning o'zi bajargan. Shuni ham aytib o'tish kerakki, muqaddas daraxt surati yonida muqaddas tosh ustunlar va, shuningdek, grifon (qanotli, sher) tasviri ham saqlanib qolgan.

Urartlar qo'shni xalqlarning, jumladan, osurlarning madaniy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatganlar. Urartlar madaniyati Osuriya metallur-giyasi va san'atining taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatganligi shak-shubhasizdir. Urartlar Zakavkaz'edagi qo'shni xalqlarning taraqqiyotiga ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatganlar. Armeniya territoriyasida Urartlar arxitekturasining ta'siri ostida qurilgan qal'alarning xarobalari saqlanib qolgan. Osur-Bobil madaniyatining ko'pgina xususiyatlarini o'zida saklagan urart tili, dini va mifologiyasi qadimgi arman xalqlari

madaniyatining rivojlani-shiga juda katta ta'sir qotshgan. Armeniyaning VIII asrdagi tarixchisi Moisey Xorenskiy qadimgi zamon qahramoni Xaykning yarim xudolar-yarim devlar yo'lboshchisi Bel bilan qtxlgan kurashi haqidagi afsonaga va malika Shamiram to'g'risidagi yana o'sha qadimgi zamon afsonasiga doir xotiralarni saqlagan; keyinchalik esa, uzoq vaqtlargacha malika Shamiramni katta Van kanalini qurdirgan odam deb hisoblaganlar. Shunday qilib, urartlar qadimgi Sharq madaniyatining ko'pgina elementlarini keyin paydo bo'lgan xalqlarga, jumladan, qadimgi armanlarga va Zakavkaz`edagi boshqa xalqlarga o'tkazganlar.

Qadimgi Sharq desputiyalari faqat tashqi tomondangina qudratli va mustahkam davlatlar bo'lib ko'ringan. Aslida esa ular ichki tomondan ancha zaif davlatlar bo'lgan. Kichik Osi's davlatlari, shu jumladan Xett, Suriya, Finikiya va Urartu podsholari biror istilochivafotidan keyin o'z tarkibiy qismlariga bo'linib, tarqalib ketgan davlatlarni birlashtirib, Yana tiklash uchun doimo qurol ishlatishga majbur bo'lganlar. Qadimgi Kichik Osi'sdagi quldorlik desputiyalarining bunday zaif bo'lishiga sabab ularning qabilaviy va ijtimoiy tuzilishidir. Kichik Osiyoning turli qabilalaridan tarkib topgan katta-katta quldorlik davlatlari milliy davlat bo'la olmas edi. Chunki ularda davlatni iqtisodiy jihatdan o'z ishida bir butun qilib birlashtiradigan hech narsa yo'q edi. Qadimgi Kichik Osi'dagi (Xett, Suriya, Finikiya va Urartu) davlatlarni ichki ziddiyatlar darmondan ketkizganu' bo'ysundirilgan xalqlar istilochilariga qarshi qo'zg'olan ko'targan, bir tomondan, quldorlar, ikkinchi tomondan, qullar bilan xonavayron qilingan jamoachilar o'rtasida hamisha sinfiy kurash davom etgan. Shu sababdan Qadimgi Kichik Osi's davlatlari ichki tomondan zaif bo'lib, ko'pincha tashqaridan qilingan zarbaga bardosh berolmay qulab tushardi. Ularning buyuk podsholari tuzgan buyuk davlatlarni, garchi ular tarixan tashkil topgan bo'lsalar ham, turli qabilalar va irqlardan tuzilgan bo'lsalar ham, millat deb bo'lmaydi. Ular millat emas, balki istilochilar g'alaba qilganda birlashib, mag'lubiyatga uchraganda tarqalib ketgan, tasodifiy va bir-biri bilan yaqin bog'lanmagan gruppalar quramasidan iborat bo'lgan. Bu kattakon quldorlik imperiyalari birin-ketin juda tez qulab borgan, chunki, ular o'z iqtisodiy bazasiga ega bo'lmagan muvaqqat va tagi bo'sh harbiy-ma'muriy birlashmalardan iborat edi. Bu imperiyalarda imperiya uchun yagona bo'lgan va imperiya a'zolarining hammasi uchun tushunarli bo'lgan til yo'q edi va bo'lishi ham mumkin emas edi. Bu imperiyalar o'zicha ayrim kun kechirib yurgan va o'z tillariga ega bo'lgan qabilalar va xalqlarning quramasidan iborat edi.

ERTEDEGI IRAN XAM ORTA AZIYA. B.E.SH. III-I MIN JILLARDAGI ORTA AZIYA

Joba:

1. Arabstan yarim atawinin` a`yyemgi ma`mleketleri
2. A`yyemgi zamandag`i Iran, Elamnin` a`yyemgi ma`mleketleri.
3. Midiya patshali`i b.e.sh. VII-V a`sirlerde.
4. Persiya ma`mleketi b.e.sh. VI-IV a`sirlerd
5. O`rta Aziya aymag`indag`i en` a`yyemgi ma`mleketler. Olardin` sotsialliq-ekonomikaliq turmisi.
6. Antik da`wir ma`mleketleri ha`m ma`deniyati.

Tema boyinsha ayriqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Miynettin` da`slepki iri bo`liniwi, qa`nigelesken o`nermentshilik, jasalma suwg`arilatug`in diyxanshiliq, sawda ma`deniy baylanislar, Persiya ma`mleketi b.e.sh. VI-IV a`sirlerde, onin` geografialiq jaylasiwi, Dariy I-din` reformalari Kam bizdin` ju`rgizgen siyasaki sonday-aq Persiyada diniy isenimler, ko`rkem-o`ner, a`debiyati haqqinda so`z etiledi, ertedegi qalalar, Baqtriya, Sog`diana, Xorezm, "Avesta", a`yyemgi Ferg`ana, Qang`, Kushanlar.

O`z betinshe islew temalari

1. U`lkemiz aymaqlarinda da`slepki ma`mleket du`zimlerinin` payda boliwi.
2. Du`n`ya tariyxindag`i da`slepki ma`mleketler.
3. Antik da`wir ma`mleketleri
4. Kushan da`wiri ma`deniyati.

A`DEBIYATLAR:

- I.Karimov "Yuksak ma`naviyat engilmas kuch". T.2008.
Gulomov X.G. Tatibaev A.S. "Tsental`naya Aziya i mirovaya istoriya". T. 2004.
Tarix ortga qaytmaydi. (tuplam) T. 2004
Sagdullaev A.S. Qadimgi O`zbekiston ilk ezma manbalarda. T. 1996.
O`zbekiston tarixi. T. 2002, 2003
Xrestomatiya po istoriya drevnego mira III-toma M-1982.
F.Baynazarov «Qadimgi dun`yo tarixi» T., 2006
F.Baynazarov «Istoriya Drevnego mira» T., 2008

Aziyada en`iri Arabstan yarim atawi shama menen qmln. kv. m. maydanda joylasqan. Bul aymaqti tiykarinan ku`nnin`shig`arg`an nurlari astinda ku`ygen sahralar a`jayip o`simlikler qurag`an. Jasaw ushin diyxanshiliq ju`rgiziw ushin qolayli oblast`lar tiykarinan yarim atawdin`qubla-batisinda ha`m tu`slik ta`repinde joylasqan. Arabstan yarim atawi anag`urlim ta`biyg`iy bayliqlarg`a, bahali metallarg`a, qimbat bahali taslarga iye bolip, jahlawlarinda norallar qazip aling`an.

Arabstan yarim atawi arqali bir qatar sawda jollari. Gaza ha`m Zamas qalalarina, Mesopotamiya ha`m Misirg`a, Shig`is Afrika menen Hindstang`a sawda jollari o`tken. Basqa Shig`is ellerindegidey, bul jerde de paleolit da`wirine tiyisli zatlar tabilg`an (Laxdja). Olardin`ishinde b. e. shekemgi 10-9 a`sirlerge tiyisli petroglifler an`ko`rinisleri ko`rsetilgen. jardag`i su`wretler ju`da`u`lken a`hmiyetke iye. Dereklerde b.e. shekemgi 4-3 a`sirlerge tiyisli Magan ha`m Moluxna elleri ko`rsetilgen. B.E.shekemgi g`min`jilliqta Arabstan yarim atawinin`qubla-batisinda semit tili dialektinde so`ylewshi bir qatar qa`wimlerdin`sabey, miney, katatanlardin`awqami qa`liplesken. Yarim atawdin`arqa-batis ta`repinde Madiyanitler qa`wimleri jasag`an.

Arabstannin`a`yyemgi tariyxin izertlewde epigrafiyalik materiallar, arxeologiyaliq terminler, antik avstralarinin`jazba hu`jjetleri u`lken rol` oynaydi.

Tas, qala, peramikada o`min`nan aslam Tu`slik Arabstan jaziwlari saqlanip qalg`an. B.E. shekemgi 1-2 min`jilliqlarg`a tiyisli bul ma`mleketlik ha`m jeke huquiqiy hu`jjetler Tu`slik, Arqa ha`m Orayliq Arabstanda, sonday-aq Misir, Mesopotamiya ha`m Paleonnada tabilg`an.

Sabey patshalig`i bas qalasi Mariba ha`m Timna sonday-aq Petre qulandilarin qazg`anda a`hmiyetli materiallar tabilg`an. Arablar ha`m Arabstan haqqinda mag`liwmatlar A`yyemgi Shig`is elleri hu`jjetlerinde Bibliyada, Assiriya jilnamalarinda, Jan`a Vaviloniya ha`m Persiya patshalarinin`jaziwlarinda, antik avtorlarinda saqlanip kelgen. Ma`selen, Gerodottin`Tariyxinda, Diodordin`G`Tariyxii kitapxanasinda G`Strabonnin`Geografiyasinda.

Arabstan a`yyemgi tariyxin izertlew XIX a`sirden baslang`an. XX a`sirdin`o`0-u`0- jillari Tu`slik Arabstan aymag`inda amerikan arxeologiyaliq ekspeditsiyasi islegen. Olar Sabeydin`paytaxti Maribani ha`m Kababona Timnani qazg`an.

XIX a`sirdin`aqiri XX a`sirde, tutasi menen arablardin`tariyxina, Arabstannin`ayirim ma`mleketleri menen xaliqlarina, sonday-aq anag`urlim a`hmiyetli mashqalalarg`a tariyxii geografiya, ekonomika, siesiy du`ziliske, ma`deniyat ha`m dinge, xronologiya, onomastika ha`m tag`i da basqa ma`selelerge bag`ishlang`an miynetler jazildi ha`m jazilip atir. I. Yu. Krachkovskiy ha`m N.V. Pigulevenar uqsag`an alimlar da usi mashqalalar menen shug`illang`an. Jaziwlar basilip shig`arilip, Tu`slik Arabstan jaziwlar tili izertlenip atir.

Siriya-Mesopototamiya dalalari menen Arqa Arabstannin`ken`aymaqlarinda a`yyemgi zamanda ko`shpeli turmis keshirgen aribi, kedrey, nabatey ha`m samudlar qa`wimleri jasag`an. Ko`shpeli xojaliqtin`ha`m turmis keshiriwdin`rejeleri ta`biyg`iy sharayatlarga baylanisli bolg`an.

Bul xojaliqlarda uruwliq-qa`wimlik qatnasiqlar u`stem kelgen Qa`wimlik awqamlar ha`m kishi ma`mleketler bolg`an. Knyaz`likler de bolg`an (Nabatey).

Misir ha`m Mesopotamiya bul qa`wimlerge shabiwil jasap turg`an.

Assiriyanin`arablar menen da`slepki soqlig`isiwlarinin`biri b. e. shekemgi IX a`sirdin`ortalarinda ju`z bergen. ho`- jili Siriyada Karqar qasinda sawash bolg`an.

A`yyemgi zamandag`i Iran. Iran ken`U`stirtten ibarat, iqlimi-kontinentalliq. Arqa ta`repte El`brus sistemasi, Tu`rkimen -Xorasan tawlari ba`lentlep tur. Batista ha`m Qubla-shig`ista Zagros ha`m Tu`slik Iran tawlari. Irannin`ko`pshilik aymag`inda diyxanshiliq qoldan suwg`ariwdi talap etedi. Da`r`yalardan Karun ha`m Kerxani, qazilma bayliqlardan-neft`, mis, temir ha`m gu`misti atap o`tiwge boladi.

A`yyemgi zamanda Batis Iranda elamitler, lullubeyler kutiyler, nasitler h. T.b. jasag`an. Olar Hindevropaliq tilde soylegen. Elamitler o`zinin` tili ha`m shig`isi boyinsha drovhind qa`wimlerine jaqin bolg`an.

Iran atamasi Arianim atamasinin` qisqartilg`an formasi, ol G`ariyler eliG` degen ma`nisti an`latqan. Olar Hindiranliq til shaqabina tiyisli xaliq bolg`an. Iran ha`m Orta Aziyada iranliq til sem`yasinin` qa`wimleri jasag`an.

Iran tariyxinin` ayirim da`wirleri ha`r qiyli jazba derekler menen bay hu`jjetlestirilgen olardin` en` a`yyemgileri A`lam tariyxin b. e. shekemgi III min` jilliqtan I min` jilliqqa shekem sa`wlelendiredi. Bul aknada ha`m elam tillerindegi patsha jaziwlari, is ha`m huqiqiy hu`jjetler, ma`mleketler araliq kelisimler.

200 ge jaqin patsha klinopis` jaziwlari ha`zirge shekem jetgen, olardin` ishinde Dariy I Bexustin jaziwlari bar. Persopol`da b.e. shekemgi VI a`sirdin` aqiri-V a`sirdin` birinshi yarimina tiyisli Elam tilindegi h min`g`a jaqin klinopis` hu`jjetleri tabilg`an. Bul patsha xojalig`i tekstleri h. t. b. edi. Bunnan tisqari, b.e. shekemgi IX -VII a`sirlerge tiyisli Assiriya jaziwlari, sonday-aq tas kesteleri tu`rinde Persiya da`wirinin` a`0 min` vavilon hu`jjetleri bolg`an.

Jazba dereklerin` ishinde Persiya ma`mleketi xaliqlarinin` tariyxi, ekonomikasi ha`m etnografiyasi boyinsha a`hmiyetli derek bolip tabilatug`in Gerodottin` G`TariyxinG` grek tariyxshisi Fukidanin` G`TariyxinG`, Kinofontin` G`Grekler tariyxinG`, Sitsiliyalı Diodordin` G`Tariyxiy kitapxanasinG` atap o`tiw za`ru`r.

Suzi, Periopol`, Tepe-Sialk h. t. b. qalalardag`i arxeologiyaliq qaziwlar waqtında a`yyemgi Iran tariyxi boyinsha ko`p materiallar tabildi.

Irannin` a`yyemgi esteliklerin u`yreniw Marko Polo (XII a`sir) ha`m Petro Valle (XVI a`sir) sayaxatlarinan baslandi.

XVIII a`sirden irantaniw ilim sipatında qa`liplese basladi. Bunda A`yyemgi Iran ha`m Orta Aziya xaliqlarina a`diwli bolg`an G`Avesto G`kitabinin` tabiliwi u`lken rol` oynadi.

XX a`sirde Iran qa`wimlerinin` etnogenezi, Persiya xronologiyasi sonday-aq grek-persiya o`z-ara qatnasiqlar mashqalalari ilimpazlardin` ayriqsha diqqatında boldi.

Iran tariyxin izertlewge salmaqli u`les qosqan Evropa alimlari ishinde J.de Morgan ha`m R. Grishmandi atap o`tiwge boladi.

Oris irantaniw ilimi qa`liplesiwinde V. A. Bartol`d, M. M. D`yakonov h. T.b. ilimpazlar ayriqsha rol` atqarg`an.

Zaroastrlardin` ka`ramatli «Avesto» kitabi, parfyan Nisinda tabilg`an xojaliq hu`jjetler arxivi ha`m Topraq qalanin` saray arxivi Orta Aziyanin` a`yyemgi da`wirlerin u`yreniwde u`lken ma`nige iye. Antik avtorlari miynetlerinde a`hmiyetli mag`lumatlar bar. (Ma`selen, Kesiyydin` G`Persiya TariyxiG` h.t.b).

A`yyemgi ja`miyet ma`deniyati, xojalig`i xalqi, sonday-aq turmistin` basqa ta`repleri boyinsha arxeologiyaliq materiallar u`lken a`hmiyetke iye.

**Elamnin` a`yyemgi ma`mleketleri.** Qolayli tabiyg`iy sharayatlar Iran qa`wimlerine erteden diyxanshiliq ha`m mal sharwashilig`i menen shug`illaniwg`a mu`mkinshilik jaratti. (b.e.shekemgi VIII-VI min` jilliqqlar). Mis rudasi ka`nleri metallurgiyainin` erte rawajlaniwina alip keldi. Erte diyxanshiliq qa`wimler geometriyaliq figuralar ha`m haywanlardin` su`wretleri menen bezelgen ha`r qiyli tas idislardi islegen.

B.E. Shekemgi IV min` jilliqta Karun ha`m Kerxi oypatında suwg`arilatug`in diyxanshiliq rawajlanadi, elatli punktler payda boladi. Bul da`wirde o`nermentlik te anag`urlim o`simge erisedi. Quylg`an metall buyimlari ha`m keramika ken` taraladi. Suziana dep atalg`an Qubla-batis Irannin` tegislik bo`legi eldin` haqiqiy telegine aylanadi. Mesopotamiya menen sawda baylanislari rawajlanadi.

B.E.shekemgi III min` jilliqtin` basında Elamda erte ma`mleketlik birlespeler payda boladi. Paytaxti Suzi qalasi belgilenedi. Bul aymaq a`hmiyetli sawda jollari kesispesinde jaylasqan edi. Ol Irandi Mesopotamiya, sonday-aq Arqa ha`m Shig`is Iran menen baylanistirip turdi. Suzidan basqa, Avan, Anshan, Simash, h.b. kishi ma`mleketler bolg`an.

B.E. Shekemgi XXIV-XXII a`sirleri Elam Akkada patshalig`inan tikkeley g`a`rezli bolg`an. Elamdag`i barliq hu`jjetler ha`m jaziwlar annada tilinde du`zilgen. Suzida Akkada patshasi Manishtushug`a statuyalar ornatilg`an.

B.E. Shekemgi XXII a`sirdin` basında pu`tkil Elam birden-bir ha`m g`a`rezsiz ma`mleketine aylanadi.

B.E. Shekemgi III-II min` jilliqlarda elamitler ushin sipatli ma`mleketlik sho`lkemnin` sistemasi islep shig`ildi. Joqarg`i ha`kim bolg`an, ma`mleketti onin` orin basari-patshanin` kishi inisi basqarg`an. Sonday-aq wa`killer ha`m Suzi qalasinin` o`z patshasi bolg`an. Kishi oblast`lardi G`atalarG` (ada) basqarg`an, olar joqarg`i ha`kimiyatqa bag`ing`an.

B.e. Shekemgi a`a`h0 -jili Elam patshasi Shuturuk-NaxxunI Vaviloniyag`a qarsi atlanisqa shig`adi, bir neshe qalalardi basip aladi, Suzig`a bay olja, sonin` ishinde Xammurapi nizamlari jazilg`an diywaldi alip qaytadi.

B.E. Shekemgi a`a`o`-jili elamiyler Vaviloniyag`a qarsi jan`a atlanisqa shig`adi, oni bag`indiradi. Biraq, b.e.shekemgi a`a`o`-Dere qasindag`i sawashta Navuxudonosor I ,basshilig`inda Vaviloniya a`skerleri elamitlerge qiyратиwshi soqqi beredi. Bunnan keyin Elam u`sh ju`z jilg`a tarixyiy maydannan joq bolip ketedi. Keyin ala Elam ga Vaviloniya ga Assiriya qol astinda bolg`an,

Elam ja`miyeti. B.E.Shekemgi III min` jilliqta Elamda awilliq qa`wimler basim bolg`an, olardi aqsaqallar basqarg`an. Awilliq qa`wimlerin` ornina b.e. shekemgi II min` jilliqti u`lken shan`araqlar qa`wimleri keledi. Olar birlikte jerge iyelik etken, birlikte onda onda jumis islegen ha`m keyin ala ag`zalar arasinda da`ramatlar bo`liske. Biraq, a`ste-aqirin mu`liklik differentsiatsiya u`lken shan`araqliq qa`wimlerin` bo`liniwine alip keldi.

Qa`wimlik xojaliqlar menen bir qatarda, Elamda patsha ha`m xram xojaliqlari bolg`an. Xramlar iri jer ko`lemlerinin` menshik iyeleri bolg`an, sonday-aq sawda ha`m su`txorliq jumislari menen shug`illang`an.

Elam basqariw sistemasinda suxqalalar (G`ulli wa`killerG`) bolg`an, b.e. shekemgi XVI a`sirde bul lawazimlar qisqartilg`an. B.E.Shekemgi XIII a`sirden baslap patsha taxti miyras boyinsha o`tken. Oraylasqan monarxiya qa`liplese baslaydi.

B.E.shekemgi shama menen III min` jilliqta elamitler protoelamliq dep atalg`an o`zgeshe piktografiyalik jaziw du`zgen. Ol tutas tu`sinikler ha`m so`zliklerden ibarat shama menen a`o`0 tiyqarg`i belgilerge iye bolg`an. Bunnan keyin h0 belgilerden ibarat siziq buwinli jaziw payda bolg`an. Keyin ala ol Shumer-akkada klinopisi menen o`zgertiledi.

Elamitlerdin` ideologiyalik turmisinda din u`stemlik orin tutqan. Onin` orayi Suzi bolg`an. B.E. shekemgi IV a`sirde Elam aymag`inda ayriqsha iskusstvo qus ha`m haywanlar su`wreti saling`an keramika payda boladi.

B.E.shekemgi III min` jilliqtin` ko`rkem o`nerinde qara qus, qanatli arislanlar ha`m a`zidullerdin` su`wretlerin, sonday turmisliq sippattag`i ko`rinislerdi ushiratiwa`a boladi. Napirasu patshayimnin` qola statuyasi Elam en` a`jayip ko`rkem o`nerinin` shig`armasi bolip tabiladi. Dur-Umtush qalasinda saling`an Zikkurat Elam monumentalliq arxitekturasinin` u`lgisi bolip esaplanadi ha`m en` son`inda, Elam ma`deniy jetiskenlikleri a`yyemgi perslerge u`lken ta`sir jasag`anin` atap o`tiwimiz za`ru`r.

**Midiya patshaligi b.e.sh. VII-V a`sirlerde.** Midiya Irannin` arqa-batis aymag`inda jaylasqan. Bul jerde b.e.shekemgi III-II min` jilliqlarda kassiy, xurriy ha`m kutiy tillerinde so`ylegen otiriqli diyxanlar ha`m sharwalar jasag`an. Midiyler Hindevpaliq til sem`yasina tiyisli iran tillerinde soylegen.

B.E.shekemgi IX a`sirden baslap assiriylar olja aliw maqsetinde Midiya aymag`ina shabiwillar jasap turg`an. VIII a`sir dawaminda Midiya oblast`lari assiriylardan g`a`rezli bolg`an ha`m olarg`a saliq to`lep turg`an.

B.E.shekemgi VIII a`sirdin` aqirinda Batis Iran aymag`inda da`slepki iri siyasiy birlespeler payda bolg`an, olardin` basinda qa`wim ko`semeleri turg`an. Bul protsess Assiriya shabiwillarina tabanli qarsiliq ko`rsetiwge alip keldi.

Bul waqitlari Arqa Qara ten`iz boylarinan Kimmeriylar ha`m ekif qa`wimleri basip kiredi.

Kimmeriylar uzaq waqit dawaminda Kishi Aziyada jasag`an. wa`o`- jili Urartu patshasi Rusa I u`stinen jen`iske erisedi, al Assiriya Asarxadon patshaliq etip turg`an da`wirde onin` arqa shegaralarina qa`wip tuwdiradi. B.E. shekemgi u`wo`-jili kimmeriylar Kishi Aziyada Frigiya patshalig`in` qiyaratadi ha`m Assiriya shegaralarina abay etedi.

Bul waqitlari skifler Aldin`g`i Aziya ellerine tonawshiliq atlanislarg`a shig`adi ha`m , Siriya menen Pamstinani qiyaratip, Misir shegaralarina jetedi.

B.E. shekemgi u`wg`-jili, assiriylar ha`m kimmeriylar arasindag`i a`skeriy ha`reketlerden paydalanip, midiy qa`wimleri Assiriya qisimina qarsi ko`terilishe shig`adi. Ko`terilisshilerdi midiy ko`semelerinin` biri Kashtariti basqaradi. B.E. shekemgi u`wa`-jili midiyler assiriylardi o`z aymag`i batis ta`repine quwip shig`ip, g`a`rezsiz ma`mleket du`zedi. Kashtariti a`ste-aqirin barliq midiy

qa`wimlerin ja`mleydi ha`m b.e.shekemgi VII a`sirde Midiya A`yyemgi Shig`istin` en` iri ma`mleketine aylanadi.

Assiriylar ha`m skiflarga qarshi sa`tsiz sawashlardan keyin, midiyliklar Klaksar patshahlik etken da`wirde skiflar u`stinen jen`iske erisedi. Bul jen`is barliq midiy qa`wimlerin birden-bir ma`mleketke birlashtirdi. Onin` paytaxti bolip Ekvatanax (ha`zirgi Xamadan) belgilenedi. Ol ku`shli turaqli armiya du`zedi. B.E. shekemgi u`a`n`-jili Klaksar Assiriya provintsiyalari bolg`an Arrapxu ha`m Ashshurdi qiyaratadi. Vavilon da assiriylarga qarshi gu`resedi ha`m b.e. shekemgi u`a`g`-jili hu`jim menen Asiriya paytaxti Nineviyani iyeleydi.

Midiyliklar o`z shegaralarin ken`eytedi. B.E.shekemgi o`9q- jili midiyliklar Urartudi o`z ha`kimiyatiga bag`indiradi ha`m onin` paytaxti Tushpuni basip aladi. Bir neshe jillardan keyin Skif patshahlig`in bag`indiradi.

Assiriya patshahligi menen aqsu`yeklerdin` ha`dden tis bayliqlari basip aliniwi miydiy ja`miyatinde klasslik bo`liniwdi anag`urlim tezlestiredi.

B.E.shekemgi u`a`o`-u`0o`-jillari midiyliklarga pers qa`wimlari de bag`inadi.

B.E. shekemgi VII a`sir V a`sirdin` birinshi yariminda Midiya iran madeniyatining` orayiga aylanadi, keyin ala perslar oni o`zlestirip, rawajlandiradi.

Arxeologiyalik qaziwlar waqtinda b.e.shekemgi VIII a`sirge tiyisli ot xrami tabildi (a`yyemgi Ekvatan qalasinda). Ekvatandag`i patsha sarayi jeti qorg`an diywallari menen qorshalg`an arxitekturalik kompleksten ibarat.

Aqirinda soni atap o`tiw kerek, Vaviloniya menen tartislar aqibetinde Midiyaning` batistag`i jag`dayi awirlasadi. B.E. shekemgi o`o`q-jili bul jag`daydan perslar paydalanadi. Olardin` basinda Axeminidlar uruwinan kelip shiqqan Kir II patshasi turg`an edi. Midiy u`stemligine qarshi perslerdin` ko`terilisi b.e. shekemgi o`o`0-jili olardin` toliq jen`isi menen tamamlanadi. Ko`pshilik Midiya aq su`yeklerining` satqinlig`i da bul jen`iske u`lken u`les qosti.

Persiya ma`mleketi b.e.sh. VI-IV a`sirlerde. B.E.shekemgi II-I min` jilliqda Persiya qa`wimlari ha`zirgi Irannin` Fars provintsiyasiga tiyisli aymaqta a`ste-aqirin jaylasa baslaydi. G`FarsG` atamasi G`parsG` so`zinin` arab fermasi bolip tabiladi ha`m G`perslar eli ha`m xalqig` degen ma`nisti an`latadi. Sonday-aq ol onin` paytaxti Persnopol`di de an`latqan. G`PersiyaG` atamasiga keletug`in bolsaq, ol a`yyemgi perslerdin` G`parsG` so`zinen, yamasa onin` grekshe G`PTRSIG` degen so`zinen kelip shiqqan.

Perslar jaylasqan el a`zelden elamitlerdin` jerlari bolg`an. Elamitlar perslerdin` materiallik ha`m ruwxiy ma`deniyatiga u`lken ta`sir jasag`an en` a`yyemgi ha`m o`zine ta`n tsivilizatsiyanin` birin du`zgen.

Persiya eli pu`tkil Tu`slik Irandi o`z ishine qamtig`an Elam aymag`inin` salistirmali kishi bo`leginde jaylasqan.

Persiya patshahlarining` en` a`yyemgi dinastiyasiga Axemen tiykar salg`an. Ol VIII a`sirdi aqiri - VII a`sirdin` baslarinda dawran su`rgen. bul tariyxta birinshi du`n`ya ma`mleketi bolg`an. O`z ha`kimiyati astinda Persiya patshahligi onlag`an eller ha`m xalqlardi -Misirdin` Hindistantin` arqa-batis ta`repine shekem - birlashtirgen. Axeminidlar ma`mleketining` tariyxi negizinde pu`tkil Jaqin Shig`is ha`m Orta Aziya tariyxi bolg`an. Usinin` menen bir qatarda, bul ma`mleket da`wiri ju`da` a`hmiyetli da`wir bolip tabiladi.

Bul waqitta sotsiallik-ekonomikaliq ha`m siyasiy institutlar, sonday-aq du`n`ya tariyxinda u`lken rol` oynag`an ma`deniy da`stu`rlar payda boladi. Sonin` ushinda Persiya ha`m ol du`zgen imperiya tariyxiga ilimpazlar ha`m a`piwayi oqiwhilardin` qizig`iwshilig`i ku`nnen ku`nge artpaqta.

B.e.sh. VII a`sirdin` basinda perslar o`zinin` aymag`in ken`eytip baslaydi, jan`a Elam oblast`larin basip aladi. B.e.sh. 600-599 jillari Persiyada Kambiz I patshahlik etedi, ol Midiya patshahlariga g`a`rezli bolg`an. Kambiz Midiya patshahligin` qiziga u`ylengen, al onin` uli Kir II Astiaganin` aqlig`i edi.

B.e.sh. 558 jili Kir Persiya diyxanshiliq qa`wimlerinin` patshasi boladi. Ol Persiya paytaxti Pasargada qalasiga tiykar saladadi. B.e.sh. 553 jili ol Midiya u`stemligine qarshi shig`adi. 550 jili midiyliklar jen`iliske ushirap, perslar Midiya paytaxti Eksatondi basip aladi. Midiyani bag`indirip, olar Midiyaning` basqariw sistemasin o`zlestirip aladi.

549 jili perslar Elam patshahlig`inin` paytaxti Suzi qalasi sonday-aq Midiya ma`mleketi quramindag`i Parfiya, Girkaniya ha`m Armeniya ellerin basip aladi.

B.e.sh. 547 jili perslar Liviya qalalarin (Sardi) iyelep, Krezdi tutqing`a aladi.

Shama menen eki jil ishinde persler Kishi Aziya jag'alawlarindag'i barliq qalalardi bag`indiradi.

B.e.sh. 545-539 jillari Kir Awg`anstan Pakistan ha`m Hindistan rayonlarin, sonday-aq Orta Aziya oblast`larin Margiana, Xorezm, Sogdiana Baktriya, Gedroniya, Aroxoniya ha`m Gamxoralardi basip aladi. 539 jili Vaviloniya ma`mleketinin` o`zi Kirge bag`inadi. Endi Misirdin` gezegi keledi. misirdi basip almastan burin, Kir massagetler qa`wimi jasap atirg`an o`zinin` arqa-shig`is shegaralarin qa`wipsizlendirgisi keledi. B.e.sh. 530 jili massagetlerge qarsi atlanisqa shig`adi, biraq Kirdin` o`zi jen`iliske ushirap, nabit boladi.

B.e.sh. 530 jili Kirdin` uli Kambiz II Persiya ma`mleketinin` patshasi boladi ha`m Misirg`a shabiwil jasawg`a tayarlanadi. 525-jili Pelugiya qalasinda sheshiwshi sawash ju`z beredi, persler Misir paytaxti Memfis qalasin iyelep, jen`iske erisedi. Solay etip, pu`tkil Misir persler qolina tu`sedi. misirdin` batis ta`repinde jasawshi Liviya qa`wimleri ha`m Kirenayka grekleri o`z erkleri menen Kambizge bag`inadi.

Bunnan keyin ol ra`smiy tu`rde misir faraoni bolip ja`riyalanadi ha`m jan`a XXVII dinastiyag`a tiykar saladı. Ol o`zinen buring`i dinastiya faraonlari siyasatin dawam etedi ha`m misirlilardi o`z ta`repine tartiwg`a umtiladi. Diniy ha`m jeke turmista Kambiz misirlilarg`a erkinlik beredi. misirlilar ma`mleketlik apparatta o`z lawazimlarinda islewdi dawam etedi ha`m olardi miyrasqa qaldiradi.

Kambiz Misirda jasag`an waqta Iranda ko`terilis ju`z beredi. Oni Kambizdin` inisi Bardiz basqarip, Persiya patshasi boladi. Jolda Kambiz o`dip qaladi. Tiykarinan Bardizdin` atinan ha`kimiyatti duwaxan gam ata basip alg`an edi. Ol u`sh jil mu`ddetke salıqlardi ha`m a`skeriy minnetlerdi biykar etedi ha`m Persiya uruwliq aqsu`yeklerinin` artiqmashiliqlarin saplastiriwg`a olardin` ekonomika ha`m ja`miyette u`stemlik jag`dayina qarsi bag`darlang`an reformalar ju`rgizedi. jetti ay hu`kimlik etkennen keyin b.e.sh. 522 jili ol til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Onin` ornina Dariy patsha boladi. Dariy I tusinda Vavilon ha`m Persiya ko`terilisler jasaydi, biraq olar bastiriladi. Persiya pu`tkilley jasaydi, biraq olar bastiriladi. Persiya pu`tkilley dariydin` qolina tu`sedi. Bunnan tisqari, Elam, Midiya, Armeniya, Parfiya, Girkaniya, Majanlarda ko`terilisler ju`z beredi. Ko`p qiyinshiliqlar menen olar da bastiriladi. dariyadin` jen`ilis ko`terilishiler arasinda awizbirshiliktin` bolmawi, ha`reketlerdin` retlestirilmewi, ko`terilistin` qorg`aniw sipati menen tu`sindiriwge boladi. Bunnan tisqari, Dariydin` o`zine sadiq turaqli armiyasi bolg`an.

Ko`terilislerdi bastirip, Dariy o`zinin` jen`isleri haqqında bayanlawshi qudiretli estelik quriwg`a kirisedi. Qa`wim ko`semli qozg`alan`lari u`stinen Dariydin` jen`isin su`wretleytug`in bexustin rel`efi 105 metr biyiklikte jarda tasta oyilg`an, onda a`yyemgi pers, elam ha`m akkada tillerinde u`lken jashiwlar bar.

Dariy I reformalari. Xaliq massalarinin` ko`terilisleri Persiya ma`mleketinin` a`zziligin ko`rsetti. Usini esapqa alip, Dariy I bir qatar a`hmiyetli ha`kimshilik qarji reformalarin iske asiradi. Olar ma`mleketlik basqariwdin` turaqli sistemasin du`ziwge, salıqlardi ta`rtiplestiriwge ha`m a`skerler sanin ko`beytiwge imkaniyatlar jaratti. Solay etip, Dariy I ma`mleketti ha`kimshilik saliq okruglerine bo`ldi. Okruglerdin` basinda satraplar turadi. dariydin` reformalari barliq basshi ha`mellerodi persler qollarında topladi.

Jan`a ma`mlekettin` paytaxti Suzi qalasina patsha kantselyariyasi basshilig`ında u`lken orayliq apparat du`ziledi. bunday apparatlar basqa u`lken qalalarda da bolg`an. ma`mleketlik apparatta persler ayiriqsha oring`a iye bolg`an. A`hmiyetli a`skeriy ha`m puxaraliq lawazimlar perslerdin` qollarında bolg`an.

Barliq satrapiyalar belgilengen aqshalay salıqlardi qatan` ta`rtipke to`lewi tiyis edi. Saliqlardin`q mug`darin Dariy I nin` o`zi belgilep bergen.

B.e.sh. 517 jili Dariy I pu`tkil imperiya ushin birden bir tenge salmag`i 8,4 gram bolg`an altin darik engizedi. Biraq ol ha`mme jerde birdey qabillanbaydi.

Solay etip, o`z ha`kimiyatin bekkemlep ha`m reformalardi juwmaqlap, DariyI b.e.sh. 517 jili Hindistannin` arqa-batis ta`repin ha`m Eggey ten`izi basseynin basip aladi. Skifler menen uris Dariy armiyasin ha`lsiretedi ha`m ol artqa sheginiwge qararg`a keledi. Dariy I nin` skif atlanisi b.e.sh. shama menen 514 jili ju`z beredi.

B.e.sh. VI a`sirde grek oblast`larinin` ishinde Kishi Aziyadag`i Milet, Ares h.b. qalalar jetekshi rol` oynaydi. Bul polislardin` hasildarli jerleri bolg`an, bul qalalarda o`nermentshilik o`ndirisi rawajlang`an, olar ulli Persiya ma`mleketinin` bazarlarında sawda etken. Persiya patshalari bul qalalardi qollap-quwatlag`an. Olardin` ha`kimleri tiranlar dep atalg`an. B.e.sh. 500 jili

Milette Persiya u`stemligine qarsi Aristogor basshilig`inda ko`terilis ju`z bergan. Biraq, 439 jili barliq jerlerindegi ko`terilisler bastirilg`an.

Balkan yarim atawinda u`stemlik etiw ushin dariy o`z g`a`rezsizligine balkan Gretsiyasın basip aliwi kerek edi.

Gretsiya ko`plegen erkin polisler ha`m qala ma`mleketlerden ibarat edi. 490 jildin` 12-avgustinda Marafon tegisligindeki sawashta afin a`skerleri persler u`stinen jen`iske erisedi.

Dariy I den keyin onin` balasi Kserks patsha boladi. Kserks tusinda 484 jili Misir ha`m Vavilon ko`terilis jasadı, biraq olar bastiriladi.

B.e.sh. 480 jildin` ba`ha`rinde u`lken armiyani basqarip Kserks Balkan Gretsiyasına qarsi atlanisqa shig`adi. Birinshi soqlig`isiw b.e.sh. 480 jili 28 sentyabr`de Salamin qalasında ju`z beredi. Bul jerde grekler Persiya flotina qiyратиwshi soqqi beredi ha`m jen`iske erisedi.

Sheshiwshi sawash b.e.sh. 479 jili Platen qalasi qasında ju`z beredi. bul jerde Persiya a`skerleri qiyratilip, a`skerlerdin` qalg`anlari kemelerde Kishi Aziyag`a qashadi.

Bunnan tisqari 479 jildin` gu`zinde Mikale tumsig`ında ja`ne bir iri ten`iz sawash ju`z beredi. Persler ja`ne jen`iliske ushiraydi. Bunnan keyin Kishi Aziyanin` barliq jerlerinde persiyanlardin` u`stemligine qarsi ko`terilisler baslanadi. Grekler Frigiya ha`m Makedoniyadan Persiya garnizonin quwip shig`aradi. Greklerdin` persler menen uristag`i jen`isi adamzat tariyxinin` en` jarqin betlerinin` biri bolip tabiladi.

A`skeriy sa`tsizlikler Persiya ma`mleketi jag`dayin awirlastirdi. B.e.sh. 465 jildin` jazında til biriktiriw aqibetinde Kserks o`ltirildi, onin` balasi Artakserks I patsha boladi.

B.e.sh. 455 jili misirda ko`terilis ju`z beredi, biraq ol bastiriladi. misir ha`m Persiya satrapiyasına aylanadi. Usi waqitlari Siriya strapi Artakserks I nin` armiyasi eki jen`iske erisedi. Bunnan grekler paydalanip, Kipr jag`alawlarında persler u`stinen jen`iske erisedi.

Bul grek-persiya urislarinin` en` son`g`isi edi.

Afina ma`mleketi perslerdi Egat ten`izi basseyninen tabisli qisip shig`ara basladi. Keyin ala tek uris arqali o`z maqsetlerine erisiw mu`mkin emes ekenligin eki ma`mlekette tu`sindi. Sonin` ushin b.e.sh. 449 jili Suzida Kalliy pitimi du`ziledi, ol grek - persiya urisi tamam bolg`anlig`in ja`riyalaydi.

Artokserks I ha`m onin` miyrasxorlari o`zlerinin` diplomatiya usillarin o`zgertiwge ma`jbu`r boladi. Olar ma`mleketler arasına at saliwg`a kirisedi. B.e.sh. 431 jili Gretsiyada Sparta ha`m Afina arasında b.e.sh. 404 jilg`a shekem dawam etken Peloponnes urisi baslang`anda ekewinin` de ha`lsirewinde ma`pli bolg`an Persiya ga` birewine, ga` ekinshisine ja`rdem beredi.

Da`slep Peloponnes urisinada Sparta ta`repinde boldi. Persiya patshasi Kishi Kir Spartag`a dosliq siyasat ju`rgizedi ha`m onin` armiyasına qolınan kelgenshe ja`rdem ko`setedi. Sparta a`skerleri menen birge ol Kishi Aziya boylarin ha`m Egey ten`izinin` Usi waqitta, yag`niy 411-408-405 jillari pu`tkil Kishi Aziya aymag`ında, Midiya ha`m Misirda ko`terilisler ju`z beredi. Biraq persler Misir u`stinen qadag`alaw ju`rgiziwge erisedi.

395 jili spartalilar o`z-ara kelisimge qaramastan, Sarda qalasinin` qasında Persiya at arba a`skerleri u`stinen u`lken jen`iske erisedi. Persiya diplomatiyalari Afinag`a 10 min` darikler jiberedi, ondag`i maqseti - olardi Spartag`a qarsi qoyiw. B.e.sh. 395 jili grek ma`mleketlerinin` Spartag`a qarsi kaolitsiyasi du`ziledi. B.e.sh. 394 jili Sparta persler, afinalilar ha`m olardin` awqamlaslarinin` birlesken flotinan ten`iz sawashında jen`iliske ushiraydi. Sparta persler menen kelisim du`ziwge ma`jbu`r boladi. Usi kelisim boyınsha persler Egey ten`izi shig`is jag`alawlari u`stinen u`stinlikke erisedi ha`m Kishi Aziyanin` grek qalalari u`stinen o`z qadag`alawin qayta tikleydi.

Biraq, Persiya ma`mleketi barg`an sayin ha`lsireydi. Onnan Kipr, Finikiya qalalari, Lidiya, Hindistannin` arqa-batis ta`repi, Xorezm ha`m sak qa`wimleri bo`linip shig`adi. Tek Artakserks III o`z gegemoniyasin tiklep aliwg`a erisedi. Ol saray qara niyetlilerdin` qurbani boladi. B.e.sh. 336 jili taxtti Armeniya satrapi Kodoman iyeleydi, ol Dariy III degen inisi aladi.

B.e.sh. 338 jili Makedon patshasi Filipp II Gretsiyani bag`indirip aladi. Ko`p keshikpey ol shig`isqa atlanisqa tayarlanadi. Biraq, 336 jili til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Onin` jigirma jasar balasi Aleksandr patsha boladi. Persiya menen uris sonin` payına tiyisedi. B.e.sh. 334 jildin` jazında Gellespot jag`asında (ha`zirgi Dardaniyalı) Granik da`r`yasinin` quyarlig`ında birinshi soqlig`isiw ju`z beredi. Aleksandr jen`ip shig`adi. Bunnan keyin ol Kishi Aziyanin` grek qalalarin ha`m Kilikiyani basip aladi. Keyin ol perslerdin` bas ku`shleri toplang`an Siriyaq`a qaray umtiladi. B.e.sh. 333 jildin` noyabrında Kilikiya ha`m Siriya shegarasında Isse qasında sawash ju`z beredi. Sawash Aleksandrdin` jen`isi menen tamamlandı, og`an Siriya ha`m Finikiya jag`alawlarına jol

ashiladi. Finikiyanin` Arad, Bibl ha`m Sidon qalalari sawash qatnaspay-aq Aleksandrg`a bag`inadi. B.e.sh. 332 jildin` iyulinde Tir qalasi basip alinadi. B.e.sh. 332 jildin` gu`zinde ol Misirdi aladi ha`m Gavgameli qalasina bag`dar aladi. Usi jerge jaqin Arbeli qalasinda Persiya patshasi o`zinin` a`skerleri menen turg`an edi. B.e.sh. 331 jildin` 1-oktyabrinde bul jerde sawash bolip, Aleksandr jen`iske erisedi ha`m Vaviloniyani iyeleydi. Bunnan keyin b.e.sh. 330 jili Suzi, Persopolodi, sonday-aq Persiya patshalarinin` bas g`a`ziynexanalari jaylasqan Pasargadani basip aladi.

Dariya o`zinin` jaqin aqillaslari menen birge Ekvatonnan Shig`is Irang`a qashadi, bul jerde Baktriya strapi ta`repinen o`ltiriledi. Persiya ma`mleketi qulaydi ha`m ol Aleksandr Makedonskiydin` jer ju`zilik imperiyasinin` bir bo`legine aylanadi.

Persiya ma`mleketinin` ko`pshilik oblast`larinda awil xojalig`i tiykarg`i o`ndiris tarawina aylanadi. (Misir, Palestina, Siriya) ma`mlekettin` ko`pshilik oblast`larinda mal sharwashilig`i da rawajlanadi (Midiya ha`m Armeniya)

Misir, Vaviloniya ha`m Orta Aziyada qoldan islengen sistema arqali suwg`ariw u`lken rol` oynag`an. Persiya patshalari bag`indirilg`an xaliqlardan en` hasildarli jerlerdi basip alg`an, patsha shan`arag`i ag`zalarina, Persiya aqsu`yekleri wa`killerine, iri ha`meldarlarg`a iri jer ko`lemnerdi miyrasxorliq huqiqi menen bo`listirip bergin. Ol jerlerden saliqta alinbag`an. Iri jer iyeleri a`skerler, sud-ha`kimshilik basqarmalarin g`a`ziynexana basliqlarin saqlag`an. Patsha jerleri ijarag`a berilgen, onnan ju`da` ko`p mug`darda da`ramatlar aling`an.

Persiya ma`mleketinin` bir qatar aymaqlarinda o`nermentlik o`ndirisinin` joqari da`rejede rawajlang`an oraylari bolg`an (Nakratis ha`m Milet). Ol jerlerde islengen zatlar eldin` ishinde ha`m sirtinda satilg`an. Ten`iz ha`m ka`rwan jollari jaqsi jetilisen, bul sawda rawajlanawina mu`mkinshilikler bergin.

A`yyemgi ja`miyetlerdin` ekonomikasinda qul miyneti u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Ma`mlekettin` batis satrapiyalarina qarag`anda, Persiyada qulshiliq bir qatar o`zgesheliklerge iye edi. O`z ma`mleketi payda bolawi waqtina persler tek patriarxalliq qulshiliq penen tanis bolg`an, al qullardin` miyneti ele orta ekonomikalig` ma`nige iye emes edi. Jer ju`zilik basip aliwlar na`tiyjesinde Persiyada a`piwayi, patriarxalliq qulshiliqtan qullardan awil xojalig`i ha`m o`nermentlikte sonday-aq patsha ha`m aqsu`yekler xojalig`inda na`tiyjeli paydalaniwg`a o`tedi.

A`yyemgi Iran ideologiyasinda zaroastrizm u`lken rol` oynadi. Bul diniy ta`liymat Orta Aziyada b.e.sh. shama menen VII a`sirde payda bolg`an ha`m o`zine tiykar salg`an. Zardushtra ati menen atalg`an (grekshe Zaroastr).

Zaroastrizm Midiya, Persiya ha`m Iran du`n`yasinin` basqa ellerine taralg`an. Duwaxanlar zaroastrizm dini ruwxaniyeleri bolg`an. Olar u`rp-a`det ha`m da`stu`rlerdi jetik bilgen, midiyliler ha`m perslerdin` diniy da`stu`rlerin saqlap kelgen.

Persiyada xaliq massasi a`yyemgi ta`biyat qudaylarina - Mitrege (ku`n qudayi) Anaxitag`a (suw ha`m hasildarliq qudayi) siying`an.

Persiyada zaroastrizm b.e.sh. VI-V a`sirleri, dariy I hu`kim su`rgen da`wirinde ken` taralg`an. Olar zaroastrizm menen birge a`yyemgi qudaylarga siying`an. Persiya patshalari bag`indirilg`an xaliqlardin` diniy inanamlarina kesent jasamasada olar xramlardin` ha`dden tis ku`sheyip ketiwine jol qoymag`an. Sonin` ushin xramlarga (Misir, Vaviloniya, Kishi Aziyada h.t.b.) ma`mleketlik saliqlar saling`an. Olar o`zlerinin` qullarin patsha xojalig`inda xizmet etiw ushin jiberip turg`an.

Persiya ma`mleketi ushin etnikaliq aralasiw ha`r qiyli xaliqlardin` ma`deniyati ha`m diniy ko`z-qaraslarinin` sinkretizm protsessleri ta`n edi. Sirt ellikler jergilikli xaliq penen a`ste-aqirin aralasip, olardin` tilin ha`m ma`deniyatin o`zlerine qabillap alg`an. Bul janli baris-kelisler ilimiy bilimlerden` ko`rkem o`nerdin` anterine ha`m a`ste-aqirin jan`a ma`deniyat payda bolawina alip kelgen.

40 belgidin ibarat alfavitli o`zgeshe klinopis`ti du`ziw perslerdin` en` iri jetiskenliklerinin` biri bolip tabiladi.

Pasargada, Persopol` ha`m Suzidag`i saray kompleksleri Persiya arxitekturasinin` ulli estelikleri bolip esaplanadi. Bag`indirilg`an xaliqlardin` ku`shi menen saling`an bul saltanatli saraylar jan`a ulli Persiya ma`mleketinin` ku`shi ha`m qudiretinin` simvoli bolg`an.

A`yyemgi Persiya ma`mleketi iskusstvosi Iran ko`rkem da`stu`rleri ha`m texnikaliq usilarinin` Elam, Assiriya, Misir, Gretsiya h.t.b. sirt el da`stu`rleri menen organikaliq sitezi na`tiyjesinde payda bolg`an. Usig`an qaramastan, og`an ishki birlik ha`m o`zgeshelik ta`n, sebebi tutasi menen bul iskusstvo-ayriqsha tariyxiy sharayatlardin`, o`zgeshe ideologiya ha`m sotsialliq turmistin` na`tiyjesi.

A`yyemgi Persiya ko`rkem o`neri u`lgileri arasinda metall ha`m til su`yeginen islengen ta`spirlewleri ushirasadi. Olardin` ishinde patsha qaharmanlar, fantastikaliq ha`m real` maqluqlardin` su`wretleri menen bezelgen, agattan oyip islengen mo`rler de ushirasadi. Olar ha`zirge shekem formalarinin` jetiliskenligi ha`m syujetlerinin` o`zgesheligi menen tamashago`ylerdi ta`n qaldirdi.

Orta Aziya aymag`indag`i en` a`yyemgi ma`mleketler. Olardin` sotsialliq-ekonomikalik turmisi.

O`zbekstan territoriyasinda a`yyemgi ma`mleket du`ziminin` qa`liplesiwi a`yyemgi da`wirge barip taqaladi. Keyingi bronza ha`m erte temir, da`wiri Orta Aziya tsivilizatsiyasinin` tiykarinda, yag`niy b.e.sh. VIII-VII a`sirlerde bul jerde da`slepki erte ma`mleketlik birlespeler "A`yyemgi Baktriya patshalig`i" ha`m "U`lken Xorezm" payda boldi. A`skeriy demokratiyalik basqariw usili tiykarinda qa`liplesken bul ma`mleketlik birlespeler territoriyalik jaqtan ha`zirgi O`zbekstannin` barliq wa`layatlarin o`z ishine alg`an.

Ylken Xorezm - A`miwda`r`yanin` to`mengi ag`imindag`i arqadag`i jerler, Murg`ap oazisi ha`m Parfiya territoriyasi. Baktriya ha`zirgi Surxanda`r`ya, Ta`jikstannin` A`miwda`r`yag`a jaqin jerleri ha`m arqa Awg`anstan territoriyasi. Tilekke qarsi jazba dereklerde olar haqqinda u`zik juliq ha`m ju`da` qisqa mag`liwmatlar gezlesedi.

"Avesto"da "U`lken Xorezmge" tiyisli wa`layatlar sanap jaziladi. Bul boyinsha Orta Aziyanin` derlik u`lken bo`legi "U`lken Xorezmge" tiyisli ekenligine iseniw mu`mkin.

Bul xabar grek avtorlari ta`repinen de tastiqliqlanadi. Gerodot "U`lken Xorezm" ma`mleketinin` egislik maydanlarin suwg`ariw ushin Oks da`r`yasina plotina qurilg`anlig`in bayan etip ketken. Biraq "U`lken Xorezm" ma`mleketinin` qashan dag`darisqa ushirag`anlig`i haqqinda bir pikir aytiw qiyin. Biraq "U`lken Xorezm"ge tiyisli bir qatar qubla wa`layatlar Midiya ma`mleketi waqtinda-aq onnan bo`linip ketken, al onin` tag`i bir qatar wa`layatlar bolsa Axamaniylar ma`mleketi ta`repinen basip aling`an. Bizin` eramizg`a shekem IV a`sirge kelgende "U`lken Xorezm"nin` A`miwda`r`yanin` to`mengi alabi aymag`inda A`yyemgi Xorezm ma`mleketi payda boldi.

Onin` patshasi sipatinda Farasman ismli adam grek tariyxshilari ta`repinen tilge alinadi. Arxeologiyalik materiallar "U`lken Xorezm" ma`mleketi tuwrali so`z bolg`anda tek Farasman patshalik etken A`yyemgi Xorezm ma`mleketi TU`Sinilmesten, al onin` a`yyemgi Parfiya, Girkaniya ha`m Marg`ianag`a shekem jayilg`anlig`in ko`rsetedi.

Orta Aziya aymag`inda ahameniylerge shekem du`zilgen ekinshi ma`mleket -bul Baktriya patshalig`i bolip tabiladi. Bul ma`mleket haqqindag`i da`slepki mag`liwmatlar gretsiyali ta`wip Ktesiyde ushirasadi. Baktriya paytaxti Baktra (ha`zirgi Balx) bekkem qorg`aniw qurilmalarina iye bolg`an.

Ktesiydin` mag`liwmatlari bizin` eramizg`a shekemgi VIII-VII a`sirlerge tiyisli bolip, olarda Baktriyadin` qu`direti, saltanati, min`lag`an qalalari menen awillari, mol zu`ra`a`tli jerleri ha`m ko`p sandag`i sharwalari haqqinda a`n`gime etiledi.

Keyingi jillarda a`yyemgi Baktriya aymag`inda ju`rgizilgen arxeologiyalik izertlewler jumislari grek avtorlarinin` "a`yyemgi Baktriya patshalig`i" haqqindag`i a`ngimeleri tiykarinda tariyxshinliq bar ekenligin ko`rsetedi. Bug`an misal etip qubla Baktriyada Altin 1, Altin-10 jan`a Baktra sha`ha`ri rayonlarin, al arqa Baktriyada Ku`shikto`be, Qizilto`be, Talashkanto`be, Ba`ndixan - 2 usag`an esteliklerdi ko`rsetiw mu`mkin. Olardin` ha`r biri jergilikli ha`kimlerdin` ordasi bolg`an. A`yyemgi Baktriya patshalig`i bolsa mine usi rayonlar menen wa`layatlardi birlestiriwshi a`skeriy demokratiyalik tiptegi konfederatsiya edi.

Grek-makedon basqinshilarinin` Orayliq Aziyag`a keliwi ha`m olardin` jergilikli xaliqtin` barliq qatlamlari u`stinen ju`rgizgen talawshiliq siyasati izsiz qalmadi. Basqinshilar zuliminan azap shekken Orayliq Aziya xaliqlari o`z azatlig`i ushin gu`resin alip bardı. Ha`tiyjede eramizdan alding`i III a`sir ortalariında Orayliq Aziya territoriyasinda bir qansha`g`a`rezsiz ma`mleketler payda boldi: ha`zirgi Tu`rkmenstan aymag`inda arshakiylardin` Parfiya ma`mleketi; O`zbekstan, Ta`jikstan ha`m arqa Awg`anstannin` batisinda Grek-Baktriya; O`zbekstannin` arqasi ha`m batis Qazaqstanda - Kangyuy; Ferg`ana oazisinde- Davan; A`miwda`r`yanin` to`menin`de -A`yyemgi Xorezm ma`mleketi payda boldi. Olardin` ma`mleketlik du`zilisi haqqinda aniq pikirler aytiw qiyin. Biraq a`yyemgi avtorlardin` mag`liwmatlari, Avesta ha`m basqa dereklerde keltirilgen mag`liwmatlar ma`mleketi aqsqaqallar ken`esi basqariwinin` a`skeriy-demokratik usili haqqinda uliwma TU`Siniklerden tisqari tiyisli material bere almaydi, aqsqaqallar ken`esi tamaninan saylang`an patshalar bekkem ha`kimiyatqa iye emes edi.

Grek-Baktriya, Parfiya ha`m Xorezm ma`mleketlerinin` patshalari atinan ten`geler shig`arilg`an ha`m usi u`lkelerdin` o`z jaziwları bolg`an.

Kangyuy ma`mleketi-bir qansha diyxanshiliq ha`m sharwashiliq u`lkelerdi birlestiriwshi sho`lkem bolip, onin` territoriyasinda a`yyemgi tu`rkiy jaziwlar ushirassa da biraq o`zinin` ten`gesine iye emes edi. Kangyuy ma`mleketinin` etnik qurami tiykarinan eramizdin` baslarında eki tilde bolip, ma`mleket xalqinin` tu`rkiy tilli qatlami u`stemlik qilg`an.

Bizin` eramizg`a shekemgi IV a`sirdin` aqirlarında Spitamennin` jen`ilisinen son` Qitay jilnamalarında Yue-ChJILER dep atalg`an massaget qa`wimlari shig`is Tu`rkstannan Mong`olstan shegaralarina shekemgi aymaqlarg`a ketip qalg`an edi. B.e.sh. 155 jili Grek-Baktriya ma`mleketi

dag`darisqa ushiradi. Tek usi jag`daydan paydalang`an Yue-ChJILER b.e.sh. 140-jili Sog`d jerleri arqali Baktriya`ga kirip keledi.

Qitay jilnamalarida jaziliwina qarag`anda, yue-chjiler Baktriya`ga kelgennen son` ju`z jil dawaminda 5 qa`wimge bo`linip jasag`an. Gayshunnan (Ku`shan) qa`wimi (YAbgusi) Kudzula Kadfiz qalg`an to`rt qa`wimnin` yabgularin bag`indirip, o`zin hu`kimdar dep dag`azalaydi. Qitay dereklerine qarag`anda Ku`shan ma`mleketi Parfiyani, Awg`anstandi ha`m Kashmirdi basip aladi.

Kushan ma`mleketinin` da`slepki patshalari "Geroy jabgu" "Kutula jabgu" jaziwli ten`geler shig`arg`an. Bul ten`geler olardin` tu`rkiy qa`wimlerine etnik jaqinlig`in ko`rsetedi. Kutula Kadfiz da`ma`mleket hu`kimdari sipatinda o`z ten`gelerin shig`ara baslaydi. Kanishka hu`kimdarlig`i da`wirinde Hindstannin` qubla rayonlari, Orta Aziyanin`, Sogdiana, Xorezm ha`m Shash wa`layatlari ku`shanlardin` qolida o`tedi.

Kushanlar ma`mleketinde bir qatar qalalar payda boladi. Pul reformasi o`tkeriledi. Budda dini ma`mleket dini dep dag`azalanadi. Magistrat kanallar payda boldi, o`nermentshilik ha`m sawda rawajlandi.

Ekonomikaliq siyasiy ha`m ma`deniy o`mirde joqari rawajlang`an kushanlar saltanati Kanishkanin` miyrasxori Xuvishkadan keyin kem-kemnen dag`darisqa bet bura basladi. Hind dereklerine qarag`anda III a`sirdin` ortalarinda Hindstanda ku`shanlardan biyg`a`rez ma`mleket du`zilgen. Tap usi jillarda Xorezm de ku`shanlardan bo`linip shiqti. Solay etip III a`sir ortalarinan baslap kushanlar saltanati teren` ekonomikaliq ha`m siyasiy dag`darisqa bet burdi. Biraq bunnan keyin de Kushan ma`mleketi shig`istin` iri ma`mleketlerinin` biri sipatinda 100 jildan aslam waqit o`mir su`rdi.

Antik da`wir Orta Aziya xaliqlarinin` materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyatinda sezilerli o`zgerisler bolip o`tti. B.e.sh. IV- II a`sirlerde aramey jaziwi tiykarinda Xorezm, Parfiya ha`m Sog`d jaziwlari payda boldi. Kushan da`wirine kelip ja`ne bir jaziw - Kushan (Baktriya) jaziwi qa`liplesti. Orta Aziya ha`m Afganstan aymag`indag`i arxeologiyaliq izertlewler antik da`wir ma`deniyatinin` gu`llep rawajlang`aninan derek beredi. Ayritam ha`m Go`ne Termezde Budda ibadatxanalari ashilg`an. Faezto`be, Kuva, Xalchayan, Dalvarzin siyaqli go`ne qalalarda saraylar, ibadatxanalar ashilip, olar joqari ma`deniyatqa iye ekenligi aniqlandi. 1972-jili Dalvarzinto`beden (Surxanda`r`ya) altin buyimlar g`a`ziynesi (32 kg.) tabilg`an. Bul g`a`ziynenin` arasinda antik da`wirge tiyisli bilezik, tag`inshaqlar h.b. ko`rkem o`ner buyimlari bar. Uliwma, antik da`wir Qang`, Sogd, Ferg`ana jerlerinde qa`liplesken ma`deniyat o`z rawajlaniwinin` jan`a basqishina ko`teriledi.

AYEMGI XINDISTAN TARIYXIY DEREKLER XAM ISTORIYAGRAFIYASI, AYEMGI XINDISTAN MADENIYATI

Joba:

1. En`a`yiemgi xind tsivilizatsiyasi.
2. Vedalar da`u`iri Arqa Xindistanda erte ma`mleketlerdin` qa`liplesiwi.
3. B.e.sh. I-min` jilliqtin` ekinshi yariminda uluma xind ma`mleketinin` payda boliwi ha`m qulawi.
4. Xindistanda qatlamlarg`a (kastalarg`a) bo`liniwidin` ku`shliligi.
5. Xindistan ma`deniyatinin` tariyxtag`i orni.

Tema boyinsha ayriqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Ta`biyg`iy sharayati, xalqi, Derekleri, Istoriografiyasi, Tu`slik Aziya tarixiy da`u`irlderge boliwi. Ariylar ha`m olardin` Xindistang`a kirip keliwi. Tu`slik Aziya a`yyemgi zamannin` son`i da`wirinde (b.e.sh. i a`sir b.e.v a`sirler) qul iyelewshilik ja`miyetinin` idirawi ha`m feodalliq qatnasliqlardin` payda boliwi. Diniy isenimler a`debiyat, buddizm, induizm, iskusstva, arxitektura.

A`debiyatlar.

1. I.KarimovG`Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998.
2. I.KarimovG`Vatan sondagax kibi muqaddasdirG` T-1997.
3. Nevin V.M. G`Indiya Eposi MonruG`
4. Gein osobennosti. G`Ravstva v drevni Indinvestnik drevniy istoriiG` M-1951.
5. Shananova G`Ramstva Drevniy IndiyG` M-1964.
6. Ermon G`Mivi drevnii indiiG` M-1973.

Hind subkontinentinin` ken` aymag`i bir neshe klimatliq zonalarg`a bo`linedi. Hind oypati hasildarli jerleri menen o`zgeshelenetug`in edi. Diyxanlardin` da`slepki turar jerleri oypatta payda

bolg'an. B.e.sh. III min` jilqitda bul jerde Tu`sluk Aziyadag`i en` a`yyemgi qala tsivilizatsiyasi du`zilgen. Arqa ha`m arqa-shig`is ta`repten Hindistan Aziyanin` tiykarg`i aymag`inan Gimalay qirlari menen ayirilg`an. B.e.sh. II min` jilqitda bul jerden hindevropaliq ariyler qa`wimlerinin` jollari o`tken, b.e.sh. I min` jilqitda ayirim ayaqlar ga` Persiya patshalari, ga` Makedoniya nayiplarina , ga` Gretsiya yamasa skif (sak) ha`kimlerine tiyisli bolg`an. Jan`a eranin` basinda bul aymaqtin` barlig`i Kushan ma`mleketi quramina kirgen.

Hind-Gang tegisliginin` orayliq aymag`i a`yyemgi zamanda ka`ramatli «ariyler jerleri» esaplang`an. B.e.sh. I min` jilqitdin` birinshi yariminda Gangtin` joqari ta`repiinde VEDIY tsivilizatsiyasi qa`liplesken.

Gang basseyninin` arqa-shig`is, orta ha`m to`mengi ta`repleri-joqari ig`alliq ha`m tropikalig` o`simliklerdin` rayoni.

Hind-Gang tegisligin Dekan atawinan pa`s tawlar bo`lip turadi.

Jergilikli u`stirt Shri-Lanka (Tseylon) atawinin` orayliq aymag`in quraydi, ol arqa tegislikti qubla tegisliginen ayirip turadi. Atawdin` geografialig` turg`an orni Tu`sluk hind jag`alawlari menen, al jan`a eranin` basinda ten`iz ju`riwinin` rawajlanishi menen qubla-batis Aziya, Evropa, Arabstan ha`m Misir menen tig`iz baylanisli.

Ha`zirgi Tu`sluk Aziyanin` tiykarg`i xalqi evropond ren`kine tiyisli. Hindistan ha`m Shri-Lanka xalqi avstropoidlarga ju`da` jaqin. Arqa-shig`istin` bir qatar qa`wimlari tu`sluk mangoloid ren`kine tiyisli.

Arqada hindevropaliq tiller, qublada-drovehind ha`m basqa da tiller, jiyi qollanadi. Tu`sluk Aziya tariyxin to`mengi da`wirlerge bo`liwge boladi:

1. En` a`yyemgi tsivilizatsiya (hind) b.e.sh. shama menen XXIII-XVIII a`sirlerge tiyisli (da`slepki qalalardin` payda boliwi, erte ma`mleketlerdin` du`ziliwi).

2. Hindevropaliq qa`wimlerdin`, ariyler dep atalg`an qa`wimlerdin` payda boliwi b.e.sh. I min` jilqitdin` ekinshi yarimida tiyisli. B.e.sh. I min` jilqitdin` aqirinan VII a`sirge deyingi da`wir vediy da`wiri dep ataladi (usi waqitta payda bolg`an ka`ramatli ved a`debiyati boyinsha). Onin` eki tiykarg`i basqishin ko`rsetiwge boladi: erta da`wir (b.e.sh. XII-X a`sirler) ariy qa`wimlari Arqa-Hindistanda jaylasiwi menen sipatlanadi; son`g`i da`wir-tiykarinan Gang oypatinda payda bolg`an birinshi ma`mleketlerdin` du`ziliwine (b.e.sh. IX-VII a`sirler) alip kelgen sotsialliq-siyasiy differentsiatsiya menen sipatlanadi.

3. «Budda da`wiri» (b.e.sh. VI-III a`sirler) Buda dini payda boliwi waqti. Stsialliq-ekonomikalig` siyasiy tariyx ko`z-qarasinan, ol ekonomikalig` ku`shli rawajlanishi menen, qalalardin` qa`liplesiwi ha`m iri ma`mleketler payda boliwi menen, ha`tteki uliwma Hind ma`mleketi du`ziliwi menen belgilenedi.

4. B.e.sh II a`sir-b.e.sh. V a`siri bul da`wirdi Tu`sluk Aziya ellerinin` ekonomikasi ha`m ma`deniyati gu`lleniwi, kastaliq du`zimnin` qa`liplesiwinin` «klassikalig` da`wiri» sipatinda aniqlawg`a boladi.

Derekler. A`debiy miyastin` ko`lemli boliwina qaramastan, Tu`sluk Aziya a`yyemgi xaliqlardin` ekonomikalig` ha`m siyasiy tariyxin u`yreniw ju`da` az derekler tiykarinda ju`rgiziledi. Siyasiy waqiyalar haqqinda mag`liwmatlar jetkiliksiz. Iri tariyxii da`wirler ha`m ayaqlardii izertlegende, sotsialliq-ekonomikalig` qatnasiqlar jalpi tu`rde sipatlanadi.

Istoriografiya. Tu`sluk Aziya ellerinin` a`yyemgi tariyxin izertlew XVIII a`sirdin` aqirinda baslandi. 1784 jili Kal`kuttada Evropa indologiyasinin` tiykarin saliwshi Uil`yam Djons basshilig`inda shig`istanishilardin` birinshi sho`lkemi du`zildi. Sanskrit a`debiyatini` en` a`hmiyetli esteliklerin` «Zakoni Manu» ha`m «Bxagavad-gita» poemasin` awdariw usi da`wir ilimpazlarini` en` u`lken jetiskenlikleri boldi.

XIX a`sirdin` ortalarinda a`yyemgi hind a`debiyati esteliklerin`vediy a`debiyatini, 50 tomliq «Shig`istin` ka`ramatli kitabini» awdariw ha`m basip shig`ariw boyinsha u`lken jumis islendi.

Buddizm menen sonday-aq XX a`sirdin` basinda ashilg`an «Artxashastra» siyasiy traktati menen baylanisli dereklerdi atlanisqa kirgiziw Hind tariyxii ha`m ma`deniyatin` sin` ko`z benen qayta qarap shig`iwg`a mu`mkinshilik bergen. Budda a`debiyati ha`m filosofiyasin` u`yreniw bul dinnin` Hind ma`deniyati tariyxindag`i u`lesin bahalawg`a mu`mkinshilik berdi.

Buddologiyani` du`n`ya oraylarini` biri 1880-1930 jj. Rossiyada bolg`an (F.I.Sherbatskiy ha`m S.F.Ol`denburgtin` miynetleri).

XX a`sirdin` basinda Hindistanda arxeologialig` izertlewler ju`rgizildi, Tu`sluk Aziyada en` a`yyemgi Hind tsivilizatsiyasi ashildi.

Ekinshi jer ju`zilik uristan keyin G.F.II`in ha`m hind ilimpazi D.D.Kasambanin` jumislarinda sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlar mashqalalarina u`lken diqqat awdarildi.

A`yyemgi Hind tsivilizatsiyasi (b.e.sh. 2300-1700 jj.)

Tu`slik Aziyadag`i Hind tsivilizatsiyasi en` a`yyemgi tsivilizatsiya dep esaplanadi. Ol b.e.sh. XXIII-XXII a`sirlari Hindistannin` arqa-batis ta`repinde Hind da`r`yasi aymag`inda payda bolg`an. Payda boliwi waqti boyinsha bul u`shinshi a`yyemgi Shig`is tsivilizatsiyasi bolip tabiladi. Ol ulli da`r`ya basseyininde jaylasqan. Onin` qa`liplesiwi joqari o`nimli suwg`arilatug`in diyxanshiliq sho`lkemlesiwi menen baylanisli edi. Qoladan paydalaniw, qalalar qurilisi sonday-aq jaziw oylap tabiliwi - bul ma`deniyattin` sipatli belgisi. Usi tiykarg`i belgiler tsivilizatsiya, klassliq ja`miyet ha`m ma`mleket payda bolg`ani haqqinda gu`wa boladi.

Hind da`r`yasi batisindag`i aymaqta neolit da`wirinde b.e.sh. VI a`sirde diyxanshiliq penen shug`illang`an. B.e.sh. IV a`sirdin` aqirina ekonomikaliq diyxanshiliq ma`deniyattin` bir neshe tu`ri ko`zge taslanadi. Shiyki gerbishten saling`an jaylar payda boladi. Tas figuralar ha`m keramikadag`i jaziwlar xaliqtin` hasildarliq qudayi - Ana qudayg`a siying`ani haqqinda da`lil boladi. Arqa-batis Hindistannin` erte diyxanshiliq ma`deniyati sheklengen joq, ol qon`si oblast`lar ha`m alis Elam menen baylanista boldi. Biraq, Hind oypatinda qala tsivilizatsiyasinin` payda boliwi usi aymaqtin` ko`p a`sirler dawaminda rawajlaniwi menen tayarlandi.

Birinshilerden bolip eki anag`urlim iri qala orayi-Moxendjo -Doro ha`m Xarappa izertlendi. (son`g`i qalanin` ati menen usi ma`deniyat ayirim waqlari xarappa ma`deniyati dep te ataladi.)

A`hmiyetli qubla fornosti bolg`an Lotxal a`sirese u`lken qizig`iwshiliq tuwdiradi. Maxendjo-Doro, Xarappa, Kalibangan uqsag`an qalalar eki bo`lekten ibarat bolg`an. Qalanin` bir bo`leginde ja`miyetlik qurilislar, ha`kimshilik ha`m diniy qurilislar -xram ha`m ha`kim saraylari bolg`an. Maxendjo-Doroda qala xalqi 2 kv.km. ko`lemde iyelegen. Bul jerde bir neshe on min` xaliq jasag`an. Da`n o`simlikleri ha`m gezlemelerdin` qaldiqlari tabilg`an.

Pisken gerbishler, bezelgen keramika qala o`nermentligi haqqinda toliq tu`sinik beredi. Kishi skul`pturalar ha`m quday Ananin` qola figurasi tabilg`an.

Su`wretleri ha`m jaziwlar bir tas mo`rler ko`rkem o`nermentshiliktin` a`jayip shig`armalari bolip tabiladi. Mo`r ha`m basqa da Xarapp ma`deniyatiga tiyisli buyimlar Hind oypati sirtinan-Mesopotamiya, Iran ha`m Tu`rkmenistanda tabilg`an. Ishki sawda da jaqsi rawajlang`an.

Mo`rdegi su`wretler terekler, haywanatlar, juldizlarg`a siyiniwdin` da`lili boladi. Quday Ana skul`pturasi dinnin` diyxanshiliq sipatina ko`rsetedi. Drovihind tilindegi jaziw tabilg`an. Jaziwlardi oqiw Hind tsivilizatsiyasi qala xalqinin` etnikaliq qurami mashqalasin sheshiwege ja`rdemlesedi.

B.e.sh. shama menen XVIII a`sir aqirinda Xarappa ma`deniyati joq boladi. Hind tsivilizatsiyasinin` sotsialliq ha`m siyasiy du`zilisi haqqinda tek uliwma eskertiwler islew mu`mkin. Tsitadel` ha`m qola tsivilizatsiyasi ma`mleketlik ha`kimiyat bolg`anlig`in da`liylleydi. O`ndiristin` rawajlaniw da`rejesi, qala ha`m jaziw sotsialliq ten`izliktin` sipatli belgileri. Hind tsivilizatsiyasinin` ma`deniy miyrasi en` son`g`i iudaizmnin` diniy inanimlari ha`m siyiniwlarinda saqlanip kelgen.

Vedalar da`wiri» Arqa Hindistanda erte ma`mleketlerdin` qa`liplesiwi (b.e.sh. XIII-XVII a`sirlar).

Hind diniy a`debiyatinin` en` a`yyemgi estelikleri vediler b.e.sh. II min` jilliqtin` aqiri -I min` jilliqtin` baslarindag`i Arqa Hindistan tariyxi boyinsha tiykarg`i derekler bolip tabiladi. Olar hindevpotaliq im`yag`a tiyisli tilde jazilg`an ha`m iran «Avesto» sina uqsap kelgen. A`yyemgi hindlerdin` ata-babalari (vedi do`retiwshileri) ha`m iranlilar, ba`lkim, uzaq waqitlar dawaminda bir aymaqta jasap, bir-birine jaqin tuwisqan qa`wimler toparin qurag`an. Olardi ilimde ariyler dep atag`an. («ariy»so`zi- «hasil» a`yyemgi hind ha`m a`yyemgi iran tillerinde u`stem uriwlardin` ati bolg`an). B.e.sh. II min` jilliqtin` ekinshi yariminda Hindistannin` arqa ta`repinde jasag`an ariy qa`wimleri Hind ariyleri bolg`an.

Da`slepki hindariyler ja`miyetin izertlew ko`pshilik jag`dayda Iran xaliqlarina tiyisli lingvistikaliq materiallar ha`m mag`liwmatlar tallawina su`yenedi, al b.e.sh. I min` jilliqtin` baslarindag`i tariyxi tek vediy a`debiyati emes, epostin` ja`rdemi menen de qayta tiklenedi. Son`g`i vediy da`wiri (b.e.sh. shama menen IX-VII a`sirlar) dep aniqlang`an da`wirdi «epikaliq» da`wir dep te atawg`a boladi. Son`g`i vediy tekstleri do`reliwi waqtina ariyler Hind-Gang tegisliginin` orayliq aymag`inda jaylasqan. Ba`lkim, hindevpotalilardin` Hind-Gang tegisliginde jaylasiwi aborigenlilerdin` a`piwayi assimiylatsiyasi emes, al anag`urlim quramali etnikaliq protsessler

menen birge ju`rgizilgen. Ha`r qiyli shig`istag`i qa`wimlerdin` qosilip ketiwi na`tiyjesinde birden-bir ma`deniyat, arxeologlar sur keramika ma`deniyati dep atag`an ma`deniy payda bolg`an.

«Rigveda» olar (vedalar gimni) payda bolg`an da`wirde ariylerde klassliq ja`miyet ha`m ma`mleket ele payda bolmag`an, Olar mal-sharwashilig`i menen shug`illang`an.

Ariyler mis ha`m qola buyimlarinan paydalang`an, qamis ha`m ilaydan jaylar salg`an. Bulardin` barlig`i ka`siplik o`nermentshiliktin` gu`wasi boladi.

Hindariyler Pen jabta qonislag`an da`wirde qa`wimlerde jasag`an, olardin` basinda radja-a`skeriy ko`sem ha`m ha`kim turg`an.

Erte vediy da`wirinde Arqa Hindistannin` ekonomikalik, sotsialliq ha`m siyasiy du`zilisinde sheshiwshi o`zgerisler ju`z bergin. Diyxanshiliq ju`da` jaqsi rawajlang`an «Rigveda» da`wirinde a`skerbasilar sawashqa at arbalarg`a shiqqan, ol xaliq opolchenie qurag`an. Sawda ele ge shekem awmasiw sipatina iye bolg`an. Son`g`i vediy da`wirinde qa`wimlik awqamlar ornina erte ma`mleketlik du`zilisler kele baslaydi.

Son`g`i vediy da`wirinde diyxanshiliqtin` rawajlaniwi birewdin` miynetinen paydalaniw mu`mkinshiliklerin anag`urlim ken`eytti. (u`y qullari miyneti). B.e.sh. II min` jilliqtin` aqiri - I min` jilliqtin` baslarindag`i Arqa Hindistannin` sotsialliq ha`m siyasiy rawajlaniwi ja`miyettin` to`rt tiykarg`i qatlamlari: ruwxaniyeler (jretsler); qa`wimlik a`skeriy aristokratiya; toliq huqikli emes xaliq kategoriyasi (qullar menen qosa) payda boladi (hind ma`deniyati taralg`an barliq aymaqlarda bul ja`miyetlik du`zilis sxemasi qollang`an).

Solay etip, Hind-Gang oypatinda diyxanshiliq taraliwi, sotsialliq bo`liniw ha`m o`zgeshe qatlamliq-klassliq du`zilistin` (varnov du`zilisinin`) payda boliwi, erte ma`mleketlerdin` qa`lplesiwi «vediy» da`wirinin` juwmag`i boldi. Ariy ha`m jergilikli ma`deniy da`stu`rlerdin` o`z-ara belsene baylanis jasawi na`tiyjesinde b.e.sh. I min` jilliqtin` ortalarina A`yyemgi Hind tsivilizatsiyasi tiykarlari qa`lplesti.

B.e.sh. I min` jilliqtin` ekinshi yariminda uliwma Hind ma`mleketinin` payda boliwi ha`m qulawi

B.e.sh. I min` jilliqtin` ekinshi yariminda Hindistan tariyxinda en` a`hmiyetli waqiya ju`z berdi, yag`niy uliwma Hind ko`leminde ma`mleket payda boladi, jer ju`zilik dinlerdin` biri-buddizm payda boladi ha`m qa`lplesesti.

B.e.sh. I min` jilliqtin` ortasında Arqa Hindistanda bir neshe onlag`an kishi ha`m shama menen on alti iri monargiyaliq ha`m respublikaliq ma`mleketler bolg`an.

Soni da aytip o`tiw kerek, b.e.sh. VI min` jilliqtin` aqirina Persiya ma`mleketi Hind da`r`ya aymag`in basip alg`an (Gangxara ha`m Hindu satrapiyalari) bul jerde o`z siyasatin ju`rgizgen. Biraq, Gang oypatinda siyasiy gegemoniya ushin gu`res Koshala ha`m Magadxa ma`mleketleri arasinda ha`wij alg`an. bul gu`res Magadxa ma`mleketinin` jen`isi menen tamamlang`an. B.e.sh. IV a`sirde Magadxa Nakdlar ma`mleketinin` orayina aylanadi, ol barliq Gang oypati ha`m Dekannin` bir bo`legindegi ma`mleketlerdi birden-bir siyasiy birlespege ja`slestirdi. Ideologiya tarawinda da anag`urlim o`zgerisler ju`z beredi. Bul da`wirde (b.e.sh. I min` jilliqta) ko`plegen diniy inanimlar shramanlar, adgin vikler, cherviklar, djayinlar bolg`an. A`ste-aqirin budda qa`wimi jetekshi oring`a shig`adli. Waqittin` o`tiwi menen «shrama» so`zi tek budda moxina qarata aytiladi

B.e.sh. IV a`sirdin` aqirinda Aleksandr Makedonskiy Axemenidlerdin` Gangxara ha`m Hindu satrapiyalarin` basip aladi ha`m eldin` ishine kirip keledi. Biraq bir qatar ma`mleketler, atap aytqanda Pendjab patshasi Parom ku`shli qarsiliq ko`rsetedi. Makedoniya armiyasinin` sani ko`p a`skerler toplang`anin esitip, b.e.sh. 325 jili Aleksandr Hindistannan shig`ip ketedi. Eldin` basip aling`an aymaqlarinda ol o`zine bag`inishli ha`kimler ha`m grek-makedon garnizonlarin qaldiradi.

Biraq, olar 317-jili elden shig`ip ketiwge ma`jbu`r boladi, sebebi Aleksandr o`lgennen keyin onin` a`skerbasilari arasinda urislar baslanadi, hindler da sirt el basqinshilarina qarsi gu`reske shig`adi. bul gu`resti Chandragupta basqaradi. B.e.sh. 317-jili ol Nandlar dinastiyasin qulatip, jan`a Maur`ya dinastiyasina tiykar saladi.

Ol Aleksandrindin` miyrasxori Selevkti quwip shig`arip, Hindistandi azat etedi. Chandraguptin` aqlig`i Ashoktin` tusinda (b.e.sh. 268-231 jj.) Maur`ya imperiyasi rawajlaniwinin` en` joqari shin`ina jetedi. Ol Kalingi ma`mleketin basip aladi ha`m ha`r qiyli tillerde so`ylewshi, ha`r qiyli ma`deniyattag`i ha`r qiyli sotsialliq ha`m ma`deniy rawajlaniw da`rejesindegi xaliqlardi birden-bir ma`mleketke ja`mlewdi o`z aldina maqset etip qoyadi.

Pu'tkil imperiya bes tiykarig'i oblast'larg'a nayipliqlarg'a bo'linedi, olardi a'dettegishe patsha u'yi ag'zalari basqaradi. O'z gezeğinde nayipliqlar kishi ha'kimshilik birikpelerge bo'lingen edi.

Usi waqitta jan'a ja'miyetlik ha'm siyasiy maqsetlerge ilayiq, ulli eldin' ha'r tu'rli qa'wimlik xalqi ushin birden-bir boliwi tiyis din za'ru'r boldi. Ashok patsha shram ag'imlarinin' en' abroylisi buddizmdi tan'lap aladi. Biraq, but siyosat jergilikli ha'kimler ha'm braxman ruwxaniyler ta'repinen qarsiliqqa ushiradi.

Ashok o'lgennen keyin (b.e.sh. 231 jili) imperiya ha'lsirep, qulaw halina keledi. Grek-Baktriya patshalig'inin' hu'jimleri imperiyanin' a'bden qutin ketiredi.

B.e.sh. 180 jili Maur'ya dinastiyasinin' son'g'i wa'kili taxttan tu'siriledi ha'm jan'a Shunga dinastiyasina tiykar salg'an o'zinin' a'skerbasilari ta'repinen o'ltiriledi. Bul ma'mleket Grek-Baktriya patshalig'i menen awir urislar ju'rgizedi. Eldin' arqa-batis ta'repindegı bir qatar oblast'lar b.e.sh. II-I a'sirlari sirt el ha'kimleri-grekler ha'm Orta Aziya skmfleri ha'kimiyati astina tu'sedi.

Maur'ya da'wirinde qublada Kerala, Chola, Pand'ya, g'a'rezsiz ma'mleketleri bolg'an. Bunnan tisqari, Dekan oypatında da erkin ma'mleketler payda bolg'an Olar Arqa Hindistang'a atlanislar jasap turg'an

B.e.sh. I min' jilliqtin' ekinshi yarimi ekonomikalıq barlıq tarawlari rawajlaniwi menen sipatlanadi. Awıl xojalig'ında jan'a jerler o'zlestirilgen, qoldan suwg'ariw usillari paydalang'an, eginlerdin' tu'ri ko'beygen. Awilliq qa'wimler bolg'an. Jerge jeke menshik ornatila baslag'an. Awillardin' ishki turmisi aqsaqallar basshilig'ındag'i qa'wimlik sho'lkemler ta'repinen retlestirilgen. Awillarda shopanlar, o'nermentler, jersiz ijarashilar, jallanba jumishshilar, qullar jasag'an. Awilliq qa'wimler bes yamasa on awillardan ibarat iri sho'lkemlerge ja'mlengen. Ma'mleket tek salıq jiynaw menen sheklengen.

B.e.sh. I-min' jilliqtin' ortasında Kalalar rawajlana baslaydi. Olar o'nermentliktin', a'sirese quramali ha'm joqari sapali buyimlar o'ndirisinin' tiykarig'i oraylari bolg'an (Patali putra-Patna;Udjayana-Udjayn; Varannii) Materialliq o'ndiristin' rawajlaniwi ha'm qa'niygelesiw sawdanin' o'siwine alıp keldi. Sawdagerler bay ha'm siyip adamlar bolg'an. Qubla-Shig'is Aziya, Tseylon, Arabstan ha'm Iran elleri menen sawda ju'rgizedi. Sawda rawajlaniwi, o'z gezeğinde, tenge atlanisi ken'eytiwine alıp keldi.

Hind ja'miyetinin' klassliq ha'm qatlamnin' (varno-kastaliq) bo'liniwinin' quramali u'ylesiwi b.e.sh. I min' jilliqtin' ekinshi yarimındag'i Hindistandag'i ja'miyetlik qatnasiqlardin' o'zgesheligi bolıp tabiladi. Hindistanda qul iyelewshilik o'ndiris usili u'stemlik etti, al ekonomikalıq jaqtan u'stemshilik etiwshi qul iyelewshilik klass-jer iyeleri, saray ha'm a'skeriy aqsu'yekler, ruwxaniyler; ha'm mayda o'ndiriwshiler ja'ne qullar klasslari tiykarig'i ja'miyetlik klasslar bolg'an. Biraq, A'yyemgi Hindistanda u'stem klassta, erkin mayda o'ndiriwshiler klasda varnlarg'a, al varnlar ko'plegen kastalarg'a bo'lingen. Ma'selen, u'stem klass quramina braxmanlar kshatriler, bay vayshlar ha'm shudralar varnlari kirgen. Kastalar («djati»- kelip shig'iwı) payda boliwi protsessi ju'z bergen. Ha'r bir kastanin' ag'zalari o'zlerinin' da'stu'rlerine u'rp-a'detlerine iye bolg'an, tek o'z kastasi wa'kili menen neke quriwg'a haqisi bolg'an, yag'niy kasta endogamliq bolg'an.

Bul da'wir qul iyelewshilik qatnasiqlardin' rawajlaniwi menen sipatlanadi. Urislar qulshiliqtin' dereklari bolg'an. A'yyemgi Hindistannin' ja'miyetlik qatnasiqlarinin' sistemasında qullar klasi en' tiykarig'i klassqa aylandı.

A'yyemgi Hind dereklari barlıq jallanba jumishshilardin' ayiriqsha toparina-baktraqlar ku'nlikshiler, gezende o'nermentler, su'wretshiler ha'm ta'wiplerge diqqat awdaradi. Olardin' ku'n ko'risi ju'da' awir bolg'an. Bunnan tisqari, jallanbashilar da bolg'an.

Tu'slik Aziya a'yyemgi zamannin' son'g'i da'wirinde (b.e.sh. I a'sir b.e.V a'sirler) Qul iyelewshilik ja'miyetinin' idirawi ha'm feodallıq qatnasiqlardin' payda boliwi

B.e.sh. I a'sirinde Hindistan, Awg'anstan, Orta ha'm Orayliq Aziyanin' shegaralas oblast'larında ulli Kushan imperiyasi payda boladi (Aranas ha'm Matxur oraylari menen qosa Gang oypati).

Hind aymag'inin' ko'pshilik bo'legi Kushan imperiyamina kiriwi olardin' sirtqi du'n'ya menen ekonomikalıq ha'm ma'deniy baylanislari janlaniwına alıp keldi. Hind ma'deniyatinin' Kushang'a ta'siri sezilerli boldi. Ma'selen, b.e.sh. I a'sirde Kushan patshalari tengelerinde Hind qudaylari ha'm patshalarinin' su'wretleri salinadi. Kushan ha'kimı Kanishka usi dinnin' iqlasli qa'wenderi sipatında Budda dinin hu'rmetleydi. A'ste-aqirin Hindistan aymag'i Kushannan azat etile baslaydi. III a'sirge kelip, tek Hindistan orta ag'isi Kushan ha'kimiyati astında qaladi.

B.e.sh. IV a`sir basinda Hindistan basqariw ta`rtibi ha`m rawajlaniw da`rejesi ha`r qiyli bolg`an ko`plegen mayda ma`mleketlerden turg`an. Olardin` ishinde ekonomikalıq ha`m siyasiy jaqtan anag`urlim rawajlang`an Magadxa oblasti Guptalar dinastiyası basshilig`ında jan`a imperiyanin` orayı boldı.

Guptalar ma`mleketinin` ba`lentlewi Chandragupa I (E 320-335 jj.) tusında baslanadı. Onin` miyrasxori Samandragupta (335-380 jj) tusında Guptalar imperiyası sol da`wirdegi Hindistannin` en` qudiretli siyasiy ku`shine aylandı. Gang oypati onin` tiykarg`ı bo`legin quradı. guptalar ma`mleketlik arqa ta`repte Neapol`, arqa-batis ta`repte Kamarupa menen shegaralas bolg`an. Batis ha`m arqa-batis ta`repte Guptalarg`a g`a rezli respublikalıq ma`mleketler jaylasqan.

Imperiyanin` gu`lleniw da`wiri Samandra guptanın` balası Chandragupta II (380-415 jj) patshalıq etken da`wirine tuwra keledi. Ol Gudjarata aymag`ın o`zine bag`indirip aladı, Arab ten`izine jol ashadı, Jaqın shig`is elleri menen baylanislar ornatadı. Solay etip, sawda, o`nermentlik ha`m ma`deniyat tarawları rawajlanadı. bul da`wirdi (IV-V a`sirler) jiyi «Guptalardin` altın da`wiri» dep ataydı. Skandragupta o`lgennen keyin (467 j) oraylıq ha`kimiyat ha`lsirep baslaydı. gunn-eftalitler Hindistang`a hu`jıme o`tedi. Usinin` barlıg`ı Guptalar imperiyasınin` idirawına alıp keledi. Jan`a eranin` baslarında Tu`slik Hindistanda awıl xojalıg`ı rawajlanadı, aqsha aylanısı jetilisedi, qalalar o`sedı, sotsiallıq differentsiatsiya protsessi tezlesedi, iri ma`mleketler payda boladı. satawixanlar basshilig`ında Andraxa, sonday-aq Chera-Chola, Pand`ya ma`mleketleri payda boladı.

Ilmiy bilimler ha`m praktikalıq ta`jiriybenin` bunnan bilay da toplaniwi, ishki ha`m sırtqi sawda baylanislardin` bekkemleniwi ekonomikanin` rawajlanıwına, diyxanshilıq o`ndirisinin` ku`sheyiwine metallurgiya, qurılıs, toqımashılıq, zergerlik uqsag`an o`nerlerdin` rawajlanıwına qolaylı imkaniyatlar jaratadı. I -V a`sirler ten`iz transportı jaqsi jolg`a qoyiliwi a`hmiyetli qubilis bolıp tabıladı. Ol towar o`ndirisinin` o`siwine, Orta Aziya, jer Orta ten`iz boyı, Qıtay, sonday-aq Rim menen sırtqi sawdani ken`eytiwge mu`mkinshilikler berdi.

Son`g`i a`yyemgi zaman (I-V a`sirler) dawamında ja`miyetlik-ekonomikalıq qatnasıqlarda a`hmiyetli waqiyalar ju`z bergen. En` aldi menen ol jer ha`m qul iyelewshilik qatnasıqlarg`a tiyisli bolg`an.

Bul waqıtta qa`wimlerdin` o`zinde feodallasiw protsessi ju`z bergen. Ma`selen, qa`wim aqsu`yekleri basqariw uyımlarin iyelep alg`an, jer g`orların bo`listirip otırg`an. Usinin` o`zi qul iyelewshilik ja`miyettin` krizis ha`m feodallıq qatnasıqlardin` rawajlanıwi ko`rsetkishi bolıp tabıladı.

Bizin` eramızdin` basında kastalar payda bolıwi protsessi dawam etti. Endogamiya-kasta tuyıqlıg`ı ku`sheyedi, kastalıq perargiya qatan` saqlanadı. Bul da`wirde Arqa Hindistanda kastalıq qa`wimler qa`lipleskeni haqqında isenimli aytiwg`a boladı. Kasta quraminin` quramalılıg`ı, turg`anlardin` teren` differentsiatsiyası, bir-birin naturallıq ta`miyinlew sistemasi, usi tiptegi qa`wimlerdin` sipatlı belgileri bolıp tabıladı Kastalıq ierarxiya awıl qa`wiminin` sho`lkemlestiriwshi sistemasin du`zdi, awılda joqarg`ı kastalardin` wstemligin ta`miyinledi.

A`yyemgi Hindistan ma`deniyati. «Rigvediler» gimni ha`m vediy a`debiyatının` onnan son`g`i estelikleri ariylerdin` diniy inanımları haqqında bay materiallarg`a iye. Qudaylar aspandı jasaydı ha`m olardin` ataması-devler-aspan, ku`n nurın an`latadı, dep esaplang`an. Mifologiyalıq personajlardin` ko`pshiligi er qudaylar, sonin` menen birge hayal qudaylar da bolg`an. (Tan` sa`wlesi, Tu`n, Jer). Quday ha`m adamlar arasında da`lda`lshi ruwxaniy-jrets bolg`an. Ayırıqsha da`stu`riy ma`resimler ushin vediy ariyleri altar`lar qurg`an. Bir neshe ku`nler dawamında, ayırım waqıtları bir jıldan da islam waqıt ishinde usi altar`din` otlarında qurbanlıq bergen. U`lken qurbanlıqlar tek bayadamlardin` qollarınan kelgen. Da`stu`rler ha`m sirli duwaxanlıq formulalardı bilgen adamlar g`ana jretsler waziypasin atqariw huqıqına iye bolg`an. Atam zamanlardan olar shig`isi boyınsha belgilengen jabıq toparlar bolg`an. Son`g`i vediy da`wirinde jretsler ayırıqsha qatlam-braxmanlar varnasın qurag`an, olar o`zlerin basqa varnalar u`stinen joqarı tutqan.

Vediy diniy tekstleri basqalarg`a ja`riyalanbag`an, olar ustazdan sha`kirtke awızsha tu`rde o`tken.

Sotsiallıq qatnasıqlardin` rawajlanıwi menen saray braxmanları sadaqa retinde azıq-awqatlar menen bir qatarda, aqsha da, jer uchastkaların da alg`an. bul jerlerde ijarashılar, batraqlar, qullar islegen.

Buddizm. B.e.sh. I min` jıllıq jan`a diniy ag`ımlar payda bolıwi menen belgilenedi. Olardin` en` a`hmiyetli buddizm bolg`an, keyin ala ol birinshi du`n`ya dinine aylandı. buddizmnin` da`stu`riy formulası «u`sh hasil zat» dep ataladı-bul Buddanın` o`zi, onin` ta`limati-draxma ha`m

sangxa-onin` sha`kirtlerinin` qa`wimi. Shak`yalar ataqli uriwdan shiqqan shahzada Siddxartxa buddizmnin` tiykarin salg`an dep esaplanadi.

O`mirdi azap shegiw dep aniqlaw Budda ta`limatinin` sipatli belgili bolip tabiladi. Azap shegiwdi tek g`ana o`lim ha`m awiriw menen baylanistirmaydi. Oni qayta tikleniw, qayta tuwiliw dep tu`sinedi. Azap shegiwdin` sebebi-bul jan`a o`mirde qayta tuwiliwdi, bayliqti, ra`ha`tleniwdi ku`sew bolip tabiladi. Azap shegiwden qutiliwdin` toli-o`z ruwxı ha`m ju`ris-turisi u`stinen toliq qadag`alaw ornatiwdan ibarat. Buddizmde monastir`ler bolg`an.

Da`slepki buddizmde ustazdin` su`wretin saliw da`stu`ri bolmag`an, Buddaniq simvollarina siying`an. degershik-kun ha`m patsha ha`kimiyatinin` eski simvoli-buddizmde ta`liymattin` nishani bolg`an (buddiza diniy na`siyhati «dxarma degirsheginin` aylanisi dep atalg`an»). Tiykarg`i siyiniw qurılısı qoldan u`yilgen to`beshik bolg`an, a`dettegıshe, onin` u`stine zont ornatilg`an. buddizmnin` ken` en jayiwi onin` jan`a mektepleri ha`m bag`darlari payda boliwına, pu`tkil diniy ta`limattin` evolyutsiyasına alip keldi. Ko`plegen buddizm mektepleri eki tiykarg`i bag`darg`a bo`linedi: «Kishi at arbasi» (yamasa qutiliwdin` tar joli) ha`m «ulli at arbasi» (yamasa qutiliwdin` ken` joli). A`yyemgi zamanda Hindistannin` arqa ta`repinde, Orta Aziyada, Qitay, Yaponiya, Tibet ha`m Mongoliyada «ulli at arbasi», keyin ala buddizm ken` taralg`an.

Induizm. A`yyemgi Hindistannin` ko`pshilik xaliqlarının` eski inanımları, terek, taw, ko`l, haywanlarg`a (jilan, siyir, maymil, pil) siyiniw induizmnin` tiykarin qurag`an. Ha`zirgi waqıtta da quday Anag`a siyiniw ju`da` u`lken rol` oynaydi.

Induizm ushin diniy ko`z-qarastin` tiykari bolg`an jaratqan, quday taala ideyasi sipatli belgisi bolip tabiladi.

Induizmde jretsler, ayaq oyınshılar, muzikantlar jasag`an xramlar jaqsi rawajlang`an.

Induizm etikası ushin sheksiz shidamlılıq ta`n, ha`r bir adam usi awıl kasta, shan`araqta ornatilg`an turmis ta`rtibin saqlawı, usi din da`stu`rlerinin` qag`ıydaların orınlawı tiyis.

Solay etip, b.e.sh. I min` jılliqtin` ortasında jeke menshik klasslıq ja`miyet ha`m iri aymaqlıq ma`mleketlerdin` ku`shli rawajlanıwı menen baylanisli sotsiallıq revolyutsiya buddizm dini payda boliwına alip keldi.

Induizm Hindistan xalıqları ko`pshiliginin` ha`r qiyli inanımları kmplesi retinde qarawg`a boladi. Olarda Oraylıq orin kastalıq da`stu`r ha`m din sa`wlelendirgen sotsiallıq normalarg`a tiyisli.

A`debiyat A`yyemgi Hindistan ma`deniyatında diniy a`debiyatlar estelikleri-vediyler tiykarg`i orin iyeleydi. Ko`plegen ju`z jılliqlar dawamında olar jazilip alinbag`an, awızdan awızg`a o`tken.

A`debiyatqa o`tpesten burin, lingvistika ha`m jazıwg`a qisqasha toqtap o`temiz. Hindistanda fonetika,etimologiya, grammatika uqsag`an pa`nler ju`da` erte rawajlang`an. B.e.sh. V-IV a`sirleri sanskrit grammatikası du`zilgen, ol ha`zirge shekem a`yyemgi du`n`ya til biliminin` ulli jetiskenligi bolip tabiladi.

Birinshi jazba estelikler b.e.sh. III a`sirge tiyisli. Olardin` ishinde Braxmlar-Ashok ediktlerinin` alfaviti-samit jazıwı tiykarında payda bolg`an.

B.e.sh. I min` jılliqtin` basında da`stanlardin` eki tsikli qa`liplesken, keyin ala olar eki u`lken epikalıq poemag`a aylang`an. Birinshisi-«Maxabxarata», ekinshisi- «Ramayana». Eki poemada sanskrit tilinde b.e. I a`sirde jazip aling`an. buddizm na`siyhatları, ko`rkem o`ner haqqında traktatlar («Artxashastra») jazip alinadi. «Panchatatra» jiynag`i (Buddanın` qayta tuwiliw haqqında gu`rrin`ler) Hindistanda ken` taraldi, bir neshe onlag`an tillerge awdarildi, du`n`ya a`debiyatının` ko`plegen shig`armalarına u`lken ta`sir jasadi.

Hind a`debiy shig`armaları jiıyı qanday da bir a`yyemgi danalar yamasa qudaylardin` atları menen shiqqan. Birinshi avtorlıq ko`rkem shig`armalar b.e. I-II a`sirlerge tiyisli. Bul shayir Ashvagxoshanın` «Buddanın` o`miri», shayir, jazıwshi, dramaturg Kalidastin` «Shaxantula» dramasi.

Hind teatri, ba`lkim o`zgeshe kelip shig`ıwına iye. B.e.sh. I min` jılliqtin` dereklerinde professional gu`rrin`shiler, qosiqshılar, ayaq oyınshıları gezende, akterler toparları haqqında so`z etiledi.

Ko`rkem o`ner ha`m arxitektura Bizler son`g`i da`wirdin` arxitektura ha`m ko`rkem o`neri haqqında pikir ju`rgiziliwimiz mu`mkin. Vedy da`wirinde u`ngir xramlar ha`m monastirlardan basqa iri siyiniw qurılısları salinbag`an. Mauriy da`wirinde birinshi jer u`sti xramları, da`slep buddistlik, keyin ala - induistlik xramlar payda boladi.

Buddizm baylanisli tas skul`pturalardin` birinshi estelikleri mauriy ha`m mauriyden keyingi da`wirlerge tiyisli. B.e. I a`sir skul`pturasında en`irileri matxur ha`m gandxar mektepleri bolg`an.

Olarda birinshi ma`rte Buddanın` su`wretleri salinadi ha`m onin` da`stu`riy ikonografiyalıq kelbeti qa`liplesedi.

A`yyemgi Hindistannin` jivopisi Adjantadag`i buddaliq u`ngir xramlar ha`m monastir`lardag`i saqlanıp kelgen diywaldag`i jazıwlar ha`m nag`ıslar arqalı bizlerge ma`lim boldı.

Hindistan oyshılları filosofıyanın` rawajlanıwına salmaqılı u`les qostı. A`yyemgi Hindistan filosofları du`n`ya turaqlı o`zgerıp turatug`inlig`i ha`m Elemnin` atomlıq qurılısı haqqında ideyanı rawajlandırğ`an. Du`n`yani durıs taniw derekleri, tekstleri interpretatsiyalaw ha`m logikalıq argumentatsiya sistemasin islep shıg`ıw mashqalaların izertlew u`lken a`hmiyetke iye bolğ`an.

A`yyemgi Hindistanda charvak ha`m lokayat mekteplerinen ibarat materialistlik bag`dar da bolğ`an. Olar materianı birden-bir peal`, al biliwdin` birden-bir deregi-sezimnin` qabil etiliwi dep esaplag`an.

Hind matematikaları du`n`ya ilimiye salmaqılı u`les qostı. Olar kvadrat ha`m kub tu`birdi tapqan ten`lemeler sheshken, sinuslar kestelerinen paydalang`an. Astronom Ar`yabxata (V-a`sir) jer-shar ekenin ha`m ol ko`sherinde aylanıp turg`anın bilgen. Hindlar sheber qurılıshılar bolğ`anın xramlar, keliler, kanallar plotinalardan ko`rinıp tur. Ta`biyg`iy ilim tarawındag`i hind alimlarınin` jetiskenlikleri arab ellerine, ol arqalı Evropag`a ken` atarlg`an.

**A`yyemgi Shri-Lanka (Tseylon).** Materiallıq ma`deniyat, ja`miyetlik-ekonomikalıq qatnasıqlar, siyasiy ma`kemeler ha`m ideologiya tarawında A`yyemgi Tseylonınin` rawajlanıw tariyxı erte Hind tsivilizatsiyasının` ku`shlı ta`siri astında ju`z bergen.

B.e.sh. I min` jıllıqta bul jerde tas a`siri u`stemlik etken. Qa`wimler an`shiliq ha`m baliqshiliq penen shug`ıllang`an. B.e.sh. 483-jılı Tseylon atawına Sinxalı uriwinan shahzada Vidjay basshilig`ında bir topar hindler kelgen. Olar o`zlerinio` diyxanshiliq ha`m o`nermentlik tarawındag`i bilimleri menen bo`lisen.

B.e. I a`sirde bul jerde ja`miyet bolğ`an. Ko`plegen aymaqlar o`zlestirilgen. B.e.sh. 260 jılı Radjaratxi paytaxtı -Anuradxapurı qalasına buddizmdi u`gitlew maqsetinde Hind imperatori Ashoktin` missiyası keledi. Olar Senegol patshasin buddizmdi qabıllawg`a qayıl qıladi. Sonin` ja`rdemi menen jergilikli xalıq ta`jan`a dindi qabıllap baslaydı. Biraq bul jerde basqa dinler ha`m jergilikli inanımlar bolğ`an. Keyingi waqlardin` siyasiy tariyxı jergilikli ma`mleketler arasındag`i urıslar ha`m ishki o`z-ara tartıslar menen tolı boladı. Ma`selen, Chola ma`mleketinin` tamilalar tartısları B.e. V a`sirde tamilalardı quwıp shıg`arılıwi menen Tseylon tariyxinin` a`yemgi da`wiri tamamlanadı.

Son`g`i a`yyemgi zaman da`wirinde diyxanshiliq tiykarg`i tarawg`a aylanadı. Jerler qoldan suwg`arıladi. O`nermentlik, ka`nshilik baliqshiliq, sawda rawajlanadı. B.e.sh. III-II a`sirleri tenge payda boladı. Evropa, Qıtay, Rim menen sawda ju`rgiziledi.

Awıl xalqı qa`wimlerde jasadı.

Patsha ha`m aqsu`yeklerden basqa, monastir`lar, buddizm ruwxaniyleri iri xojalıqlar ju`rgizgen, qullar ha`m qa`wim ag`zalarınin` miynetlerinen paydalang`an.

Tseylon ma`mleketleri monarxiyalıq ma`mleketler bolğ`an. buddizmnin` taralıwi Tseylon ushin ju`da` u`lken a`hmiyetke iye bolğ`an, o`ytkeni ol Hindistan menen turaqlı baylanıstı rawajlandırıwg`a mu`mkinshik bergen. Buddist-monaxlar o`zleri menen jazıw, pali tilinde diniy a`debiyatlar atap aytqanda, «Budda kanonın» («Tipitak») alıp kelgen. Arxitektura ha`m ko`rkemlew o`neri de turaqlı hind ta`siri astında bolğ`an. Qala qulandıları, statuyalar Sigiriyadag`i jardag`i jazıwlar, A`yyemgi Tseylon xalıqları do`retiwshiliginin` u`lgileri bunin` da`lılı boladı.

A`YYEMGI KITAY XAN IMPERIYASI B.E.SH. 206-220 JILLAR

Joba:

1. Ta`biyiy sharayati ha`m xalqı. Derekler ha`m istoriografiyası
2. A`yiemgi Xitay Sham ma`mleketi
3. Tsin` imperiyası-Qıtayda birinshi oaylasQan ma`mleket
4. Chjoy patshalıg`i chjoy da`u`iri.
5. Xan` imperiyası b. e. shekemgi III A`sir-b. e. I A`sirlerde
6. A`yiemgi Qıtay ma`deniyati.

Tema boyınsha ayırıqsha u`yreniliwi kerek bolğ`an tu`sinikler

Derekler, istoriografiyasi, ta'biyiy sharayati ha'm xalqi sham ma'mleketi, Chtoy patshalig'i. Xan imperiyasining du'ziliwi tariyx. Ekonomikaliq o'siwi. Sawda satliq ma'seleleri. A'yyemgi Qitay ma'deniyati. Derekler, Jipek jollari. A'yyemgi jaziwlar.

A`debiyatlar.

1. I.Karimov Uzbekiston milliy istiqlol mafkura nutiqlar va suxbatlar. T-1997.
2. Pozdneva D Atensti materialisti i dialektini drevnego Kitaya. M-1967.
3. Nen K. G`Mif drevnego Kitaya G` M.-1965.
4. R.Pershin G`Istoriya pervobitnogo obshestvo G` M-1990.

A`yyemgi Qitay tsivilizatsiyasi b.e.sh. V-III min` jilliqlarda Xuanxe da`r`yasining` ortang`i ag`isinda qa`liplesken neolit ma`deniyatlari tiykarinda payda boldi. Xuanxe basseyini a`yyemgi qitaylilardin` etnikaliq qa`wimi, sonday-aq erte du`n`ya tsivilizatsiyasi oraylarinin` biri qa`liplesiwinin` bas aymag`i boldi. B.e.sh. I min` jilliqdin` ortasinda g`ana qalg`an aymag`i o`zlestiriledi. B.e.sh. IV-II a`sirleri Xuanxe rayoninda piller, balpaq tishqanlar bolg`an.

Xuanxe ha'm onin` sag`alari oypatlarindag`i jumsaq allyuviol topraqlari diyxanshiliq penen shug`illaniw ushin qolayli sha`rayatlarduzgen. paleoantropologiyaliq tabilg`an zatlar da`lillegenindey-aq bul aymaqta ko`binese shig`is mongoloidlar jasag`an.

Protosinotibetliler Yanshao boyawli keramika ma`deniyatin do`retken (b.e.sh. V-IV a`sirler) In` etnikaliq qa`wimi (II min` jilliq) protosinotibetliler toparlarinin` biri qubladan kelip shiqqan qa`wimleri menen aralasiwi na`tiyjesinde payda boliwi mu`mkin.

Protosinotibetlilerdin` ekinshi, batis gruppasi chjou etnikaliq qa`wim qa`liplesiwinin` tiykari bolg`an. In`ler ha'm chjoular o`z-ara qatnasiqlari na`tiyjesinde b. e. shekemgi I min` jilliqta a`yyemgi qitay etnosi qa`liplesedi.

Birden bir jil esabi sistemasi bolmag`anliqtan xronologiya du`ziw ha'm da`wirlerge bo`liw biraz qiyinshiliqlir tuwdiradi. Bunnan tisqari b.e. shekemgi I min` jilliqdan baslap, sa`neler vanlar (joqarg`i ha`kim) basqarg`an jillar boyinsha belgilengen.

Ha`zirgi izertlewshilerge keletug`in bolsaq, olar In` ma`mleketi qulawina alip kelgen Chjou basip aliwlarin ha`r qiyli sa`nelerge jatqaradi. Ma`selen, bir tariyxshilar b. e. shekemgi 1122-jil dep ko`rsetse, ekinshileri-b. e. shekemgi 1066-jil, ja`ne birewleri-b. e. shekemgi 1050 yamasa 1027-j.j. dep ko`rsetedi. Tek b. e. shekemgi 341-jildan baslap a`yyemgi Qitay tariyxinda haqiqiy xronologiya baslanadi. Erte da`wiridin` xronologiyasin aniqlaw ushin ha`zirgi waqitta sa`nelerdi esaplawdin` jan`a usillari, atap aytqanda, ku`n ha'm ay tutiliwi haqqinda jaziwlar qollanilip atir.

Qitaydin` tariyxin dinastiyalar boyinsha da`wirlerge boliv Qitay tariyxiy iliminin` sipatli belgisi edi. Ma`selen, miflik « bes imperatorlar» da`wirinen keyin <u`sh dinastiya> (Sya, Shan-In`, Chjou) basqariw da`wiri kelgen. Chjou da`wiri eki bo`limge bo`linedi - batis Chjou (b. e. shekemgi XI-VIII -a`sirler) ha'm Chun`tsyu ha'm Chjan`go da`wirlerin o`z ishine qamtig`an Shig`is Chjou (b. e. shekemgi VIII -III -a`sirler ).Tsin` dinastiyasi (b.e.shekemgi III-a`sir) izinen Xan` dinastiyasi keledi. Bul da`wirlerge bo`liw talapqa juwap bermeydi, sonin` ushin bizler arxeologiyaliq da`wirlerge bo`liwden paydalanamiz.Demek, < u`sh dinastiyalar>dan buring`i da`wir neolitke, al A`yyemgi Qitay ja`miyetinin` Shan-In` waqti qola da`wirine tiyisli boliwi kerek. Chun`tsyu da`wirinin` aqirinda (b. e. shekemgi VI-V-a`sirler) A`yyemgi Qitayda temir qurallar qollaniladi-temir da`wiri baslanadi.

Ha`zirgi waqitta a`yyemgi Qitay ja`miyeti tariyxinin` bes tiykarg`i da`wirleri belgilengen:

1. Alg`ashqi qa`wimlik du`zimnin` idirawi ha'm klasliq ja`miyet ja`ne en` a`yyemgi ma`mleketlerdin` payda boliwi.

2. A`yyemgi Qitay b. e. shekemgi VIII-III -a`sirlerde

3. Qitaydag`i birinshi oraylasqan ma`mleket-Tsin` imperiyasi (b. e.shekemgi 221-207j.j.).

4. Xan` imperiyasi ( b. e. shekemgi III-I a`sirler).

5. A`yyemgi Qitay b. e. I-III-a`sirleri A`yyemgi Qitay tariyxin u`yreniwde ko`p sanli ha'm ha`r qiyli jazba estelikler bar,olar dereklerdin` birinshi ha'm tiykarg`i toparin quraydi. Olardin` ishinde Lu patshalig`inda du`zilgen ha'm b.e. shekemgi VIII-V- a`sirlerdegi waqiyalardi sa`wlendiretug`in < Chun`tsyu> atli jilnamani ha'm < Shanshu> degen tariyxiy shig`armani atap o`tiw za`ru`r.

<Shitszin> atli qosiqlar toplami derekler arasinda ayriqsha oring`a iye. Onda b. e. shekemgi I min` jilliqtin` birinshi yarimindag`i a`yyemgi Qitay ja`miyeti turmisinin` ko`plegen a`hmiyetli ta`replerine sipatlama beretug`in ha`r qiyli materiallar bar.

B. e. shekemgi I-a`sirde a`yyemgi Qitayda tariyxiy shig`armalar payda boladi, olardin` ishinde Sam Tsyan`nin` (b. e. shekemgi 145-90j) <Tariyxiy eske tu`siriwlerin> ko`rsetiwge boladi. Bunda ha`r qiyli ha`kimler dinastiyalarinin` a`hmiyetli isleri, miyrasxorliq aristokratiyanin` iri wa`killeri ha`m tariyxiy shaxslar o`mirbayani, sonday-aq, ja`miyetlik turmis, ma`deniyat, ilim ha`m xronologiya mashqalalarinin` ayirim ta`repleri haqqinda so`z etiledi.

< Xan` imperiyasi > degen ja`ne bir avtor Bangu miyneti Xan` dinastiyasi tariyxina bag`ishlang`an. Arxeologiyaliq qaziwlardin` bay materiallari bar. 1921 jili shved ilimpazi I.G.Anderson Xuanxe da`r`yasinin` ortang`i ag`isinda neolit da`wiri Yanshao ma`deniyatinin` izlerin tapqan. Son`g`i waqitlari Qitay arxeologiyalari Ermitondi erte Shan` qalasin qazg`an. Shan`-In` da`wiri ushin epigrafikalik derekler u`lken a`hmiyetke iye. Birinshi ret olar 1899 jili ashilg`an. B.e. shekemgi X-VII a`sirlerge tiyisli da`stu`riy qola idislarindag`i Chjou jaziwlari - epigrafiyalik dereklerde bay mag`liwmatlarga iye.

20 jillarg`a shekemgi tariyxiy ilim ushin eki o`zgeshelik sipatli: birinshiden, Qitay ma`deniyatinin` qon`si xaliqlar ma`deniyati u`stinen ma`n`gi ha`m obsolyut u`stinlik haqqinda tu`sinik: ekinshiden, mifti tariyxiy fakt penen ten`lestiriw, usi nin` aqibetinde Qitaydin` ma`mleketligi haqqinda derekler naduris ju`da` a`yyemgi da`wirge tiyisli ko`rsetilgen. 20 jillardan keyin g`ana Qitayda tariyxti haqiyqiy ilimiy jaqtan izertlew qa`liplesedi. Biraq og`an dogmatizm ha`m <ma`deniy revolyutsiya> kesent jasag`an. 70jillardin` aqirinda g`ana A`yyemgi Qitay ja`miyeti haqqinda g`ana A`yyemgi Qitay ja`miyeti haqqinda diskussiya qayta baslanadi, Qitaydin` a`yyemgi tariyxi boyinsha derekler ja`riyalanadi. Yapon ilimpazlari, atap aytqanda, A`yyemgi Qitay ma`mleketi qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwina tiyisli iri izertlewlerdin` avtori Sitski Qitay tariyxin u`yreniwge salmaqli u`les qosti.

Evropada frantsuz sinologiya mektebi, atap aytqanda, E. Shavann ha`m A.Maspero u`lken u`les qosti. 60 jillari AQSh ta A`yyemgi Qitay tariyxin u`yreniw boyinsha ja`miyet du`zildi. Oris Qitaytaniw ilimi eski da`stu`rlerge iye, onin` basinda N.Ya. Bigurin uqsag`an A`yyemgi Qitay tariyxin jetik biletug`in alimlar turg`an.

QitydaAlg`ashqi qa`wimlik du`zimnin` idirawi ha`m en` a`yyemgi ma`mleket du`ziliseri. Shan-In` ha`m Chjou

Yanshao neolit ma`deniyati da`slep Xuanxe sag`alarinda, keyin ala batis ha`m shig`is bag`darlarinda taraldi. Bul ma`deniyat xalqi kishi awillarda jasag`an, diyxanshiliq ha`m mal-sharwashilig`i menen shug`illang`an. Geometriyalik figuralar ha`m nag`islar mene beezlgen ha`m ku`ydirilgen keramika tayarlaw texnikasinda yanshaolar u`lken sheberlikke erisken.

B.e. shekemgi III min` jilliqtin` ekinshi yariminda bul ma`deniyattin` ornina su`r ha`m qara idislari menen jan`a Lunshan` ma`deniyati keledi. orim pishaqlar menen oraqlarg`a uqsag`an jan`a miynet qurallari payda boladi. B.e. shekemgi II min` jilliqtin` siyasiy tariyxinin` belgili tariyxiy faktlari bizlerge jetpip kelgen an`izlarda sa`wlelengen.

Ma`selen, saylanip qoyilatug`in lawazimlardin` ornina a`ste-aqirin ulli Yuya balasi Tsidin` miyrasxorliq ha`kimiyati keledi. Ulli Yuya birinshi A`yyemgi Qitay Si dinastiyasi tiykarin salg`an dep esaplanadi. Biraq Tsiyge qarsi Shan`basshilig`indag`i qa`wimler ko`teriliske shig`adi. Ol jan`a Shan` dinastiyasinin` birinshi wa`kili boldi, keyin ala bul dinastiya In` atamasin alg`an (b.e. shekemgi XIV-XI a`sirleri) tiyisli arxeologiyaliq ha`m epigrafiyalik derekler saqlanip kelgen. Shan`-In` da`wirinde qoladan paydalang`an, qalalar payda bolg`an, jaziw du`zilgen. Qala sirtinda quyiw, su`yek oyiw, gulalshiliq ustaxanalari jaylasqan. Solay etip, ko`plegen qa`nigelestirilgen o`ndirisler payda bolg`an, o`nermentlik diyxanshiliqtan bo`linip shiqqan.

In` qoyimliqlari b. e. shekemgi XIV-XI a`sirlerde ja`miyettin` sotsialliq bo`liniwinin` ha`m klassliq qatnasiqlar qa`liplesiwinin` da`lili boladi.

A`yyemgi Qitayda u`stemlik etken ko`z qaraslarga muwapiq, ma`mleketin` en` bas isleri bul qurbanliq beriw ha`m urislar.

In` siyasiy birliginin` nishani ha`kimvan bolg`an. Ha`kimnin` birden-bir ha`kimiyatin ornatiwg`a tendentsiya ko`rinedi. Sonin` menen birge, van joqarg`i pretis te bolg`an.

U Din` ( b. e. shekemgi XIII a`sir) vani tusinda In` imperiyasi ju`da` ku`shli boldi. Ol o`z aymag`in ken`eyitip, jan`a saraylar ha`m xramlar salg`an.

Wa`killeri, chxuxu miyrasxorliq jerler xalqin qurag`an tszu (uruw-qa`wimlik toparlar) basshilari-dafu, anaw yamasa minaw tszu quramina kirgen u`lken shan`araqlardin` Chjou qa`wimi

haqqında da'slepki mag'liwmatlar U Din' basqariw da'wirinin In' epigrafiyalıq estelikleriide ushirasadi. Bul qa'wimler a'ste-aqirin In'ge qarsi ku'shli kaolitsiyag'a aylanadi. Oni U-van basqarip, In' a'skerleri u'stinen jen'iske erisedi. (b.e. shekemgi 1027-j). Olar in'lerdin' en' a'hmiyetli texnikalıq ha'm ma'deniy jetiskenliklerin tez o'zlestirip aladi. (a'skeriy at arbalar sol da'wirdegi armıyanın' en' tiykarg'i ku'shin qurag'an). In' jaziwi chjaulardin' o'zlestirgen en' a'hmiyetli ilimi bolip tabiladi.

In' ja'miyetinin' sotsiallıq differentsiyasi Chjou basip aliwlarinan keyin sotsiallıq perarxiya sistemasında tastiyoqlanadi. Chjoudin' barlıq erkin xalqi bes sotsiallıq toparg'a bo'linedi. Chjou vanlari, miyrasxorlıq jerlerdin' ha'kimleri, joqarg'i Chjou aristakratiyasi basshilari-Shi, qara puxaralar.

Chjou ja'miyetinde bul sotsiallıq perarxiya du'zilisi jer iyelew ha'm jerden paydalaniw sisteması menen tig'iz baylanisli edi.

A'yyemgi Qitay b. e. shekemgi VIII-III a'sirlerde.

B. E. shekemgi VIII a'sir basında chjoular ha'm Xuenxe da'r'yasi joqarg'i ag'isındag'i aymaqta jasawshi junlar qa'wimleri arasında soqlig'isiwlar jiyi bolip turadi. Yarım ko'shpeli junlar menen sheshiwshi soqlig'isiw Yu-van' (b.e. shekemgi 781-771-jj.) tusında ju'z beredi.

Bunnan tisqari, bul waqıtta A'yyemgi Qitay dereklerinde di dep atalg'an ko'shpeli qa'wimler ja'mlesedi, olar van a'skerleri u'stinen jen'iske erisedi.

Solay etip, ko'shpelilerdin' Orta Qitay tegisliklerine basip kiriwi ha'm van ja'ne og'an g'a'rezli ha'kimlerdin' o'z-ara qatnasiqlari burıng'iday qaliwi mu'mkin emesligin ko'rsetti.

Orta Qitay tegisliginde gegemoniyag'a erisken birinshi A'yyemgi Qitay patshalig'i Xuanxe quyarlig'ında jaylasqan Tsi patshalig'i boldi. Biraq, ko'p keshikpey ekinshi iri ma'mleket Tszin' ma'mleketi gegemon boladi.

B. E. shekemgi VII-VI a'sirleri Tszin' ha'm Chu Tu'slik patshalig'i arasındag'i talas siyasiy tariyxtin' tiykarg'i belgisi boldi. Soni da atap o'tiw kerek, b. e. shekemgi VII a'sir aqirında Chu ha'kimi van atag'in aladi. Bul chjoulardin' Aspan Ulina < hu'rmet ko'rsetiw> shaqirig'i astında gegemoniya ushin gu'resken patshaliqlarg'a ashiqtan-ashiq qarsiliq ko'rsetiw belgisi boldi.

Chu vani Chjoudin' joqarg'i ha'kimiyatin moyinlamag'an birinshi gegemon boldi.

B. e. shekemgi 403-jili Tszin ma'mleketi u'sh erkin ma'mleketke-Chjo, Vey ha'm Xan' ma'mleketlerine ma'mleketlerine bo'liniwden keyin A'yyemgi Qitay ja'miyeti tpriyxında Chjen'go (urisip atirg'an patshaliqlar) da'wiri baslanadi.

Bul A'yyemgi Qitay ja'miyetlik turmisinin' ko'pshilik tarawlarında a'hmiyetli sotsiallıq o'zgerislerdin' da'wiri boldi. Olardin' tiykari to'mendegilerden ibarat edi: temirden buyımlar isleniwi, su'rim qurallardin' payda boliwi, irrigatsıyanın' rawajlaniwi. Bul da'wirde o'nermentlik ha'm sawdada sapalı o'zgerisler ju'z berdi.

B. e. shekemgi IV a'sirde ko'plegen A'yyemgi Qitay patshaliqlarında go'nerip qalg'an ja'miyetlik qatnasiqlar sistemasin birotala saplastiriwg'a bag'darlang'an sotsiallıq-siyasiy sistemalar iske asirildi. Legist mektebinin' wa'killeri bul reformalardin' baslamashilari boldi. Tsin pashalig'ında reformalar Shan'-yan' ta'repinen ju'rgizildi. B. e. shekemgi 359-jili Shan'-yan' reformalar haqqında birinshi pa'rmanlar shig'aradi. Olarda to'mendegi ilajlar belgilengen:

1. Xaliqti < beslik> ha'm < onlıq> shan'araqlarg'a bo'liw boyınsha jan'a aymaqliq bo'liniwdi en'giziwi, bul shan'araqlar o'z-ara ju'da' tig'iz baylanista boliwi tiyis edi.

2. Ata-anasi menen bir u'yde jasawshi eki eresek ullarin jazalaw.

3. A'skeriy xizmetlerdi xoshametlew ha'm qang'a qan aliwdi qadag'an etiw.

4. Diyxanshiliq ha'm toqımashiliqti qollap-quwatlaw.

5. A'skeriy xizmetlerge iye emes miyrasxor aq-su'yeklerdin' artiqmashliqlarin saplastiriw.

Tsin'nin' ekinshi reformalari b. e. shekemgi 350-jilg'a tiyisli. Uezdlerge ha'kimshilik bo'liniw engizildi: Tsin' patshalig'i turg'inlarına jerdi erkin satiw ha'm satip aliw ruqsat etildi: ko'lem ha'm salmaq sitemalari ta'rtipke salindi.

Reformalar Tsin' patshalig'i ku'sheyiwine alip keldi. Ol a'ste-aqirin jetekshi A'yyemgi Qitay ma'mleketleri qatarına eristi. B. e. shekemgi IV a'sirdin' reformalari pu'tkil a'yyemgi Qitay ja'miyeti, sonday-aq jeke menshik ha'm tovar-aqsha aylanisi rawajlaniwi ushin u'iken a'hmiyetke iye edi.

Tsin' imperiyasi-Qitayda birinshi oaylasqan ma'mleket. B.e. shekemgi IV a'sirde birden-bir A'yyemgi Qitay ma'mleketin du'ziw ushin ob'ektiv tiykarlar payda boladi. Tovar-aqsha

qatnasiqlardin` rawajlaniwi, ayirim patshaliqlar arasinda turaqli xojaliq baylanislardi jo`nge saliw usinday tiykarlardin` biri bolip tabiladi.

B. e. shekemgi IV-III a`sirleri metallardan islangen tenge ken` taraladi.

A`yyemgi qitaylardin` etnikaliq birdeyligin bunnan bilay da bekkemlew siyasiy bo`lshekleniwden qutilwdin` en` a`hmiyetli tiykari bolip tabiladi. Bul protsess A`yyemgi Qitaydin` barliq tiykari bolip tabiladi. Bul protsess A`yyemgi Qitaydin` barliq tiykarg`i patshaliqlarina taralg`an ma`deniy stereotiptin` du`ziliwine alip keledi. A`yyemgi Qitay patshaliqlarinin` birlesiw sol da`wirdin` siyasiy awhalinin` logikasi menen tayarlang`an. Qon`silarg`a qarsi gu`reste qosimsha imkaniyatlarg`a iye boliw ushin biriktiriwshi roline talabnlardin` ko`pshiligi Chjo ha`m Chu, Tsin ha`m Tsi awqamlari siyasatinan paydalang`an. Uzaq dawam etken gu`resten keyin b. e. shekemgi 221-jili Tsin` patshalig`i basshilig`inda eldi biriktiriw protsesi juwmaqlandi. Solay etip, imperator atag`in Tsin` Shixuan qabillaydi. Biraq, 14 jildan keyin du`zilgen imperiya xaliq ko`terilisler soqqisi astinda qulaydi. Usig`an qaramastan, bul da`wirde oraylasqan despotliq ma`mleket du`zildi. Bul ma`mleket a`yyemgi zaman ha`m orta a`sirlerdin` bolajaq Qitay imperiyalardin` u`lgisi bolip tabiladi. Siyasiy ha`m enonomikaliq bo`lshekleniwden` aqibetlerin saplastiriw`a bag`darlang`an Tsin` Shixuannin` ilajlari da a`hmiyetli rol` atqardi.

El aymag`i 36 iri ha`kimshilik okruglerge bo`lindi. Olar, o`z gezeginde, bir neshe qa`wimlerden turg`an bolisliqlarg`a bo`lingen. Okruglerdin` basinda basliqlar turg`an. Armiya a`skerbasi ekinshi adam bolg`an. Imperator toliq ha`kimiyatqa iye eldin` miyrasxorliq ha`kimi bolg`an.

Ma`mleketlik du`zilistin` reformalari menen bir qatarda, Tsin` Shixuan imperiyani bekkemlew boyinsha basqa da bir qatar ilajlar iske asirdi. Onin` qatarinda birden-bir nizamliliq en`giziwi boldi. O`zinin` basqarg`an birinshi jillardin` o`zinde Tsin` Shixuan ten`gelderdi, syunnug`a qarsi a`skeriy ha`reketler baslaydi ha`m b. e. shekemgi 215-jili jen`iske erisedi. Ko`shpelilerdin` shabiwillarinan imperiya shegaralarin qa`wipsizlendiriw maqsetinde ol Ulli Qitay diywalin quriw haqqinda sheshimge keledi. Ol ishki rayonlardan Ulli diywal qaslarina shama menen 44 uezden tug`inlardi ko`shirip aparadi.

Ko`p qiyinshiliqlar menen ol Yuz-Nambet ha`m Awlaq ma`mleketlik du`zilisler aymag`in basip aladi. Bul jerde jan`a okrugler du`ziledi.

B. e. shekemgi 227-jzili, bolajaq imperator Tsin Shixuan o`zinin` alti patshaliqti qiyratiw boyinsha rejelerin iske asiriw`a kirirken waqta, og`an u`sh ma`rte qastiyanliq islenedi. Biraq, ol aman qaladi. Dao ma`n`gilik eliksirin iyelewge urinip, Shixuan tutqinlardi jawizlarsha o`ltiredi, ko`terilis jasadi dep gu`manlang`an 400 konfutsiylerdi tiriley jerge ko`medi.

Qon`silar menen uris ha`m ju`da` u`lken qurilis jumislari qaznag`a qosimsha tu`simler talap etti. Diyxanlardin` salig`i ko`beytiriledi. Aqibetinde xaliq naraziliqlari ku`sheyedi. B. e. shekemgi 219-jildag`i Tsin` Shixuanin` qaytis boliw imperiyanin` pisip jetilisen krizisin tezletedi.

**Gedeyler ko`terilisi.** Da`slepki basqishta ko`terilisshilerge hu`kimetlik a`skerler ha`m Chu patshalig`i jergilikli qa`wimlerinin` aqsaqallari qosiladi. Basshilardin` birin olar patsha etip saylaydi. Xaliq urisinin` birinshi basqishi usilayinsha tamamlanadi. ( b. e. shekemgi 209-208-jj ) Ekinshi basqish hu`kimetlik a`skerlerdin` qiyratiliwi ha`m Sin`yan imperiyasi qulawi menen juwmaqlanadi.

Tsin`ge qarsi ko`terilis maqsetine jetedi. Iri ko`terilisshiler toparlari aymaqti o`z-ara bo`lisp aladi. Ko`terilis ko`semi Lyu Van` < van Xan` > dep, al ekinshi ekinshi basshi-< van Chu> dep ataldi. Olardin` arasinda ha`kimiyat ushin gu`res baslandi. 202-jili Lyu Van` jen`iske eristi. Ol jan`a Xan` dinastiyasi baslang`anlig`in ja`riyalaydi, ha`m Gao-Tszu imperatori atag`in aladi. Solay etip, A`yyemgi Qitay aymag`inda Xan` imperiyasi payda boladi.

Xan` imperiyasi b. e. shekemgi III a`sir-b. e. I a`sirlerde.

Eldin` ekonomikasini qayta tiklew mashqalasi Gao-tszudin` aldinda turg`an en` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri boldi. Tsin` Shuaxanin` urisi, ko`terilisler ha`m Tsin` ha`kimiyatinin` jazalawshi ekspeditsiyalari, sonday-aq taxtqa talabnlar arasindag`i bes jilliq qiyratiwshi urislari xojaliqqa ju`da` u`lken ziyani keltirdi. To`mendegilerge jen`illikler beriw ha`m saliqti azaytiw siyasatin Gao-tszu aymaqtin` ayirim jerlerinde g`ana Tsin` tusinda du`zilgen okrug ha`m uezdler sistemasini qayta tiklegen, qalg`anlari o`zgertken. Gao-tszu o`lgennen keyin (195jj). miyrasxorliq jerler ha`kimlerinin` separatistik tendentsiyasi aniq sezile basladi. Vanlardin` arasinda U patshalig`i ha`kimi Lyu bi o`zin ayriqsha kn`rsetti.

Oraylasqan ha`kimiyati bekkemlewde U-di u`lken rol` atqardi. Onin` basqariw da`wiri (b. e. shekemgi 140-87-jj) Xan` imperiyasinin` en` joqari rawajlang`an da`wiri boldi.

Miyrasxorliq jerler ma`selesin birotala sheshiw ushin U-di van ha`m xou statusin miyrasxorliq iyelewdin` jan`a ta`rtibin ornatti. Sonin` menen birge, ol ma`mleketlik apparatti bunnan bilay da oraylastiriw`a bag`darlang`an bir qatar reformalar iske asirdi. Okrugliq ha`meldarlar jumisin qadag`alawshi inspektsiya ma`kemeleri qayta tiklendi. Qayta du`zilgen imperator katselyariyasi U-dige orinlardag`i awhaldi ha`m eldegi ha`kimshilik sistemanin` ha`r qiyli buwinlari jumisin jeke o`zi qadag`alawg`a mu`mkinshilik berdi. Konfutsiylikti ol birden-bir ma`mleketlik ideologiya retinde qabilladi.

B. e. shekemgi I min` jilliqtin` ortasinda Xuanxe basseyinin` arqa ta`repinde o`zlerin < xunnu> yamasa < syunnu> dep atag`an qa`wim qa`liplese baslaydi. Syunnulardin` xojaliq ha`reketinin` tiykarin olardin` ma`deniyat ha`m turmis o`zgesheliklerin belgilegen ko`shpeli mal sharwashilig`i qurag`an.

B. e. shekemgi III a`sirge kelip, syunnu birlespesinin` du`zilisi a`ste-aqirin qa`liplesedi, keyin ala ol a`piwayi ma`mleketlik du`ziliske aylanadi. Onin` basinda shan`yup-ha`kim turg`an, sol da`wirge onin` ha`kimiyati miyrasxorliqqa aylang`an. Shan`yuyge belgili aymaqqa iye 24 sa`rdar bag`ing`an. O`zinin` at armiyasi bolg`an.

Xan` imperiyasi da`wiri shan`yuy Maodun` basshiliq waqtina tuwra keldi. Ol syunnulardin` ku`shli ko`shpeli ma`mleketin du`zgen. B. e. shekemgi 200-jili Gao-tszu syunnularg`a shabiwil jasawg`a urinip ko`redi, biraq olardi bag`indirilmaydi.

U-di ha`reketshen` at a`skerlerin du`zedi. B. e. shekemgi 127-119-jillardag`i a`skeriyy kampaniya xan a`skerlerine birinshi jen`is alip keledi.

Syunnular menen urisqa tayarliqlar ko`rip U-di 139-jili massagetlerge o`z elshisin jiberedi. Elshi Baktriya, Parfiya, Ferg`ana ha`m basqa da Orta Aziya ma`mleketleri haqqinda bahali mag`liwmatlar alip keledi. Olar ma`deniy bayliqlar menen na`tiyjeli awmasip turiw`a mu`mkinshilikler bergen baylanislar ornatiw`a ja`rdem etti.

111-jili xan imperiyasi nan`yuz qa`wimlerine atlanis jasap jen`iske erisedi, olardin` jerlerinin` ko`pshilik bo`legi imperiyag`a o`tedi. Usilayinsha, II a`sirdin` ekinshi yarimi dawaminda xan ma`mleketi o`z shegaralarin anag`urlim ken`eytip aladi ha`m, Rim ha`m Parfiya menen bir qatarda, a`yyemgi zamannin` en` ku`shli ma`mleketlerinin` birine aylanadi. Qon`silar menen, a`sirese syunnular menen ju`rgizgen uzaq dawam etken urislar el ekonomikasina sezilerli ta`sir jasadi. Armiya xizmeti xaliqui ja`miyetlik o`ndiristin` tiykarg`i salasi bolg`an diyxanshiliq penen shug`illang`an waqta ayirdi.

Da`ramatlar dereklerin ko`beytiw ushin imperator U-di 120-jili duz islep shig`ariw`a ha`m temir qurallar o`ndirisine ma`mleketlik manafoliya engiziw haqqinda usinisti qabillaydi. Biraq, usi ha`m basqada ilajlar ku`tilgen na`tiyjeler bermeydi.

Usilayinsha < U-di altin da`wiri> juwmaqlanadi. Xan pimperiya teren` ishki kriziske ushiraydi (b. e. shekemgi I a`sir).

Xan ja`miyeti u`stem klasinin` en` joqarg`i qatlamin ataqli aq su`yekler qurag`an. Xan da`wirinde ataqliliqtin` 20 da`rejesi bolg`an.

Erkin qarapayimlardin` klasi sani jaqtan en` az ha`m sotsialliq jaqtan ju`da` quramali bolg`an. Onin` ishine diyxanlar da kirgen.

Xan` ja`miyetinde qullar ayriqsha orin tutqan. Jeke qullar menen, birqatarda ma`mleketlik qullar da bolg`an. Soni da atap o`tiw kerek, Xan` jamiyetinde bir qatlamnan ekinshi qatlamg`a o`tiw juda` an`sat bolg`an. Ataqliliq da`rejesin satip aliw`a da bolatug`in edi. B.E. shekemgi 1 a`sirde qul sawdasi ju`da` ken` taralg`an edi. Bul waqitlar qullardin` bahasi ju`da` qimbat edi (15min` ten`geden 44min` ten`gege shekem, bul waqitta jer ko`lemin 4min` ten`gege satip aliw`a mu`mkin edi).

Xan` imperiyasinda eki tiykarg`i saliq-jer salig`i ha`m jan salig`i bolg`an.

A`yyemgi Qitay b. e. I -III a`sirleri. B. e. shekemgi I a`sirdin` aqirinda eldegi sotsialliq qarama-qarsiliqlar keskinlesip ketedi, yag`niy u`stem klassqa qarsi diyxanlardin` ko`terilisleri baslanadi.

Imperiyada ku`sheyip baratirg`an ishki krizis jag`dayinda Van Man 9-jili taxtti basip aladi ha`m jan`a dinastiya baslang`anlig`in jariyalaydi. Bir qatar reformalar iske asiradi. Olardin` en` baslisi-jer ha`m qul iyelew reformalari boldi. Barliq jerlerdi ol imperator menshigi dep ja`riyaladi, jerdi satiw-satip aliwdi qadag`an etti. Biraq, u`sh jildan keyin ol jer iyelerinin` barimina baradi.

18-jili Fan Chun < qizil qasli> diyxanlar ko`terilisin basqaradi. 22-jili olar hu`kimetlik armiyani qiyratip, bir talay aymaqti, sonin` ishinde Xuanxe da`r`yasinin` orta ag`is aymag`in basip

aladi. 23 jili ko`terilisler Van Man` a`skerleri u`stinen jen`iske erisedi ha`m batisqa bag`dar aladi. Ko`p keshikpey ol o`ltiriledi.

24 jili ko`terilis basshilarinin` biri «jasil tog`ay» Lyu Syu` o`zin imperator dep ja`riyalaydi ha`m Chan`yanda qonis basadi. Soni da atap o`tiw kerek, ko`terilishiler arasinda qa`ha`rli sawashlar ju`z bergin, olar Lyu Syu` jen`isi menen tamamlanadi. Ol o`zin imperator dep ja`riyalaydi ha`m paytaxtin shig`isqa, Loyang`a ko`shiredi. Usilayinsha Son`g`i yamasa Shig`is Xan` dinastiya payda boladi.

Jan`a dinastiyanin` birinshi imperatori Lyu Syu` guan U-di atag`in alip bunnan eki ju`z jil burin Gao-Tszu ha`reketine uqsag`an ilajlardan o`z patshalig`in baslaydi.

Guan U-di basqarg`an da`wirde (25-57jj) irrigatsiyaliq qurilislardin` eskileri qayta tiklenip, jan`alari salinadi, na`tiyjede zu`ra`a`tlik artadi. Eldin` batisinda temir su`rim qurallari qollanadi.

31-jili Guan U-di a`hmiyetli nizam qabillaydi. Usi nizamg`a muwapiq, qullarg`a erkinlik jariyalanadi, olar o`z qa`lewi menen xojeyininde qaliw yamasa onnan ketip qaliw mu`mkinshiliklerine iye boladi.

B. e. I a`sirinin` ortasinda syunnu ma`mleketi awir ishki kriziske ushiraydi, onin` aqibetinde eki u`lkege qubla ha`m batis u`lkelerine bo`liiedi. 70-jildan baslap Xan` da`wirinin` ko`rnekli siyosatshilarinin` biri Van` Chaonin` «batis u`lkedegi» a`skeriy ha`m diplomatiyalig` ha`reketi baslanadi. Ol Orayliq Aziyanin` ko`plegen iri ma`mleketleri menen baylanislar ornatadi.

I a`sirdin` aqiri II a`sirde bir qatar syambi qa`wimlari Xan` imperiyasina shabiwillar jasaydi. Urislar birneshe onlag`an jillarg`a sozildi. II a`sirdin` 60-jillari bag`indirilg`an Tsyannlardin` ko`psihligi imperiyanin` ishki rayonlarina ko`shiriledi.

I-II-a`sirleri jer menshigi toplaniwi ha`m mayda jer iyeleri gedeyleniwi protsessi u`lken ko`lemelerde ju`z beredi. Usi waqitlari ma`mleket imperiyanin` bas salig` to`lewshisi ha`m tiykarg`i ekonomikalig` qu`shi bolg`an diyxanlar u`stinen a`ste-aqirin qadag`alawdi joytadi.

Guan U-di salig` to`lewshilernin` dizimin alip basladi. Bul reviziya bay jern iyelerinin` «ku`shli u`ylerine» qarsi bag`darlang`an edi, sebebi olar ijarashilari ma`mleket ta`repinen qadag`alaniwin qa`lemegen.

« Ku`shli u`yler» ko`beygen sayin Xan` Qitayinda awillardin` jan`a tu`ri pomest`eler payda boladi. Olar sotsialliq birlikti qurag`an iri jer iyelerine tiyisli bolg`an. II a`sirde saray tusinda ju`z bergin keskin siyasiy gu`res « ku`shli u`yler» ba`lentlewi menen baylanisli. 184-jili ko`terilisler bir waqitta imperiyanin` ha`r qiyli jerlerinde ju`z beredi. Ko`terilishiler baslarina ulli parawanliq jan`a eranin` simboli bolg`an sari oramallar orag`an (xaliq ha`reketi atamasi-» sari shashlar» usinnan kelip shiqqan). Ko`terilisti vrach Chjan` Tsziao basqarg`an. Biraq, 184-jili ko`tarilis bastiriladi. 80 min`g`a jaqin adam nabit boladi. Usig`an qaramastan, ko`terilisler ele ko`p waqit dawam etedi. Bul waqitlari srnday-aq o`z-ara urislar dawam etedi, olar birden-bir imperiyanin` qulawina alip keledi. III a`sirde u`sh erkin ma`mleket-Vey, Shu ha`m U ma`mleketleri payda boladi. U`sh patshalig` da`wiri baslanadi. II-III a`sirleri a`yyemgi Qitay ja`miyetinin` to`rlernin` jan`a peodallig` qatnasig`lardin` payda boliwi erte orta a`sirlik da`wir baslamasinin` belgisi edi.

A`yyemgi Qitay ma`deniyati.

Konfutsiy ta`limi payda boliwi ha`m ken` en jayiw birinshiden, ata-babag`a siyiniw ku`sheyiwine, ekinshiden, Nevke siyiniwdi Di ko`z qarastin` transformatsiyalawina mu`mkinshilik berdi. Usilar menen bir qatarda, Xan` da`wirinde xaliq inanimlari rawajlandi. B. e. II-III a`sirleri Qitayg`a buddizm kirip keledi. Ha`zirge shekem Loya xrami saqlanip kelgen (aq at xrami).

A`yyemgi Qitay jaziwinin` en` erte esteligi-b. e. shekemgi XIV-XI a`sirlerge tiyisli in`in` jaziwlari. In`in` jaziwlari Chjaular ta`repinen o`zlestirip aliniwi na`tiyjesinde onin` rawajlaniw b. e. I a`sirinde de u`ziliske tu`sken joq. B. e. shekemgi II-I a`sirler ieroglifleri o`zinin` da`slepki jaziliwlarinan pu`tkilley o`zgerip ketti. Xan` da`wirinin` jaziwi haqiyqatinda ha`zirgi jaziwdan derlik o`zgeshelenbeydi.

A`yyemgi Qitayda uzin ha`m jin`ishke ag`ash yamasya bambuk taqtayshalarda tush penen kistochka menen jazg`an. B. e. shekemgi birinshi a`sirden baslap jaziw ushin qag`azdan paydalang`an. A`yyemgi Qitay qosiq shig`armalarinin` u`lgileri b. e. shekemgi XI-VI a`sirler qola idislarindag`i jaziwlarda bizlerge shekem jetken.

« Shitszin» poemasi a`yyemgi Qitay poeziyasin haqiyqiy g`a`ziynesi bolip tabiladi, ol to`rt bo`limge toplang`an 305 qosiq qatarlarinan ibarat.

Chjan go da`wiri a`yyemgi Qitay ma`deniyatinin` ba`lent pa`rwazlaw da`wiri boldi. B. e. shekemgi IV a`sirde Chu patshalig`inda ulli shayir Tsyui Yuan` jasag`an ha`m do`retiwshilik jumislar menen shug`illang`an. Ja`nede Sim Tsyann bolg`an.

A`yyemgi Qitay poeziyasın muzikadan ayırıwǵa bolmaydı. Qitay muzika a`sbaplari u`sh toparg`a - tarlı, duxovoy ha`m urılıp shertiletug`ın saz a`sbaplari bolg`an. A`yyemgi zamannan Qitayda qurılıs jaqsı rawajlang`an, Xan` da`wirinde biyik saraylar ha`m a`jayıp xram salıng`an. A`yyemgi du`n`ya qalalarınıń en` irisi bolg`an Xan` imperiyası paytaxtı Chan`yan` qala qurıw ko`rkem o`neriniń en` jaqsı u`lgisi bolg`an.

Xan` da`wirinde portret jıvopısı jaqsı rawajlang`anlig`ın atap o`tiw za`ru`r. 1957-jılı Loyań qalası qasında freskiyer Ta`biyat ha`m adam da`slepki xaos jag`dayınan payda bolg`an dep tu`sındiretug`ın kosmogonikalıq mifler arasında eki tiykarg`ı kontseptsiya-bo`liniw aylanıw ko`rsetilgen. Tiri maqluqlar jaqtılıq ha`m qaran`g`ılıqtan payda bolg`an. Bunnan tisqari, adamdı Nyui Va degen quday ilaydan soqqan. Ta`biyat apatshılıqları ha`m adamlardı olardan qutqarıwshı qaharmanlar haqqında mifler ayırıqsha topardı quraydı. Da`slepki ata-babalar haqqında mifler o`zgeshe tsikldi quraydı.

tabilg`an. Matematikada aytarlıqtay rawajlang`an. Ma`selen b. e. shekemgi II a`sirde «jeti kitaptan ibarat matematika» degen traktat du`zilgen, keyin ala onnan Evklid ha`m Pifagor paydalang`an. Bunnan tisqari, astronomiya payda bolg`an. Medetsina anag`urlım da`rejede rawajlanadı (ıyne salıw)

**A`yyemgi Koreya.** B. e. shekemgi I a`sirde a`yyemgi karisler Tu`slik Madjudyu ha`m Lyaodun yarım atawında jasag`an. Olar diyxanshılıq ha`m an`shılıq penen shug`ıllang`an. B. e. shekemgi VII a`sirde olar qoladan qurallar tayarlag`an.

Birinshi a`yyemgi Qitay ma`mleketi Chason ma`mleketi b. e. shekemgi III a`sirde qa`liplesedi. B. e. shekemgi I a`sirge kelip, Arqa Koreya aymag`ında qa`wimlik awqamlar kishi ma`mleketlerge aylanıw protsessleri ku`sheyedi. Arqa-batista kogure qa`wimi, batista-xan qa`wimi ma`mleketler du`zedi. Kogure ma`mleketi anag`urlım ku`shli bolıp, Xan` imperiyası menen o`z g`a`rezsizligi ushin tabisli gu`res alıp baradı.

A`yyemgi Qitay ja`miyeti klaslarga bo`lingen. Olardıń ishinde aq-su`yekler, monarx basshilig`ında u`stem klas ayırıqsha ko`zge taslang`an. Qullar da bolg`an.

I-II a`sirleri Kagure vanı monarxtin` tolıq ha`kimiyatına iye bolg`an. Ol uruwlıq qa`wim aqırında g`ı a`skeriy demokratiya da`sturlerin birotala saplastırg`an.

Solay etip, b. e. shekemgi III a`sirde Koreya yarım atawı aymag`ında payda bolıp, karisler ata-babalarınıń klaslıq ja`miyeti uzaq rawajlanıw jolin basıp o`tken, bunda qul iyelewshilik qatnasıqları a`hmiyetli rol` oynag`an.

A`yyemgi Yapon ma`mleketi. B. e. shekemgi VIII a`sirden baslap Yaponiya aymag`ında taralg`an a`yyemgi neolit ma`deniyati dzemon («baw nag`isi») atamasın alg`an. Ol en` son`g`ı protoyapon etnikalıq ja`miyeti qa`liplesiwiniń tiykari bolg`an.

Migratsiya na`tiyjesinde Yaponiyada qoladan islengen qurallar, sonday-aq salı o`ndirisi texnikası payda bolg`an.

Ko`ship kelgen adamlar menen birge at ha`m siyir uqsag`an u`y haywanları da alıp kelingен. Solay etip, b. e. shekemgi son`g`ı a`sirleri Yaponiya aymag`ında ha`r qiyli ma`deniy elementlerdin` sintezi ju`z bergen.

Qola da`wiri Yaponiya aymag`ında ko`p sanlı protoma`mleketlik du`zilisler payda bolıwı da`wiri boldı.

Jan`a eranin` I a`sirinde basqa ma`mleketler arasında Kyusyudin` arqa arqa ta`repindegi Ematsiy ha`m Xonsyudin` oraylıq aymag`ında g`ı Yamato ayırıqsha ko`zge tu`sken.

Emstayda sol waqıtları ha`kimshilik sistema bolg`an, onin` tiykarin provintsiyalar qurag`an. Ematay aymag`ında birden-bir salıq sisteması en`gizilgeni haqqında mag`liwmatlar bar.

Yamato payda bolıwin miflik imperator Djimmunin` shig`isqa atlanısı menen baylanistiradi. Patsha familiyasın quday taala jaratqanlig`ı haqqında ideya bolg`an. Yamato ha`kimi Ku`n qudayı Amaterasu a`wladi, dep esaplanadı. Qilish, yashma tag`inshaqları ha`m qola ayna onin` ha`kimiyatınıń simvoli bolg`an. IV a`sirden baslap Yaponiyada Qitaydan ko`ship kelgenler arasında Qitay jazıwı qollang`an.

IV-VII a`sirlerindegi Yaponiya tariyxın arxeologiyalıq da`wirlerge bo`liwde « qorg`anlar da`wiri» degen atama ushırasadı. Burınları bul haqqında mag`liwmatlar bolmag`an.

Setoku-taesi degen isim menen tariyxqa kirgen Yamato ha`kimi VII a`sirdin` basında belsene ha`reket etedi. Ma`selen, 603-jılı ol ataqlılıq da`rejelerdin` jan`a du`zilisin en`gizedi. 604-jılı jan`a nızam shig`arıp, qarawında g`ılar o`zinin` ha`kimine bag`iniw kontseptsiyasını konfutsiylikti ma`mlekettin` ideologiyalıq tiykari etip belgileydi.

**Aziyanin` Qubla-Shigis ma`mleketleri a`yyemgi zamanda.** Qubla-shig`is Aziyada adamlardin` en` a`yyemgi jasaw orinlarinin` biri tabilg`an. Olar mezolit da`wirinin` o`zinde tutiniwshi ja`miyetinen o`ndiriwshi diyqanshiliq xojalig`ina aylanadi. Neolit da`wirinde saligershilik xojalig`i rawajlang`an.

Qubla-shig`is Aziyanin` aymaqlarina Sinzyan ha`m Yantszi oypatlari kirgen, bul jerde ha`zirge shekem tuwisqan mon-kxmer xaliqlari jasadidi. Qubla-shig`is Aziyanin` en` tiykarg`i a`yyemgi xaliqlari bul austroaziyalilar (monlar, kxmerler, h. t. b.).

Tu`slik Indoqitay tegisliklerinin` austroaziyatliq aymaqlari anag`urlim rawajlang`an, bul jerde mistan, keyin ala qoladan qurallar tayarlang`an. Metallurgianin` bul a`yyemgi oshag`i Xuanxe basseyini rawajlaniwina u`lken ta`sir jasag`an.

Son`g`i qola a`sirde Qubla-Shig`is Aziyada turaqli diyqanshiliq jasaw jerlerdin` ken` aymaqlari payda boladi. Birinshi ma`mleketler qa`liplesip baslaydi. Erte klassliq ja`miyetler. Arqa-Shig`is indoqitay ha`m tu`slik ten`izi arqa jag`alawlari ma`mleketleri, Malak yarim atawi Arxipelaktag`i a`yyemgi indoneziyler ma`mleketleri, Arqa Indoqitaydin` orayliq aymag`indag`i ma`mleketler bolg`an.

A`yyemgi V`et ma`mleketleri ha`m olardin` qon`silari. Arxeologiyaliq mag`liwmatlar boyinsha, Arqa V`etnamda, Qizil da`r`ya quyarlig`inda klassliq ja`miyettin` a`yyemgi ha`m o`zgeshe oshag`i bolg`an. Arqa V`etnam ha`m Tu`slik ten`iz ma`mleketleri ishinde Qitay dereklari Yue (V`et) patshalig`in atap ko`rsetedi. Yue patshalig`i b. e. shekemgi shama menen VII a`sirde Yantszi quyarlig`inda payda bolg`an. Tiykarg`i ka`ri saligershilik bolg`an. B. e. shekemgi IV-III a`sirlari Yantszi quyarlig`inan Xongxa quyarlig`ina shekemgi aymaqlarda bir neshe ma`mleketler Xongxa quyarlig`inda Vanlag (keyin ala Awlaq), shig`ista-Teyau, Namv`et h. t. b. ma`mleketler bolg`an.

V`etnamlilardin` ata-babalari bolg`an lagv`edler jasag`an Awlaq ha`m Namv`et b. e. shekemgi III a`sirde aymaqta en` rawajlang`an ma`mleketler bolg`an. Awlaqtin` tiykarg`i xalqin mayda o`ndiriwshiler klasi, qa`wim ag`zalari ha`m qullar sonday-aq jer iyeleri bolg`an aristokratlar ha`m aqsu`yekler qurag`an. Ma`mleketin` basinda ha`kim turg`an. A`yyemgi v`etlerdin` ma`deniyati ju`da` o`zgeshe bolg`an, inanimlari ata-babalar, jer ruwxina, krokodil-aydarha ha`m suwda ju`ziwshi quslarga siyiniwg`a tiykarlang`an. B. e. shekemgi 221-214-jillari Awlaq ha`m Namv`et Tsin` imperiyasi menen uris ju`rgizgen, biraq Awlaq o`z g`a`rezsizligin saqlap qalip, ha`tteki Ta`yauyin` bir bo`legin o`zine qosip alg`an. Tsin` imperiyasi qulag`annan keyin (b. e. shekemgi 297-j) Namv`et o`z g`a`rezsizligin tiklep aladi, keyin ala eki el de bir ma`mleketke-Namv`et-Awlaq ma`mleketine ja`mlesip aladi. B. e. shekemgi II a`sirde ol Qubla-Shig`is Aziyadag`i en` ku`shli ma`mleketlerinin` birine aylanadi. Ol Xan` imperiyasi menen uris ju`rgizgen, biraq awir sawashlardan keyin imperator U-di a`skerleri ta`repinen basip alinadi.

B. e. shekemgi III-II a`sirlari A`yyemgi Qitaydin` tawli Dien ha`m Elan ma`mleketleri Qubla-Shig`is Aziyanin` a`yyemgi ma`mleketlerinin` ayriqsha toparin qurag`an boliwi kerek.

B. e. shekemgi I a`sirdin` basinda Xan` basqinshilarinin` ha`kimiyati ha`zirgi Arqa V`etnam aymag`inda lagv`etlerdi massaliq assimilyatsiyalawg`a urinip ko`rgen, biraq bul siyosatqa qarsi ko`terilis baslanip, imperator o`z maqsetleriei bas tartadi. Imperiya ha`kimi lagv`etlerdin` ishki erkinlikke huqiqin moyinlaydi. V`et ja`miyetinin` etnikaliq o`zgesheligi saqlanip qaladi.

B. e. I-V a`sirlari v`et ja`miyetinde bul jaqqa Hindistannan kirip kelgen buddizm taraladi.

**Mon Kxmerlerdin ma`mleketlik du`zilislari ha`m indoneziyler.** Indoqitay ha`m Indoneziyanin` barliq anag`urlim iri da`r`ya oypatlarinda bizin` eramizdin` basinda klassikaliq ja`miyet ha`m ma`mleketler qa`liplesedi. O`ndiristin` joqari da`rejesi ha`m temir qurallardan paydalaniw bul jerde ma`mleketlilik oshaqlari payda boliwina imkaniyatlar jaratti.

Kishi awil qa`wimi jetekshi sotsialliq birlik bolg`an. Ekspluatatsiya sistemasinda monarxtin` barliq jerge bolg`an joqari menshigi a`hmiyetli rol` oynag`an. Jerler iri aristokratlardin` miyrasxorliq iyelewinde esaplang`an. Mayda o`ndiriwshiler-qa`wim ag`zalari klasi ma`mleketten yamasa konkret jer iyesinen g`a`rezli bolg`an. U`stem klass ha`m erkin qa`wim ag`zalari klasi xaliqtin` tiykarg`i massasin qurag`an. Ekspluatatsiyanin` tiykarg`i formasi renta-ma`mleket yamasa joqari aristokratiya wa`killeri paydasina jiynalatug`in saliq bolg`an.

Jergilikli agrar siyiniwlardin`-induizm (yamasa buddizm) ha`m ata-babalar ruwxina siyiniwdin` qosiliwi joqari ha`kimiyatqa ko`plegen diniy waziypalardin` ju`kleniwine alip keldi. Bul qubilis bir qatar a`yyemgi Aldin`g`i Aziya ma`mleketlerine de ta`n edi.

Ko'pshilik mon ha'm kxmer ma'leketleri shama menen I a'sirde payda bolg'an. Olardin' irisi-Bapnom (Funan') imperiyasi-rawajlang'an da'wirinde barliq derlik tegislik mon ha'm kxmerler Tu'slik Indoqitayin birlestirgen.

Atawlar du'n'yasinda I-VI a'sirlari eki topar ma'mleketler. batis (yamasa Kishi Aziyalig) ha'm shig'is (yamasa yavan') ma'mleketleri qa'liplesken. Batis topari Sumatra ma'mleketlerinen ibarat bolg'an, olardin' ishinde Orayliq Sumatra ma'mleketlerinen ibarat bolg'an, olardin' ishinde Orayliq Sumatra xaliqlari ha'm Malak yarim atawinin' kishi ma'mleketleri basshilig'inda oraylasiw protsesi tez pa't penen ju'rgen. Bul ma'mleketler turmisinda sirtqi sawda, sonin' ishinde tranzit sawdasi u'lken rol' oynag'an. sebebi olar qizg'in sawda jolinda jaylasqan edi. Bul ma'mleketlerdin' sotsialliq du'zilisi Balnom du'zilisine uqsas edi. B. e. shekemgi I min' jilliqtin' ortasinan a'yyemgi Qubla-Shig'is Aziya xaliqlarinda erte klassliq qatnasiqlar ha'm da'slepki ma'mleketler qa'liplesedi. Olarg'a ekonomikanin' sotsialliq sho'lkemn'n (kishi awilliq qa'wim) ha'm ruwxiy ma'deniyattin' (diniy tarawda ata-babalar ruwxina siyiniw) o'zgeshe tu'rleri ta'n. En' iri a'yyemgi xaliqlardin' v'et, kxmer, mon, malaylilar, yavanlilar ata-babalarinin' ma'mleketleri suwg'ariw ushin qolayli iri da'r'yalar oypatliqlarin iyelegen.

GRETSIYA TARIYXINA KIRISIW

Joba:

1. ellenistlik da'u'irdegi Gretsianin' tariyxiy boyinsha derekler.
2. A'yiemgi Gretsia tariyxinin' istoriografiyasi.
3. Antik istoriografiyasi.
4. Gretsia tariyxinin' 5 da'u'irge bo'liniwi.

Tema boyinsha ayriqsha u'yreniliwi kerek bolg'an tu'sinikler

Gretsianin' geografiyalig orni, jazba derekler, Arxeologiyaliq estelikler Dariy qa'u'imleri, Gomer da'u'iri. qul iyelewshilik ja'miyetnnin' payda boliwin, gu'lleniwin ha'm krizisin elmenistlik ja'miyetler ha'm ma'mleketler ha'm ma'mleketlerdin' gu'lleniwi. Numizmatika ha'm arxeologiyaliq qazilmalar

A'debiyatlar

1. F.Baynazarov «Qa'dimgi dune tarixi» T., 2006
2. R.Pershen «Istoriya pervobitnogo obshestvoG` M-1990
3. «Istoriya drevnego mira» 1997.
4. «Qa'dimgi dune tarixi» Karavkin II-tom T-1979.
5. Bartol'd BB «Istoriya izucheniya vostoka» M-1977

U'yrenilip atirg'an A'yyemgi Gretsianin' tariyxi qul iyelewshilik ja'miyetnnin' payda boliwin, gu'lleniwin ha'm krizisin izertleytug'in a'yyemgi dun'ya tariyxinin' quramali bo'legi bolip tabiladi. Bul ja'miyetler Balkan yarim atawi aymag'inda, Sitsiliya atawinda, Qara ten'iz boylarinda b. e. shekemgi III-II min' jilliqlarda payda bolg'an ha'm olardin' tariyxi b. e. shekemgi II-I min' jilliqlarda, grek ma'mleketleri Rim ma'mleketine kirgizilgennen keyin tamamlanadi. A'yyemgi grekler jer ju'zlik tariyxiy protsessti bayitqan Jer Orta ten'iz boyi xaliqlarin bunnan bilay da rawajlandiriw ushin Rim ma'mleketi da'wirinde tirnaq bolg'anin ayriqsha atap o'tiw kerek.

Bul ma'deniyattin' tiykarin qul miynetine tiykarlang'an ekonomikalig sistema, respublikaliq du'zilisi menen polisliq qatnasiqlar, Rim ha'm jer ju'zilik ma'deniyatina ju'da' u'lken ta'sir jasag'an biyik ma'deniyat qurag'an. 1. Erte Minoy da'wiri (b.e. shekemgi XXX-XXIII a'sirler), klasslarga shekemgi qatnasiqlar ma'mleketi. 2. Orta minoy da'wiri yamasa eski saraylar da'wiri (b.e. shekemgi XXII-XII a'sirler) - ma'mleket du'ziliwi, birinshi klasslar ha'm sotsialliq toparlar, jaziwdin' payda boliwi, Krittin' birlesiw. 3. Keshki minoy da'wiri yamasa jan'a saraylar da'wiri (b.e. shekemgi XVII-XII a'sirler) - Krit ten'iz ma'mleketinin' gu'lleniwi, Kritti axeyliler basip aliwi ha'm Krittin' qulawi. Materiklik (axey) Gretsianin' Ellada da'wirlerinin' jilnamasi:

1. Erte minoy da'wiri (b.e. shekemgi XXX-XXI a'sirler) - alg'ashqi qatnasiqlardin' u'stemligi greklerge shekemgi turg'inlar.

2. Orta ellada da`wiri (b.e. shekemgi XX-XVII a`sirlari) - uriwliq qa`wimlik qatnasiqlar idirawinin` keyingi Balkan Gretsiyanin` qubla ta`repinde axeyler - greklerin` kiriwi ha`m qonislaniwi.

3. Keshki ellada yamasa miken da`wiri (b.e. shekemgi XXX-XIII a`sirlar) ertk klassliq ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` payda boliwi, jaziwdin` payda boliwi, mikey tsivilizatsiyasinin` payda boliwi ha`m onin` ha`lsirewi. XX a`sirden baslap alg`ashqi du`zim jag`daylarinda jasawshi arqadan grek qa`wimleri, dariylar kiredi ha`m bul jerde qaytadan alg`ashqi ja`miyet ornatiladi.

Na`tiyjede jan`a basqish baslanadi, yag`niy Gretsiyada axeyler ma`mleketi qulag`annan ha`m dariylar kirip kelgennen keyin ornatilg`an uriw qa`wimlik qatnasiqlar idiray baslaydi. Bul basqish polisliq dep ataladi ha`m u`sh da`wirge bo`linedi:

1. Gomerlik yamasa qaran`g`i a`sirlar yamasa polislerden burin`g`i da`wir (b.e. shekemgi XI-IX a`sirlar) - Gretsiyadag`i uriwliq qa`wimlik qatnasiqlar.

2. Arxaikaliq da`wir ( b. e. shekemgi VIII-VI a`sirlar)-polisler tu`rinde klassliq ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` qa`liplesiwi. Jer Orta ha`m Qara ten`izleri boylarinda greklerin` qonislari.(Ulli grekler kolonizatsiyasi).

3. Grekler tariyxinin` klassikaliq da`wiri (b.e.sh.V-IV a`sirlar )-a`yyemgi grekler qul iyelewshilik ja`miyetinin`, grekler ma`deniyatinin` polisliq du`zilisinin` gu`lleniwi. B. e. shekemgi XX a`sirde, yag`niy « A. Makedonskiydin` jer ju`zlik imperiyasi » qulag`annan keyin elmenistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketler payda boladi.

A`yyemgi grek ( a`yyemgi shig`is ) tariyxinin` ellinistlik basqishi da u`sh da`wirge bo`linedi.

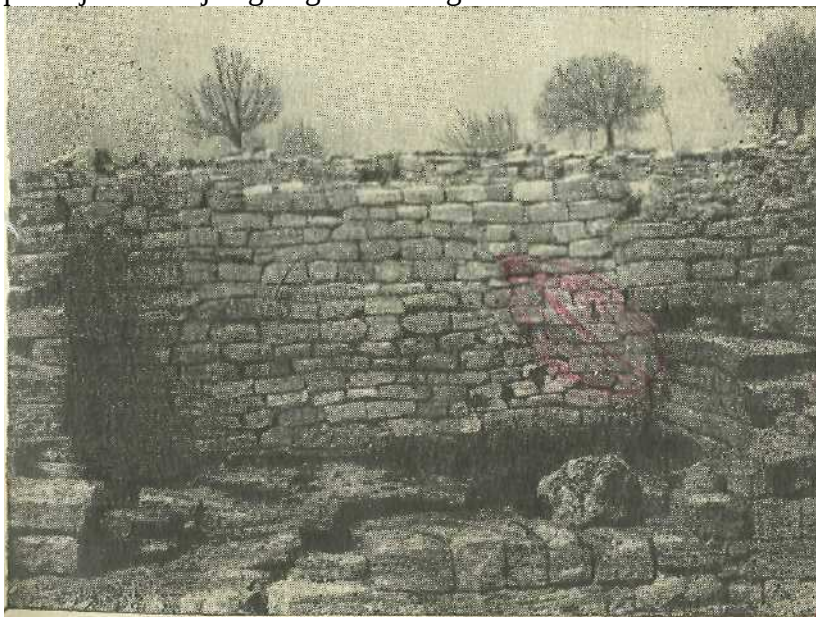
1. A. Makedonskiydin` shig`isqa atlanislari ha`m ellinistlik ma`mleketlerdin` du`zilisi payda boliwi (b. e. shekemgi IV a`sirdin` 30-jillari-b. e. shekemgi III a`sirdin` 80-jillari).

2. Ellinistlik ja`miyetler ha`m ma`mleketlerdin` gu`lleniwi
(b. e. shekemgi III a`sirdin` 80-jillari-b. e. shekemgi II a`sirdin` ortalari).

3. Ellinistlik ma`mleketlerdin` krizisi, olarg`a batista ( Rim, shig`istan Parfiya hu`jim jasawi ( b. e. shekemgi II a`sirdin` ortalari -b. e. shekemgi I-a`sir).

**A`yyemgi Gretsiya tariyxini boyinsha derekler.** Jazba materiallar, materialliq ma`deniyat estelikleri, tasqa jazilg`an a`yyemgi jaziwlar, tengeler, etnografiyalik baqlawlardin` materiallari, fol`klor ulgileri tiykarg`i derekler bolip tabiladi. Qazg`anda 1901-jili A. Eves ta`repinen Knoss, Pilos ha`m Miken qarabaxanalarinda, Fivada, Tiriifte tabilg`an. Olar b. e. shekemgi XVV-XIII a`sirlardin` xojaliq hu`jjetleri bolip tabiladi. Kesteler saray xojalig`in ju`rgiziw haqqinda, ma`mleketti tutasi menen basqariw haqqinda mag`liwmatlar beredi, bul o`z gezeginde b. e. shekemgi II min` jilliqdin` ekinshi yariminda Axey patshalig`inin` ekonomikasini basqariwdin` tiykarg`i belgilerin ko`rsetedi.

2. Arxeologiyaliq materiallar ken` saray kompleksleri Knossta ha`m Feste, Krit atawinda, Peloponnestegi Mikonlarda ha`m Piloste, sonday-aq Attika i Spartadag`i Karaku, Eighurnes ha`m Nekropol` jerlerinde qaziw jumislari ju`rgizilgende tabilg`an.

Ayyemgi Troya

Ayirim mag'liwmatlar Gomerdin` b. e. shekemgi IX-VIII a`sirlari zilg'an « Iliada » ha'm « Odissey » poemalaridan aliwga boladi. Sonday-aq b. e. shekemgi V-IV a`sirlar grek avtorlarinin` shig'armalarida (Gerodot, Fukidi, Aristotel` ha'm Strabon, Plutarx, Pawsiy ) greklardin` dan`qli o'tmishi, Krit patshasi Minostin` qudireti, onin` ulli ma'mleket du`zgenligi haqqida mag'liwmatlar berilgen.

Greklardin` qudaylar ha'm qaharmanlar haqqida ertekler ha'm a`psanalarida ha'r qiyli materiallar tabiwga boladi: Afinani Minos patshasidan azat etken dan`qli afinaliq qaharman Tezes haqqida, Gerakl haqqida, Kolxidag'a shekem « Agro » kemesinde ju`ziw sapari haqqida h. t. .b.

B. e. shekemgi XIV-XIII a`sirlerdegi Xett tasqa jaziwlarida azi-kem mag'liwmatlar berilgen.

Eski ha'm klassikalik Gretsiya tariyxı boyınsha derekler, Gomerdin` « Iliada » ha'm « Odissey » epikalik poemalarida grekler ha'm troyanlar arasindagi Troya urisi haqqida mag'liwmatlar beriledi. Bunnan tisqari bul poemalar grekler turmisinin` ha'r qiyli ta'repleri-ekonomikasi, sotsialliq qatnasiqlari, basqariw, ma'deniyat ha'm din boyınsha ju`da` bay mag'liwmatlar deregi bolip tabiladi.

Grek shayirlari Gespod (VIII-VIII a`sirlar), Arxilox, Salon, Feogfinlerdin` shig'armalaridan a`hmiyetli mag'liwmatlar aliwga boladi. Olarda gedeylerdin` awir miyneti, demostin` aristokratlarga qatnasiqlari haqqida tu`sinikler berilgen.

Grek tariyxshilari Gekatey (540-409), Gellanik bahali mag'liwmatlar keltiredi. Olar tuwilg'an qalasinin` en` a`yyemgi tariyxin bayanlag'an. Tariyxshilar ishinde Gerodotti (b.e. shekemgi. 485-425-jj) atap o'tiwge boladi. Onin` miynetlerinde grek-persiya urislari haqqida mag'liwmatlar tabamiz. Bunnan tisqari onin` ayirim miynetleri ayirim ellerdin`, xaliqlardin`, qalalardin`: Vavilon, Midi, Egipet, skif qa`wimleri, Balkan Gretsiyasinin` grek qalalarinin` tariyxlarina bag'ishlang'an. Tutası menen Geradottin` shig'armalari grek ha'm jer juzi istoriografiyasında ataqli miynet ha'm b. e. shekemgi VII a`sirdin` basi -V a`sirlerdin` Jaqin Shig'is ha'm Gretsiyanin` tariyxı boyınsha mag'liwmatlar deregi bolip tabiladi.

2 ja'ne de bir tariyxshisi Fukidid o`z miynetlerin Peloponnes urisi (b. e. shekemgi. 431-404-jj) waqiyalarina bag'ishlang'an.

Tariyxshi Ksenofingta b.e. shekemgi V a`sirdin` birinshi yarimi-IV a`sirlerdegi Kishi Aziyanin` Shig'is oblast`larinin` ha'm grek ja'miyetinin` turmisi haqqida mag'liwmatlar tabiwga boladi. Filosoflarda A`yyemgi Gretsiya tariyxı boyınsha ko`p mag'liwmatlar tabamiz. Ma`selen, Platonda (b. e. shekemgi 427-347-jj). Ol b. e. shekemgi IV a`sirdin` ortalarindagi sotsialliq-siyasiy qatnasiqlarga tallaw jasay otirip, grek ja'miyetin jan`a, o`zinin` pikirinshe, a`dil baslamalarga a`tiykarlang'an qayta quriw variantin usinadi.

Komediylar, jaziwshilardin` miynetleri ( Sitsiyalik Diodor, b.e.shekemgi 1 a`sir, Plutarx x.t.b.), sonday-aq epigrafiyalik materiallar Afinanin` ishki ha'm sirtqi jag`daylari haqqida bay mag'liwmatlar quraydi.

Numizmatika ha'm arxeologiyalik qazilmalar ju`da` bay materiallar beredi.

Ellinistlik da`wirdegi Gretsiyanin` tariyxı boyınsha derekler.

Pleybey ha'm Diador tariyxıy shig'armalari bul da`wirdin` bahali dereklari bolip tabiladi. Gretsiya tariyxı boyınsha miynetlerdin` ishinde Pompey Troganin` (b.e. shekemgi 1 a`sirdin` aqiri) « Filipp II-shi ha'm onin` balasi Aleksandrdin` tariyxı « Kurtsiy Rufanin` (b.e. shekemgi I a`sir) «Aleksandr Makedonskiydin` tariyxı» shig'armalarin atap ko`rsetiw kerek. Olarda A.Makedonskiydin` atlanislarga tayarliqlari, olardin` barisi ha'm na'tiyjeleri, basip alg'an xaliqlarga onin` jurgizgen siyasati toliq su`wretlengen.

Ko`rkem a`debiyat shig'armalari ishinde b.e.sh. IV a`sirdin` aqiri III a`sirlerdegi ku`ndelikli turmistin` mazmuni deregi sipatında Menandrdin` (b.e.sh. 342-292 jj) komediylarin atap o'tiw kerek.

Ellinizm tariyxı boyınsha ko`plegen basqa derekler ishinde numizmatikalik, epigrafikalik ha'm arxeologiyalik materiallardi, sonday-aq papiruslardagi jaziwlardı atap o'tiwge boladi. Joqarida atap ko`rsetilgen A`yyemgi Gretsiya tariyxı boyınsha ko`p sanli ha'm ha'r qiyli derekler a`yyemgi grek ja'miyetlik rawajlanıwdin` tiykgari bag`darlarin -klassliq qul iyelewshilik ja'miyeti ha'm ma'mleketi qa`liplesiwinin` da`slepki basqishlaridan baslap grek polislerin ha'm ellinistlik ma'mleketlerdi Rim ta`repinen basip aliwga shekem - ko`rsetiwge mu`mkinshilik beredi.

**A'yyemgi Gretsiya tariyxinin` istoriografiyasi.** XVIII a`sirdin` aqirinda-XIX a`sirdin` birnishisi yariminda A'yyemgi Gretsiya tariyxi evropaliq tariyxiy iliminde a`hmiyetli ma`nige iye boladi. Izertlewshiler arasinda ingliz alimi R. Pentli ha`m nemis ilimpazlari F. Vol`f, G. Niburlardi atap o`temiz. Evropaliq tariyxiy derektaniwda olar tariyxiy-kritikaliq usildin` tiykarin saliwshilar boldi. Ol poemalarg`a tallaw jasag`an, olarda eski hujjetlerdin` izlerin tapqan.

A'yyemgi tariyxin qayta tiklegen. grek tariyxin du`ziwde arxeologiyaliq ha`m etnografiyalik materiallar u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Germaniyada A'yyemgi Gretsiya tariyxin du`ziw qolg`a aling`an. Nemis alimi Vil`xel`m ta`repinen antik iskustvosi ilimiy tariyxinin` tiykarlari saling`an, ol 1764-jili « A'yyemgi iskustvo tariyxi » degen miynet shig`arg`an. Onda antik avtor esteliklerin izertlegen, olardi ha`rqiyliliq tariyxiy da`wirler boyinsha toparlarga bo`lgen.

Bul da`stu`rdi A. Bek ha`m K. Myuller dawam etken. Olar grek tasqa jaziwlarin ha`m Gretsiyanin` ekonomikasini, tariyxin izertlegen. Olardan basqa I. Drizen degen ilimpaz bolg`an, ol a'yyemgi grek tariyxinin` son`g`i basqishin sistematiqaliq izertlewge diqqat awdarg`an.

XIX a`sirde Angliyada a'yyemgi grek tariyxin izertlewge ulken qizig`iwshiliq tuwg`an. Bul jerde A'yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`p tomli miynetler shig`adi.

A'yyemgi Gretsiya tariyxin izertlewde u`lken jetiskenlikler jan`a arxeologiyaliq ha`m etnografiyalik izertlewler menen baylanisli. Bul G. Shliman ha`m V. Derlfel`dtin` Troya menen Minoxtag`i, I. Trinfes ha`m Evanstin` Krittegi qaziwlari. L. Morgannin` (1877-j) « A'yyemgi ja`miyet » degen kitaptin` jariq ko`riwi. Ellinistlik da`wirdin` tariyxin izertlewde Misirda papirusta jazilg`an ha`r qiyli hujjetlerdin` tabiliwi. ulken a`hmiyetke iye bolg`an. Jan`a hujjetler boyinsha ellinistlik ja`miyettin` ko`plegen ta`repleri ( ekonomika, sotsialliq qatnasiqlar, ma`mleketlik ha`m ma`deniyat) izertlenedi.

A'yyemgi Gretsiya tariyxi Rossiyada XVII a`sirdin` basinda izertleniwi. M. V. Lomonosov ha`m nemis alimi G. Bayer ta`repinen shaqirilg`an. A. N. Radnitsev u`lken u`les qosadi. A. N. Radnitsev Axey awqami, grek-baktriya patshalig`i tariyxi, Arqa Qara ten`iz boylarinin` grek koloniyalari menen skif qa`wimlari arasindag`i o`z-ara qatnaslar boyinsha bir qatar miynet basip shig`aradi. Rus alimlari I. Martinov a'yyemgi grek avtorlarin, al Gnedich ha`m V. Jukovskiy Gomerdin` « Illiada » ha`m « Odessiya » poemalarin oris tiline awdaradi. A'yyemgi Gretsiyani izertlew boyinsha oris mektebinin` tiykarin saliwshi Sankt-Piterburg universitetinin` professori M. G. Kutorga boldi. Ol Afina tariyxinin` en` a`hmiyetli mashqalalarin teren` izertledi. Onin` sha`kirtleri bolg`an V. G. Vasilevskiy F. F. Sokolovtida atap o`tiw kerek. F. F. Sokolov. rus ilimi ha`m grek a'yyemgilinin` bir tutas bag`darinin` tiykarin saliwshi boldi, oris epigrafiyalik mektebinin` atasi bolip tabiladi.

XIX a`sirdin` aqiri-XX a`sirdin` basinda oris iliminde bir qatar ilimiy bag`darlar qa`liplesti: sotsialliq-ekonomikaliq bag`dar (wa`killeri R. Yu. Vipperi, M. I. Postovtsev, M. M. Xvostov), siyasiy ma`kemelerdi izertlew bag`dari (S. A. Djebelov, V.P. Buzeskul, N. I. Karaev), kl`turologiyaliq bag`dar (F. F. Zelenskiy). F. G. Mishenko a'yyemgi grek tariyxin ha`m ma`deniyatin` izertlewge u`lken u`les qosti. Ol oris tiline gerodot ha`m Strabon shig`armalarin awdardi.

Tutasi menen oris ilimi evropaliq antiktaniwg`a bahali u`les qosti, A'yyemgi Gretsiya tariyxi boyinsha ko`plegen izertlewleri menen jer ju`zlik ilimdi bayitti. A'yyemgi Shig`is, A'yyemgi Gretsiya ha`m Rim Jer Orta ten`iz boyi ellerinin` konkret tariyxin u`yreniw jer ju`zlik tariyxiy protsesstin` birligin ko`rsetti, bir ta`repli grek yamasa romanotsentrizmdin` jen`iwge alip keldi. Bul ko`p tomli jer ju`zlik a'yyemgi tariyxti tayarlawda ha`m basip shig`ariwda o`z sa`wlesin tapti. Onda a'yyemgi shig`is elleri, grek polisleri ha`m ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` tariyxi grek polisleri ha`m ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` tariyxi grek polisleri ha`m ju`da` ulken Rim ma`mleketinin` tariyxi bir qansha birlikte qaraldi (12-tomliq « Kembridj a'yyemgi tariyxi » (1928-1938-jj.) 13 kitaptan ibarat

« Jer ju`zlik tariyxi » ha`m 5-tomliq «Xaliqlar ha`m tsivilizatsiyalar», A. Kakl`fman ha`m F. San`yan redaksiyalawindag`i

«Uliwma du`n`ya tariyxi» Bul basimlarda dereklerdi puxta izertlewlerge tiykarlang`an ekonomikag`a, sotsialliq qatiasiq-larg`a, sonday-aq a`skeriy-siyasiy tariyxqa ha`m ma`deniyatqa ha`r ta`repleme tallaw jasalg`an.

A'yyemgi grek tariyxinin` en` basli mashqalalarinin` biri qulshiliq mashqalasi, onin` taraliw da`rejesi, onin` o`ndiriste ha`m ja`miyettegi roli bolip tabiladi. Bul ma`seleni belgili ilimpazlardan U. Uesterman, N. Fogt, M. Finli, P. Levoxlar izertlegen.

Gretsiyanin` siyasiy tariyxi bir neshe bag`darlarda izertlenip atir, biraq olarda ma`mleket ha`m siyasiy ma`mleketler maqsati u`lkeytip ko`rsetilgen.

Sparta tariyxi (G. Mitchel, Dj. Xakslı h. t. b.) ha`m grek ma`mleketligi (Dj. Larsen ha`m V. Erenburg ) boyınsha miynetler sani ko`beydi.

50-70-jillari sirt el istoriografiyasında a`yyemgi grek tariyxin ha`r qiyli ko`z-qarastan izertlegen qa`nigeler mektebi mektebi qa`lipleskenin ayriqsha atap o`tiwimiz kerek. (Dj. Sen Krua, P. Kartledj, R. Pedgag, M. Uazen, I. Garlan h. t. b.). Olar ekonomikalıq, sotsiallıq-siyasiy du`zilislardin` en` a`hmiyetli aspektlerin islep shiqqan, ha`zirgi istoriografiyag`a u`lken u`les qosqan.

Antik istoriografiyasi. (1917-1985-jj) 20-30-jillari A. I. Tyumenev, S. I. Kovalev, V. S. Sergeev, B. L. Bogaevskiy h. t. b. basqalardin` a`yyemgi tariyx boyınsha izertlewleri a`hmiyetli orin tutqan.

60-70-jillari qa`niygelerdin` ayriqsha diqqati uliwma grek tariyxinin` sheshiwshi mashqalasina-qulshiliq ha`m polis mashqalasina awdarildi. Bul ma`seleler menen belgili alimlar K. K. Zel`in, M. K. Trofimova, Yu. V. Andreev, L. M. Gluskina, G. A. Koshelenko, L. P. Marinovich, E.D. Frolov shug`illang`an. Olardin` izertlewlerinin` na`tiyjesinde erkin miynet-eki tomliq « Antik Gretsiyasi » do`relgen.

60-80-jillari a`yyemgi grek tariyxinin` ha`r qiyli da`wirleri boyınsha, atap aytqanda, Axey Gretsiyasi tariyxi, ellinistlik tariyx ha`m ellinizm da`wirindegi xaliq-araliq qatnasiqlar tariyx mashqalalari, sonday-aq Qara ten`iz boyındag`i grek koloniyalarinin` tariyxi ma`deniyati boyınsha izertlewler ju`rgizildi. Qara ten`iz boylarında iri arxeologiyaliq qaziwlar alip barildi (L.M. Slavin, Yu.G. Vinogradov, A.N.Sheglov, V.D.Beavatskiy, V.F.Gaydukeevich, Kabilina, I.T.Blavatskiy ha`m t.b.).

Tutasi menen ha`r qiyli a`wladtag`i oris alamlari a`yyemgi grek tariyxinin` ha`r qiyli aspektlerin islep shiqqan, jer ju`zilik tariyxqa u`lken u`les qosqan. Uliwma du`n`ya tariyxi Instituti ta`repinen «A`yyemgi tariyx xabarshisi» jurnali du`zilgen.

B.E.SH. XI-X ASIRLERDEGI GRETSIYAB.E.SH. VIII-IX ASIRLERDE PELOPONNES

PELOPONNES

Joba:

1. Erte klassli jamiyetler ha`m Kritte ha`m Axey Gretsiyasında birinshi mamleketler (b.e.sh. III-II min jilliklardin akiri)

2. Axey-Gretsiyasi b.e. sh. II min` jilliqta Miken tsivilizatsiyasi. Gretsiya erte ellada da`wirinde

3. Grek polisleriniN` qa`liplesiwı, gu`lleniwi ha`m krizisi. klassikalıq qulshiliqtin` sistemasi b.e. shekemgi XI-IV a`sirler.

4. B.e.sh. VIII-IX a`sirlerde. Peloponnes

Tema boyınsha ayriqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Ten`sizlik, jer reformasi, Arxaykaliq da`u`ir, Salon nizami, Afina ma`mleketinin` basqariw usili. Qulshiliqtin` ku`sheywi. Krit ja`miyeti o`ndirislik ku`shlerinin` rawajlaniwi ha`m qa`liplesiwı ja`miyetlik rawajlaniwi B.e. shekemgi II min` jilliqtin` basında atawda bir qatar erikli ma`mleketler Minoy tsivilizatsiyasinin` en` joqari gu`lleniwi b.e. shekemgi XVI-XV a`sirdin` birinshi yarimi

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Bortol`d V.V. «Istoriya izucheniya vostoka» M. 1977.
3. Sergeev V S. Istoriya drevney Gretsii. M. 1948 Izd M-1993.
4. Bokshanin A.G. «Istoriya drevney Gretsii» Vki Istoriya drevnego mira M-1955

Evropada Krit atawi tsivilizatsiyasinin` a`yyemgi oshag`i bolg`an, geografiyalıq jaqtan ol ten`iz jollari kesispesinde jaylasqan. Krit ma`deniyati, bir jag`inan Jaqin Shig`is (Misir ha`m Mesopotamiya) tsivilizatsiyasi ta`sirinde bolg`an, ekinshi jag`inan, Anatamiya erte diyxanshiliq ma`deniyati ta`sirinde bolg`ai. Krit tsivilizatsiyasi qa`liplesiwinde Kiklad arxipelagi ma`deniyati ayırıqsha a`hmiyetli rol` oynag`an. Minoy tsivilizatsiyasinin` payda bolıw waqti-b.e. shekemgi III-II min` jıllıqlardin` arasi, yamasa erte qola da`wirinin` aqiri. Bug`an shekem neolit da`wiri erte qola da`wiri menen awmasqan (b.e.sh. VI-III min` jıl)

Krit ja`miyeti o`ndirislik ku`shlerinin` rawajlaniwi ha`m qa`liplesiwi ja`miyetlik rawajlaniwdin` jan`a basqishqa sheshiwshi adimi bolip tabiladi. III min` jıllıqtin` o`zinde mis o`ndirisi, keyin ala qola o`ndirisi o`zlestirilgen. Jan`a ma`deniy diyxanshiliq payda boladi (arpa, ju`zim, zeytun).

Diyxanshiliq miynet o`nimdarlig`i o`sedi ha`m artıqsha o`nim massasi ko`beyedi.

Birinshi ma`rte o`nermentlikti awıl xojalig`inan bo`liwge ha`m o`ndiristin` ha`r qiyli tarawlarında ka`sipke bag`darlawg`a mu`mkinshilik payda boldi.

Kritte sawdanin` rawajlaniwi. Bir waqıtta Krit ja`miyetinin` sotsiallıq bo`liniwinin` intensiv protsesi jol aldi. Ayırım qa`wimler ishinde aqsu`yeklerdin` inabatlı qatlamları payda bola baslaydı (ko`semeler ha`m ruxaniyeler). B. e. shekemgi III-II min` jıllıqlar aralıg`ında da`slepki « derlik bir waqıtta Krittin` ha`r qiyli rayonlarında payda bolg`an saray ma`mleketleri « payda boladi.

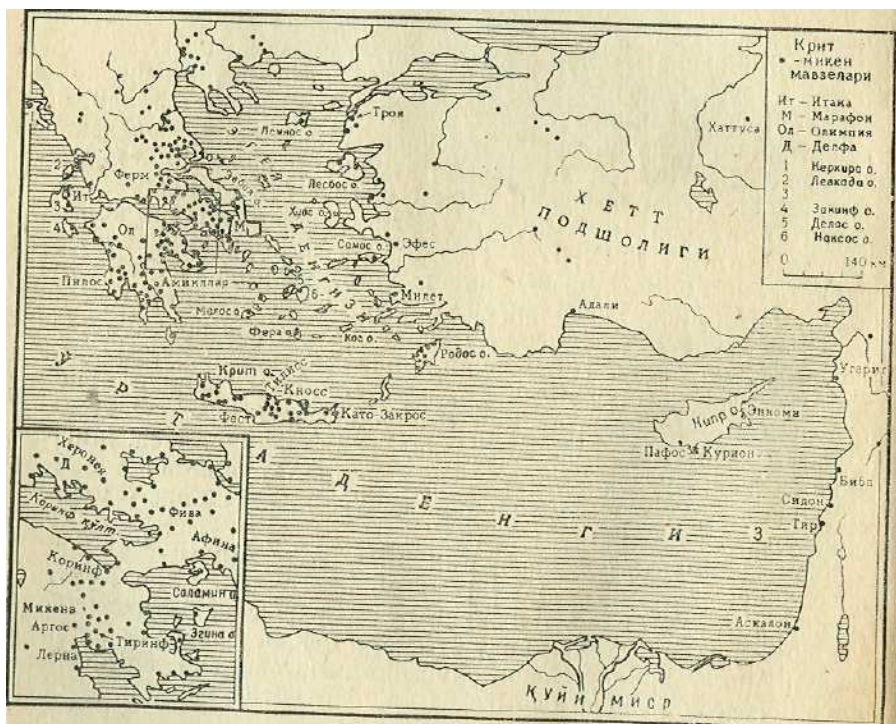
B.e. shekemgi II min` jıllıqtin` basında atawda bir qatar erikli ma`mleketler payda boladi, olardin` ha`r qaysisi o`z quramina bir qansha onlag`an kishi qa`wimlik awıllar qamtiydi, olar to`rt u`lken saraylardin` (Knosse, Feste, Ialli, Kato, Zarko) biri do`geresinde ja`mlasedi. « Eski saraylar» da`wirinin` o`zinde Krit ja`miyetinin` sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m siyasiy rawajlaniwi biraz alg`a ilgeriledi ha`m haqıyqiy jazıw za`ru`rligin payda etti. Na`tiyjede piktografiyalıq jazıw ornına anag`urlım jetiliske jazıw sistemasi, yag`niy A sızıqlı jazıw payda boldi. B.e. shekemgi 1700-jılga` jaqin jer silkiniw ha`m o`rtin` na`tiyjesinde atap ko`rsetilgen saraylar qiyratildi, biraq olardin` ornına jan`a saraylar salindi. Bul Minoy Kriti tariyxında jan`a basqish baslang`anlig`inin` da`liyli edi. Ilimde bul da`wir « jan`a saraylar da`wiri yamasa son`g`i minoy da`wiri» dep ataladi. Krittegi Minostin` sarayin grekler « Labirint « dep atag`an. Qaziwlar ju`rgizgende ko`plegen ha`rqiyli iskusstvo ha`m ko`rkem qol o`ner u`lgileri tabilg`an («o`giz qudayg`a siyiniwdi bildiretug`in o`gizler oyini minoy tovrromaxiyasi») Saray bekinisli bolmag`anın atap o`tiw kerek.

Ta`biyg`iy apatshılıqlardan qorg`aniw ushin olar o`zlerinin` ko`p sandag`i qudaylarinan ja`rdem sorap mu`ra`jat etken. Minoy panteoninin` oraylıq figurasi ullı quday ana-» vladichitsa» (ha`kim ana) bolg`an. Kritte patsha ha`kimliginin` ayırıqsha tu`ri bolg`an, ol ilimde « teokratiya» dep atalg`an (ol monarxiya tu`rlerinin` biri bolg`an, onda puxaralıq ha`m ruwxıy ha`kimlik bir adamnin` qolında bolg`an). Patsha « ka`ramatlı ha`m a`diwli» insan bolip esaplang`an. Knoss patshalari a`piwayi turmis keshirmegen. Knoss sarayinin` en` a`diwli orni-bul onin` taxt zali bolg`an. Bul jerde ruwxaniy-patsha qudaylarg`a qurbanlıq bergen, sonin` menen bir waqıtta ma`mleketlik islerin sheshken.

Miynetkesh xalıqtin` turmisi haqqında bizler tawlarda ha`m u`n`girlerde jaylasqan mazar esteliklerinen bilemiz. Olar kishi qala ha`m awıllarda jasag`an. Diyxanlar ha`m qullardin` qollari menen saraylar salıng`an, jollar ha`m kanallar qurilg`an. Minoy ja`miyetinde saray haqıyqiy universal waziypasin atqarg`an, ol ma`mleketin` ha`kimshilik ha`m diniy orayı bolg`an, onin` diyxanshiliq, o`nermentshilshilik ha`m sawda faktoriyasi bolg`an.

Minoy tsivilizatsiyasinin` en` joqari gu`lleniwi b.e. shekemgi XVI-XV a`sirdin` birinshi yarımına tuwra keledi. Bul waqıtta pu`tkil Krit Knoss patshasi ha`kimligi astına ja`mlengen edi ha`m birden-bir oraylıq ma`mleket boldi. XVI a`sirde Krittin` Egey ten`izi basseyininde ken` ten`iz eksponansiyasi bayqaladi. Minoy koloniyaları ha`m sawda faktoriyalari Kiklad arxipelaginin` atawlarında, Rodosta, ha`tteki Kishi Aziya jag`alawlarında, Milet rayonında payda boladi. Krit pu`tkil Shig`is Jer Orta ten`izi jag`alawlarında en` ku`shli ten`iz ma`mleketi boldi, ha`m Misir onin` patshalari menen doslıqta bolıwg`a qızıqsing`an. XV a`sirdin` ortasınan ol ha`lsirey baslaydı ha`m Krit Egey ten`izi basseyininin` jetekshi ma`deniy orayı sipatındag`i o`z tutqan ornınan ayiriladi. Ju`da` iri apatshılıqtin` sebebi, birewlerdin` pikirinshe, bul Kritke grek-axeylilerdin` basip kiriwi. Biraq olar apatshılıqtan keyin basip kirgen. Endigiden bilay Egey ten`izi basseyini rayonında ma`deniy protsesstin` ha`m tsivilizatsiyanin` bas oshag`i arqag`a, materiklik Gretsiya aymag`ına jiljiydi, bul jerde usi waqıtlari miken ma`deniyati dep atalg`an ma`deniyat joqari rawajlaniwg`a erisken.

Axey-Gretsiyasi b.e. sh. II min jilliqta Miken tsivilizatsiyasi. Gretsiya erte ellada da`wirinde (b.e.sh. II min` jilliqtin` aqirina shekem)

b.e. sh. II min jilliqta (Miken tsivilizatsiyasi) SHigis Orta teniz

Miken ma`deniyatin grekler-axeyler du`zgen, olar Balkan atawina shama menen b.e.sh. III-II a`sirlerdin` aralig`inda arqadan o`zleri da`slep jasag`an Dunay boyi oypatliq rayoninan basip kelgen. B.e.sh. III min` jilliq ortasidan Gretsiya ma`deniyati o`z rawajlaniwinda basqa qubla-shig`is Evropa ma`deniyatlarin anag`urlim basip o`tedi.

Erte ellada da`wirininin` awillari arasinda Larnedegi tsitadel` ayriqsha ko`zge tu`sedi. Bunnan basqa da kishi awillar bolg`an. arxeologiyaliq mag`liwmatlar boyinsha, b.e.sh. III min` jilliqtin` ekinshi yariminda Gretsiyada klasslar ha`m ma`mleketler qa`liplesiw protsesi baslanip ketken. Ma`selen, Lerne tsitadelinin` ha`m Rafina yamasa Eagurnes qa`wimlik awillarinin` bolg`anlig`i fakti. B. e. shekemgi III-II min` jilliqqlar aralig`in a`yyemgi Gretsiya tariyxinda jan`a basqishtin`-grek xalqinin` qa`liplesiw basqishinin` baslang`ani dep esaplawg`a boladi.

Orta ellada da`wiri (b. e. shekemgi XX-XVII a`sirlar). Messeniyada Mal`ti-Dorion tipiklik qala bolg`an. Biyik to`beshikte jaylasqan, do`geregine qorg`aniw paxsasi qurilg`an. Tsitadel`leri, ustaxanalari bolg`an. Axey qa`wimlik ja`miyetler ishinde aqsu`yek qa`wimler ko`zge tu`sedi, olar bekkem tsitadel`lerde jasag`an, uriw-qa`wimler massalarinan o`zlerin keskin bo`lek tutqan. Ayirim qa`wimlik aqsu`yeklerde u`lken bayliqlar bolg`an, olar jergilikli diyxanlar ha`m o`nermentler miyneti arqali, sonday-aq qon`silar jerlerine a`skeriy shabiwillar waqtinda qolg`a tu`sirilgen bayliqlar arqali toplan`an. Peloponnes, Orta ha`m Arqa Gretsiyanin` ha`rqiylay rayonlarinda da`slepki, ju`da` a`piwayi ma`mleketlik du`zilislari payda boladi. O`z rawajlaniwinin` da`slepki basqishlarinda Miken ma`deniyati o`zinen anag`urlim alding`i minoy tsivilizatsiyasinin` ku`shli ta`siri astinda jasadidi. Axeyler o`z ma`deniyatinin` ko`plegen a`hmiyetli elementlerin Kritten o`zlestirgen. Miken ma`deniyati grek topirag`inda payda bolg`an ha`m bul rayonnin` neolit ha`m erte qola da`wirine tiyisli a`yyemgi ma`deniyati menen baylanisli bolg`an.

Mikendegi sharxliq qa`birlar miken ma`deniyatinin` en` erte estelikleri bolip tabiladi. Altinnan pil su`yeginen ha`m basqada materiallardan islengen ko`plegen zatlar tabilg`an. Miken tsivilizatsiyasinin` gu`lleniw waqti b. e. shekemgi XV-XVII a`sirlerge tuwra keledi, dep esaplawg`a boladi. Ol da`slep Agropidide payda bolg`an. Keyin ala Peloponnes, Orta Gretsiya ha`m Egay ten`izinin` ko`plegen atawlarina taralg`an.

Miken ma`deniyatinin` tiyarg`i oraylari saraylar bolg`an (Agropida, Messeniya, Attika, Beotiya, Fessamiya). Olar bekkemlenip, haqiqiy tsitadel` bolg`an (Tirinfa tsitadeli). Miken da`wirinin` saray qurilislari arasinda Pilostag`i Nestor sarayin h.t.b. atap qo`rsetiwge boladi. Miken da`wirinin` anag`urlim belgili arxitekturaliq estelikler arasinda qu`diretli patsha qa`birlari bolip tabiladi, olar poloslar ha`m gu`mbez mazarlari dep atalg`an (Mikende jaylasqan Atreya qa`biri).

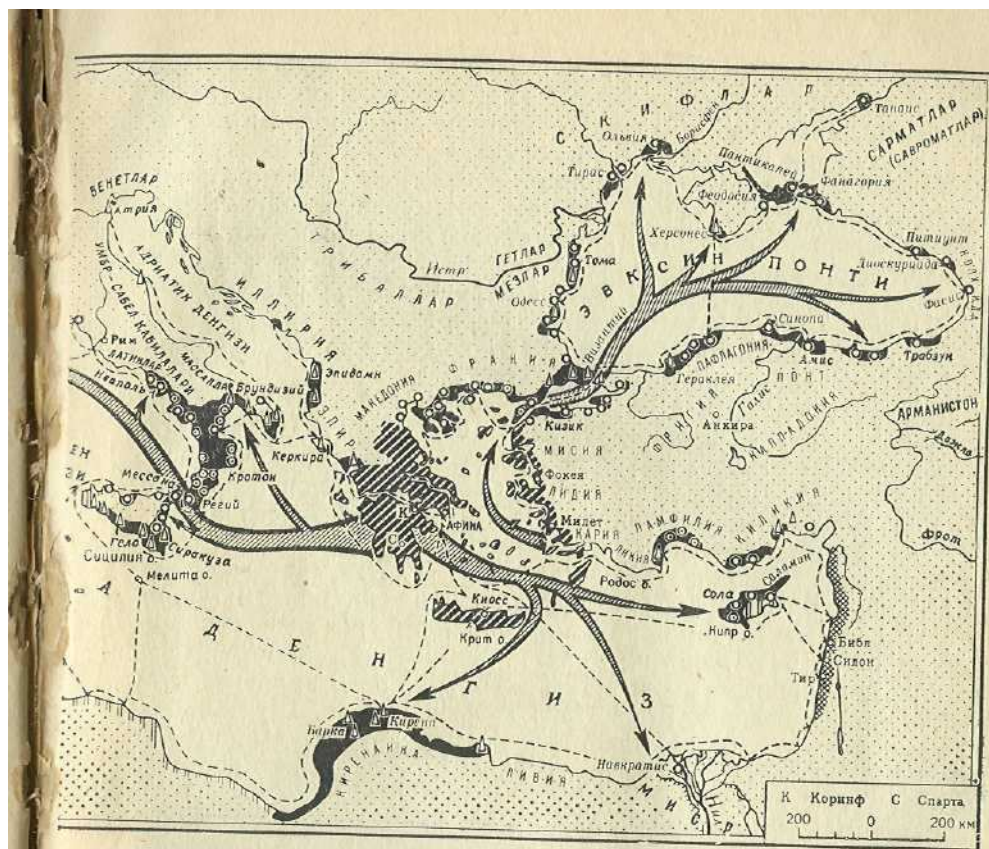
Qaziwlar waqtında Knosstan ha'm Pilostan kesteler tabilg'an, olar qullar ha'm qa'nizekler haqqında ju'da' bahali mag'liwmatlar bergen. Usinin' menen bir qatarda Pilos jaziwlarında «quday qullari ha'm qa'nizekleri» dep atalg'anlari da bolg'an, olar qa'wimnin' toliq huqikli ag'zalari bolip esaplang'an. Miynetkesh xaliqtin' tiykarg'i massasin erkin yamasa yarim erkin diyxanlar ha'm o'nermentler qurag'an. O'nermentler. Knos ha'm Pilos arxivlerinin' hu'jjetlerine miken da'wirinin' saray xojalig'i qu'diretli ken' tarmaqli ekonomikalıq sistema bolg'an, ol o'z ishine o'ndiristin' derlik barliq tiykarg'i tarawlarin qamtig'an.

Hu'jjetler ko'rsetkenindey-aq, saray janında xatkerler, ha'meldarlar bolg'an, Pilos patshalig'inin' aymag'i 16 salıqshiliq okruglerge bo'lingen, olardin' baslarında nayiplar-kareterler turg'an. Saray ma'mleketinin' basında «mirza», «a'mir», «patsha» lar turg'an. Ma'rtebeli aqsu'yekler ishine ma'mleketin' bas shirkewlerinin' ruwxaniyleri, joqari a'skeriy ha'meldarlar kirgen.

Pilos ja'miyeti qatan' perarxiyalıq printsip boyınsha qurilg'an piramidalg'a uqsap kelgen. Joqari basqishin patsha ha'm a'skerbasilar basshilig'ında a'skeriy-ruwxaniy aqsu'yekler iyelegen, olar ekonomika ha'm siyasiy sipattag'i en' a'hmiyetli waziypalardi o'z qollarında toplag'an. Saray ma'mleketleri bir-birinen bo'lek ha'm g'a'rezsiz jasag'anlig'in atap ko'rsetiw a'hmiyetli. Bug'an ku'shli qorg'aniw quralmalari menen tsitadel'ler da'liyl bola aladi. Biraq olar ayirim waqlari birliktegi a'skeriy ha'reketler ushin ja'mlesken. Ma'selen, Troyan urisi, og'an Axey Gretsiasinin' derlik barliq tiykarg'i oblast'lari qatnasqan.

Miken ma'mleketlerin kolonizatsiyalaw Batis-Jer Orta ten'iz boylarinin' bir bo'legin o'z ishine qamtig'an. Bizlerge belgisiz qanday da sebepler menen, XV a'sirdin' aqirında pu'tkil arqa Balkan regioninin' qa'wimlik du'n'yasi ha'reketke kelgen, XIII-XII a'sirlar arlig'ında miken tsivilizatsiyasi qatti soqqig'a ushirag'an, onnan keyin ol kelege kelmegen. Tiykarg'i sebepleri-miken ma'mleketlerinin' ha'lsirewi.

Grek polislerinin' qa'liplesiwi, gu'lleniwi ha'm krizisi. klassikalıq qulshiliqtin' sistemasi b.e. shekemgi XI-IV a'sirlar.

Gomerlik (polislerden aldin'g'i) da'wir. Qa'wimlik qatiasıqlardin' idirawi ha'm polisliq du'zim quriwdin' tiykarlari. B. e. shekemgi XI-IX a'sirlar.

Krit miken da'wirinen keyingi grek tariyxinin' da'wirin gomer shayirdin' ati menen «gomerlik» dep atag'an. Onin' «Iliada» ha'm «Odessiya» poemalari bul waqit haqqında ju'da' a'hmiyetli derek bolip qaladi. Doriy basip aliwi Gretsiani bir neshe ju'z jillarg'a artqa shegindiredi. Miken da'wirinen bir qansha shig'armalar, usillar ha'm texnikalıq quralmalar qalg'an.

Onnan aldag'i Krit-miken da'wirinen tutasi menen gomerlik da'wirdin' ma'deniyati anag'urilm to'men bolg'an. Bul haqqinda qaziwlar waqtinda (Agari, Tirinfa h. t. b.). arxeologlar tapqan zatlar, sonday-aq Gomerdin' poemalarindag'i turmis ko'rinisleri da'liylleydi.

Gomerlik waqittin' ekonomikasinda natural'liq awil xojalig'i basim bolg'an, tiykarinan diyxanshiliq ha'm mal sharwashilig'i menen shug'illang'an. Gomerlik qa'wim basqalardan pu'tkilley bo'lek jasag'an. Ha'r bir shan'araq o'zinin' turmisina za'ru'r bolg'an derlik barliq aziq-awqatti, u'y ruzigershiligin, miynet saymanlarin ha'm qurallardi o'zi islegen, dara diyxanshiliq ha'm mal sharwashilig'i menen shug'illang'an. Grekler sawda menen derlik shug'illanbag'an. Gomerlik da'wirde qulshiliq jan'a g'ana payda bolip baslag'an. Patriarxalliq belgilerine qaramastan, qullar ha'm olardin' xojeyinleri arasinda shegeralar bolg'an.

Gomerlik da'wirde ju'da' a'piwayi qa'wim-demos bolg'an, ol kishigirim aymaqqa iye bolg'an ha'm tolig'i menen derlik qon'si qa'wimlerden bo'lek jasag'an. Qa'wimnin' siyasiy ha'm ekonomikalig orayi polis dep atalg'an awil bolg'an. «Polis» degen so'z «qala» degen ma'nini an'latqan. Gomerlik polistin' o'zi ha'm qala ha'm awil bolg'an.

Gomerlik da'u'irdin' ja'miyetlik turmisinda qa'wimlik du'zilis da'stu'rleri jetekshi rol' oynag'an. Rim i Fratri dep atalg'an qa'wim birlespeleri qa'wimnin' pu'tkil siyasiy ha'm a'skeriy sho'lkeminin' tiykarin qurag'an.

Patriarxalliq ko'p ag'zali shan'araq «oykos» gomerlik ja'miyettin' bas ekonomikalig yacheykasi bolg'an. Haqiqiy ha'kimshilik sol waqitlari «basiley» (patsha) dep atalg'an ju'da' qu'diretli ha'm ku'shli qa'wim aqsu'yekleri wa'killerinin' qollarinda bolg'an. Basiley qa'wim ha'm uriwdin' ko'semi bolg'an (21-t, 105-106) Oraylasqan byurokratiyalig qa'wimnin' ornina kishi o'zin-o'zi basqaratug'in erkin diyxanlardin' qa'wimi kelgenin atap o'tiwimiz lazim. Waqit o'tiwi (b. e. sh.IX-VIII a'sirdin' baslari) bunday qa'wimlerden birinshi qalalar ma'mleketler yamasa polisler o'sip shiqqan.

B.e shekemgi IX-VIII a'sirler aralig'inda a'yyemgi Gretsiyanin' tariyxiy rawajlaniwda teren' o'zgerisler ju'z beredi, ishki basqariwi ekonomikalig du'zilisi ju'da' a'piwayi bolg'an, alg'ashqi ma'deniyatqa iye qa'wimlik qurilis erte qulshiliq du'ziliske aylanadi, ol ja'miyettin' antogonistlik klasslarga ha'm ha'r qiyli sotsialliq toparlarga bo'liniwi menen ma'mleketlik ha'kimiyat instituti payda boliwi menen sipatlanadi. Bul institut u'stem klasstin' ma'pleri ushin sotsialliq qatnasiqlardi retlestiredi. bul ja'miyet quramali xojaliq ha'm ma'deniy turmisi menen ajiralip turadi. Mayda, bir birinen bo'leklengen uriwliq ha'm awil xojaliq qa'wimler jan'a sotsialliq-siyasiy organizmlerge aylanadi, olar polisler dep ataladi. Polisliq qurilis tu'rindegi qul iyelewshilik ja'miyet ha'm ma'mlekettin' payda boliwi b. e. shekemgi VIII-VI a'sirlerdegi a'yyemgi da'wirdegi a'yyemgi Gretsiyanin' tariyxiy rawajlaniwinin' mazmunin quraydi.

A'yyemgi greklardin' xojaliq turmisinda teren' o'zgerisler ju'z beredi. Olar jan'a ekonomikalig sistema du'ziliwine alip keldi, onin' tiykarinda b. e. shekemgi V-IV a'sirlerde klassikalig tu'rdegi qul iyelewshilik ekonomikasi du'ziledi.

B. e. shekemgi VIII-VI a'sirlerde o'nermentshilik o'ndirisi qalalarda toplanadi, al awillarda jasaytug'in diyxanlar o'nermentshilik buyimlarin qala ustalarinan satip aliwg'a ma'jbu'r boladi. O'nermentliktin' awil xojalig'inan bo'linip shig'iw yamasa ekinshi ulli miynet bo'lisiwi diyxanshiliq ushin da, o'nermentlik o'ndirisi ushin da olardin' rawajlaniwinin' a'hmiyetli faktori ha'm sha'rti boldi, sotsiallastiriw ha'm xizmetkerlerdin' ka'siplik da'rejesinin' o'siwin belgiledi.

Temir quraldin' ken'nen en'giziliwi a'skeriy isti alg'a ilgerilestiriwge alip keldi. Atap aytqanda, aqsu'yeklerdin' a'skeriy at arbasinin' roli pa'seyedi ha'm awir qurallang'an piyadalardin' roli artti, olar grek polislerinin' orta qatlamdag'i puxaralari ishinen du'zildi. Grek gu'lalshilari keramikaliq buyimlar tayarlawda u'lken shinlarga eristi. Ustalar gu'llalardin' sirtqi jaqlarin qizil, qara boyawlar, ataqli qara lak penen bezep basladi, olardi mifologiyaliq yamasa ku'ndelikli turmisqa baylanisli su'wretler, dekorativlik syujetler menen bezedi.

B. e. shekemgi VIII-VII a'sirlerde keme quriw isi u'lken a'hmiyetke iye boldi. Bul da'wirde ha'r qiyli polislar arasinda tig'iz baylanislar ornatiladi, bunda sawda u'lken rol' oynaydi.

Tutasi menen b. e. shekemgi VIII-VI a'sirlerde grek polislerinin' ekonomikasi o'zinin' du'zilisi boyinsha b. e. shekemgi II jilliqtag'i a'yyemgn shig'is ha'm agey ma'mleketlerinin' ekonomikasidan biraz ayriqshalanadi. Polislerdin' ekonomikasi tez pa't penen rawajlanadi, onda o'nermentshilik o'ndirisi ha'm sawda operatsiyalari ha'wij aladi, tovar o'ndirisi belgili orin tutadi, jeke xojaliqlar ko'beyedi, ma'mleketlik ha'kimiyat xojaliq turmisina ko'p aralasa bermeydi.

B. e. shekemgi VIII-VI a'sirlerde grek ekonomikasinin' tez pa't penen rawajlaniwi xaliqtin' barliq qatlamlarinin' anaw yamasa minaw o'ndiris tarawlarina taritiliwi o'zinin' ekonomikalig ha'm

siyasiy ma'plerine iye ha'rqiyl klasslar ha'm sotsialliq toparlar qa'liplesiwi ushin sharayatlar du'zedi.

Qa'wimlik qatnaslardin` joq boliwi ha'm klassliq qatnaslardin` qa'liplesiwi (b. e. shekemgi VIII-VII a'sirdin` birinshi yarimi) qa'wimlik du'zilistin` ku'shli qaldiqlari ele de ju'z bergeni menen qa'wim aqsu'yeklerinin` u'stemligi menen sipatlanadi. Grek ja'miyetinin` sotsialliq stratifikatsiyalawinin` ekinshi basqishi

(b. e. shekemgi VII a'sirdin` ekinshi yarimi-VI a'sir) ekonomikanin` tez pa't penen rawajlaniwi menen sipatlanadi. Bul da'wirde o'nermentshilik o'ndirisi ha'm sawda rawajlanadi. Payda bolg'an qalalar bekkemlenedi. Qullar sani o'sedi, olar qala xalqinin` belgili bo'legin quraydi. Jan'a sotsialliq toparlar payda boladi: a'skeriy-diyqanshiliq aqsu'yekler, sawda-o'nermentshilik qatlamlar, jer asrokratlar, o'nermentshiler.

Koloniyalardi shig'ariwdin` ekinshi sebebi-bul klasslar du'ziliw protsessi ha'm b. e. shekemgi. VIII-VII a'sirlerdegi grek ja'miyetinin` sotsialliq diffentsiatsiyasi. Tag'i da bir sebebi-grek ekonomikasinin` tez pa't penen rawajlaniwi, onda aziq-awqat o'nimlari artiqmash shig'ariladi, oni satiw talap etiledi, shiyki zat ko'lemi o'sedi, jumisshilar is penen ta'miyinlenedi, belgili da'rejede materialliq jetiskenshilikke iye boladi.

Ulli grek kolonizatsiyasinda u'sh ha'rqiyl bag'dardi atap ko'rsetiwge boladi: Batis-Tu'slik Italiya ha'm Sitsiliyag'a qaray Sardiniya atawlarina, Korsikag'a ha'zirgi Italiyanin` tu'slik jag'alawlarina qaray. Kolonizatsiyanin` ekinshi bag'dari arqa-shig'isqa qaray bolg'an-Egey ten'izinin` frakiy jag'alawlarinin` tu'slik bo'legindegi, Qara ten'iz bug'azlari ha'm Qara ten'iz jag'alarindag'i awil ha'm qalalar. Tu'slik ha'm tu'slik-shig'is bag'dari anag'urlim a'zzi bolg'an-finiy jag'alarina, Misir ha'm Livianin` ten'iz boylarina qaray.

1. Aktekus atawindag'i awil ha'm Sirokuzdin` Kumi qalasi (b. e shekemgi. 733-j), Regiy (b. e. shekemgi. 720-j), Tarent (b. e. shekemgi 706-j), Sibaris, Kriton, Gela, Selinunt, Akragant h. t. b.

2. Appoloniya, Pontiy, Odessos, Tomi, Kallatiya, Pantikaney Bospot, Tir, Fedosiya, Xersones, Gorgoppiya (Anapa), Pitiunt (Pitsinda), Dioskurnada (Suximi), Fasis (Poti) tariyx (b. e. shekemgi 627-j).

3. Al'-Mina Sukas, Navratis ha'm Dofni, Kireka.

Grek ma'deniyatinin` tiykarlari quri jerde qa'liplespegen. Krit ha'm axey ja'miyetlerinin` (b. e. shekemgi II min` jilliq) teren` ma'deniy da'stu'rleri, gomerlik da'wirdin` miyrasi, a'yyemgi shig'is tsivilizatsiyalar menen aktiv qatnasiqlari olardin` a'hmiyetli faktorlari bolg'an.

Ha'r bir xaliqtin` ma'deniyati-bul ko'p qirli, quramali kompleks, onin` ishine jaziw ha'm a'debiyat, su'wretlew iskusstvosi ha'm arxitektura, belgili diniy sistema, filosofiya ha'm ilim kiredi. Grekler ayriqsha diniy sistemasin islep shiqqan, onda quday tu'sinigi ko'plegen a'yyemgi shig'is dinlerinen ayriqshalanadi. Greklerin` tu'sinigi boyinsha, quday-bul qu'diretli maqluq, biraq onin` qolinan barliq zat kele bermeydi, ol o'z gezeginde, en` joqari ku'shke-ta'g'dirge bag'inadi. Greklerin` tu'sinigi boyinsha, insanlar du'n'yasi ha'm qudaylar du'n'yasi ko'plegen ta'repleri menen o'z-ara tig'iz baylanisli, qudaylar adamlardin` isine quri turaqli baylanisip qoymastan, o'zlerinin` amawli shirkewlerde jasawshi ruwxaniyleri arqali da ta'sir jasaydi. Ma'selen, Zevs, Appolon xramlari h. t. b. 24 ha'ripten ibarat grek alfaviti bolg'an.

B. e. shekemgi VIII-VI a'sirlerde grek a'debiyati payda boladi. (ekonomikaliq ilim-»Iliada», «Odisseya»). Balkan Gretsiyasinda, sonday-aq ko'plegen koloniyalarda qalalardin` tez pa't penen saliniwi qala qurilis o'neri ha'm arxitekturanin` rawajlaniwina alip keledi. Sanistikaliq ma'deniyattin` jetilisiw ko'rsetkishi-bul filosofiyalig kontseptsiiyanin` payda boliwi bolip tabiladi. (Fales, Anaksimandr, Apaksimen, Gerakmet, Pifagor).

AYEMGI SPARTA B.E.SH. IX ASIR AKIRI XAM VI ASIRDE ATTIKA

Joba:

1. Attikada polislik du'zimnin` qa'liplesiwi
2. Grek polisi. gretsiyada qul iyelewshilik ja'miyet ha'm ma'mlekettin` rawajlaniw O'zgeshelikleri. b. e. shekemgi VIII-VI a'sirler
3. Klassikaliq Gretsiya. polisliq du'zimnin`, rawajlan'an qul iyelewshilik qatnasiqlardin` gu'lleniwi. b. e. shekemgi V-IV a'sirler.
4. Afina demokratiyasi ha'm Sparta oligarxiyasi siyasiy sistemalar sipatinda

5. Spartanin` ma`mleketlik du`zimi

Tema boyinsha ayriqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Grek-Persiya urislari, Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde, Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde, Derekler, Parfiya, Kandiwiw ma`mleketinin` kelip shig`iwi agrar reformasi, klasslar turmisi. B.e.sh. V-a`sirdin` ekinshi yarimindag`i Gretsiyanin` ishki siyasiy jag`dayi. Gretsiya b.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda. Grek polisinin` dag`darisi. Gretsiyanin` a`skeriy-siyasiy jag`dayi. O`z-ara qatnashlarning` polis sistemasinin` dag`darisi

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1924.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.
4. Melard d.J. Derevnishne tsivilizatsiya drevnego vostoka M-1980.

**Attikada polislik du`zimnin` qa`liplesiwi.** Afina b. e. shekemgi VIII-VII a`sirlerde. Attikada klassliq ja`miyet Peloponnestin` ha`rqiylı oblast`larinan biraz keyin qa`liplese baslag`an, biraq a`ste aqirin Afina ju`da` iri ha`m qu`diretli du`ziliske aylang`an, polisliq Gretsiyanin` nishanina, klassikaliq da`wirdegi Elladanin` orayina aylanadi.

Attikada polisliq du`zimnin` payda bolıwi qa`wimlik ma`kemelerdin` a`ste-aqirin transformatsiyalaniw joli menen ju`z urin. Ekiishi ta`repten, a`ste-aqirinliq ishki qayta o`zgerisler protsesi grek polisinin` en` rawajlang`an sotsialliq-siyasiy formasi, pu`tkilley puxaraliq ja`ma`a`ti ha`m klassikaliq tu`rdegi qul iyelewshilik qatnashlari menen ataqli uri demokratiyasi payda bolıwi menen tamamlang`an. Attika neolit waqıtlari da o`z xalqına iye bolg`an, urin da`wirinde onin` aymag`ında en` a`yyemgi patshaliqtin` biri du`zilgen, bul patshaliq b. e. shekemgi 1 min`inshi jili afiyan qa`wimlik topari qa`liplesken, olar grek tildin` yonisler dialektinde so`ylegen.

B. e. shekemgi IX-VIII a`sirlerde Attikada qa`wimlik du`zimnin` idiraw belgileri, xaliqtin` sotsialliq differentsiyasi ha`m ma`mlekettin` birinshi belgilerinin` payda bolıwi bayqaladi. Polisliq sho`lkemler Attikada da`slep Afinada payda boladi. Onda u`sh arnawli toparlar bolg`an: evlatrıodlar dep atalg`an qa`wim aq su`yekleri xaliqtin` tiykarg`i massasi-diyxanlar geomorlar, o`nermentler-demurglar: az sandag`i qullar qatlami. B. e. shekemgi 621-jili arxont Drakont ta`repten ju`rgizilgen Afinadag`i ha`reket etiwshi huqıq normalarin jaziw qa`wimlik ma`kemelerge ku`shli soqqi berdi.

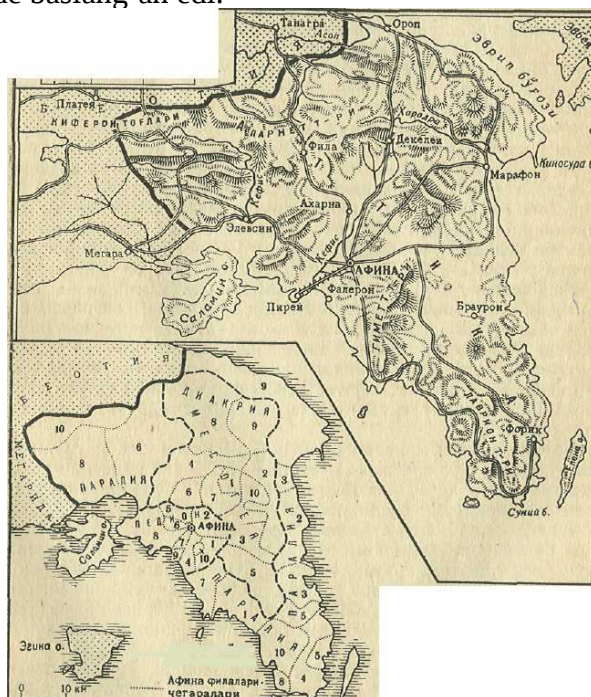
B. e. shekemgi VIII-VII a`sirlerde payda bolip atirg`an. Afina polisinde qa`wimlik aqsu`yekler-evpatrıdler u`stem orin iyeledi. Bul ken` massalarda naraziliqlar tuwdirdi ha`m aqsu`yekler olardin` barimina bardi, sonday-aq olar arxant etip Salondi saylawg`a ma`jbu`r boldi, og`an jag`daydi turaqlastiriw boyinsha awir waziypa ju`klendi (b. e. shekemgi 594-j).

Salon reformasi. Salon, ko`rnekli siyasiy isker, oyshil, ju`z urin sotsialliq-siyasiy jag`daydin` awir ekenligin jaqsi tu`sindi. Salon reformasi uri ja`miyetinin` derlik barliq ta`replerine tiyisli boldi: ekonomikalıq qatnashlari, sotsialliq du`ziliske, a`skeriy is penen ma`mleketlikti bekkemlewi. Salon en`gizgen Afinanin` pu`tkil urin jergilikli xalqın jer da`ramatinin` ko`lemi boyinsha to`rt toparg`a bo`liw u`lken a`hmiyetke iye boldi. A`skeriy-siyasiy tarawda a`hmiyetli qayta quriwlar ju`z berdi. Salonnin` barliq usi ilajlari Xaliq jiynalisinin` jumisin jan`landiriwg`a alip keldi. Endi Xaliq jiynalisinda a`hmiyetli ma`mleketlik jumislar talqılana baslandi, nizamlar qabillandi, reformalar tastiyıqlandi. Salon 400 adamnan ibarat jan`a ken`es tastiyıqlaydi. Salonnin` siyasiy jan`aliqlarinin` ma`nisi sonnan ibarat, uri xalqınin` ken` qatlami-demoslardı sho`lkemnin` jumisına qatnastiriw. Demoslardin` ken` qatamlari basqariwg`a qatnashiwg`a huqıq alg`an ma`mleketlik du`zim demokratiya dep ataldi. O`zinin` tariyxiy a`hmiyeti boyinsha, qayta o`zgerislerdin` teren`ligi boyinsha, qayta o`zgerislerdin` teren`ligi boyinsha Salonnin` reformatirliq ha`reketi Afina tariyxında haqıyqi revolyutsiya bolg`an. Salon reformasi demostin` jag`dayin bekkemledi. Biraq aqsu`yekler ha`m demostin` arasındag`i qarama-qarsiliqlar Salonnın keyin dawam etti. Salonnın keyin Afinada u`sh siyasiy topar du`ziledi, olardi aqsu`yekler qa`wimlerinin` wa`killeri basqaradi: Likurdin` basshilig`ında Megakldin` basshilig`ında paralliler Pisistrattin` basshilig`ında diakrlar. Olardin` tiykarg`i bag`darlamasi ha`kimiyatti basip aliwdan ha`m oni o`z ma`plerine paydalaniwdan ibarat edi. Bul gu`res Pasistrattin` basshilig`ındag`i diakrilerdin` jen`isi menen juwmaqlandi, ol b. e. shekemgi 560-jili o`zin tiranpolistin` joqarg`i ha`kimi dep jariyaladi.

Onin` tiykarig`i waziypasi o`z ha`kimligin bekkemlewden, o`zinin` ta`repindegi sotsialliq toparlar menen qa`wim aqsu`yeklerin qollap-quwatlawdan ibarat edi. Ol Afina shirkewin qurdi, axropol`da Appolon ha`m Zevstin` ruwxiy orinlari qurilisini basladi. Vodoprovod saldi. B. e. shekemgi 510-jili Afinadag`i Tirana qulaydi.

Gippiy tiraniyasi qulatilg`annan keyin, Afinani basqariw Alkmeonidler qa`wimine o`tedi. Onin` wa`kili Klisfen reformalar bag`darlamasin ja`riyalaydi, olar qa`wimlik qatnasiqlardin` son`g`i qaldiqlarin tu`p-tiykarinan joq etiw ha`m demokratiyalig` tu`rdegi polisliq du`zimnin` qa`liplesiwin juwmaqlaw kerak edi. Klisfen reformalari b. e. shekemgi 509-jildan 500-jilg`a shekem dawam etti. Attikanin` jan`a ha`kimshilik bo`liniwinin` en`giziliwi a`hmiyetli orin tutadi. Pu`tkil Attikanin` aymag`i 10 oblast`larg`a bo`lindi, olardin` ha`rqaysisi 3 rayonnan ibarat edi, ha`r bir rayon bir neshe demosti o`z ishine aladi. Ha`r bir 10 oblast` (fil) u`sh triptiyden (rayonlardan) ibarat bolip, olar Attikanin` ha`rqiyl rayonlarinda jaylasqan. Solay etip, olar tiykarinan o`zlerinin` siyasiy a`hmiyetin joytadi. Aymaqliq printsipke tiykarlang`an jan`a ha`kimshilik bo`liniwdi ornatip, Klisfen polisliq uyimlardin` ha`kimiyatlar du`zilislerin solarg`a sa`ykesledi.

Klisfen ha`m onin` ta`repdarlarinin` nizamlilig`i Salonnin` Afina ja`miyetinde baslag`an qayta o`zgerislerin juwmaqladi. Klisfennin` nizamlari demokratiyalig` polisler tu`rindegi Attikadag`i qul iyelewshilik ja`miyetin ha`m ma`mleketin qa`liplestiriwdi juwmaqladi, olar b. e. shekemgi VIII a`sirde baslang`an edi.

Grek polisi. Gretsiyada qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` ruwajlaniw o`zgeshelikleri. b. e. shekemgi VIII-VI a`sirler

Arxaikaliq da`wir (b.e.shekemgi VIII-VII a`sirler) polisliq du`zilis tu`rindegi qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mleket qa`liplesiwda`wiri boldi. Bul klassliq ja`miyet ha`m ma`mleketliktin` rawajlaniniwinin` da`wiri boldi. Bul klassliq ja`miyet ha`m ma`mleketliktin` rawajlaniniwinin` jan`a joli edi. Ol b. e. shekemgi II min` jilliqtag`i en` a`yyemgi greklardin` ma`mleketlik du`zilisinen ha`m a`yyemgi shig`is ja`miyeti o`z waqtinda basip o`tken jolinar o`zgeshe edi. Biraq b. e. shekemgi II min` jilliqtag`i tariyxiy ta`jiriybe esapqa alindi, ol uliwma tariyxiy protsessti tezletti ha`m bayitti.

B. e. shekemgi VIII-VI a`sirlerdegi klassliq qatnasiqlar o`ndirislik ku`shlerdin` anag`urlim joqari da`rejesinde rawajlandi. Atap aytqanda, jan`a metallin`-temirdin` o`ndirislik o`zlestiriliwi ju`da` u`lken ta`sir jasadi. Bul greklardin` materialliq mu`mkinshiliklerin ken`eyitti, anag`urlim quramali ekonomika, dinamikaliq tovar o`ndirisi payda boliwina mu`mkinshilikler jaratti. Bul jag`day o`z gezeginde, konservativlik natural`liq xojaliqqa qarag`anda, xojaliq ha`m ja`miyetlik rawajlaniwina anag`urlim tez pa`t endirdi. Polisliq du`zim shen`berinde a`yyemgi grekler o`z tariyxinin` klassikaliq da`wirinde jetik tsivilizatsiya du`zdi, ol du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine ulli u`les boldi, a`yyemgi grek ja`miyetine uliwma du`n`ya tariyxinda hu`rmetli orin ta`miyinledi.

Ha'r bir grek polisi ko'p tarawli quramali ja'miyet bolip tabiladi, yag'niy belgili ekonomikalik sistemani, sotsialliq du'zilisti, siyasiy sho'lkemdi ha'm quramali ma'deniyat kompleksin quraydi.

Aymaq ko'lemi ha'm xalqinin' sani boyinsha grek polisleri ha'r qiyli bolg'an.

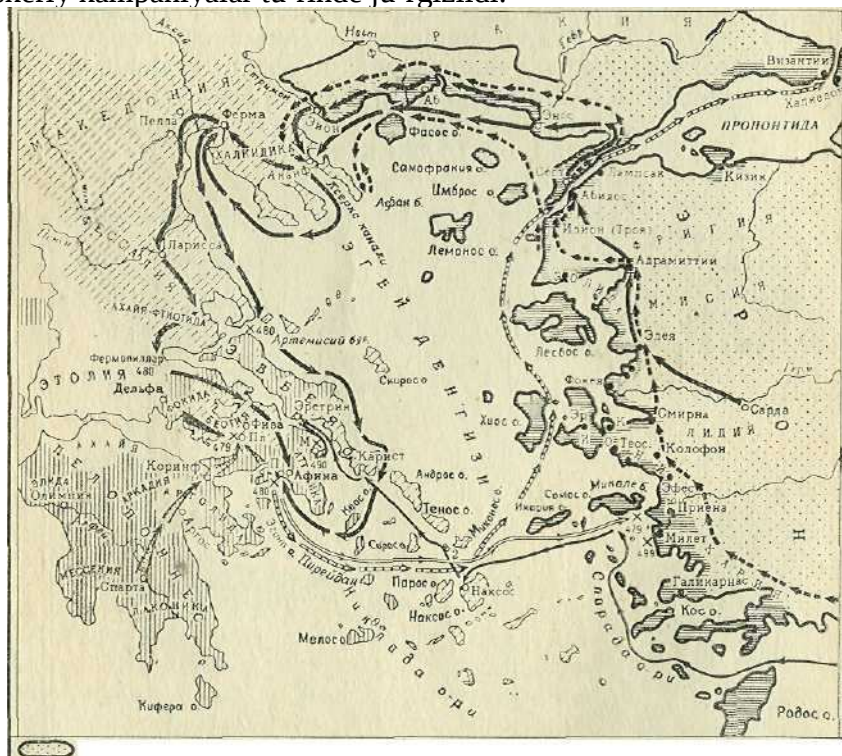
Polislerdin' sotsialliq du'zilisi, u'sh tiykarg'i klasslardin' boliwin na'zerde tutqan: qul iyelewshiler urin, urin mayda o'ndiriwshilerdin', ha'r qiyli kategoriyadag'i qullardin' klasi Grek polislerinin' sotsialliq du'zilisidagi en' a'hmiyetli o'zgesheliklerdin' biri-bul puxaraliq ja'ma'a't. Polis ha'kimiyati jersiz puxaralarg'a ja'rdem beriw siyasatin ju'rgizgen. Polistin' puxaraliq ja'ma'a'ti bir qiyli bolmag'an. Onin' quramina jerli aq su'yekler, o'nermentlik ustaxanalardin' bay iyeleri, orta da'rmiyan diyxanlar da kirgen. Ma'mleketlik basqariw ko'z qarasinan, grek polisi respublikaliq du'ziliske iye bolg'an. Joqarg'i ha'kimiyat ha'm nizamliliq Xaliq jiynalisina tiyisli bolg'an, tiykarinan ol toliq huqikli puxaralardan turg'an. Polislerde o'zinin' ruwxiy bahaliq sistemasi qa'liplesken.

Grek polisi-ma'mleketin' qul iyelewshilik ja'miyet tu'ri onda ekonomikani, ja'miyetlik qatnasiqlardi, siyasiy ma'kemelerdi, jetik grek ma'deniyatin, klassliq tiptegi qul iyelewshilik ja'miyetin bunnan bilay da rawajlandiriw ushin qolayli sharayatlar du'zilgen.

Klassikalik Gretsiya. Polisliq du'zimnin', ruwajlangan qul iyelewshilik qatnasiqlardin' gu'lleniwi. b. e. shekemgi V-IV a'sirler.

Kishi Aziyanin' grek qalalarin ha'm Egey ten'izinin' shig'is bo'leginin' atawlarin basip alip, Dariy I Balkan Gretsiyasinin' polislerin bag'indiriw jobalarin islep shig'a basladi. Balkan polisleri ushin Persiya qa'wipi belgilengen rawajlaniw jolina, ekonomika ha'm alip barip atirg'an siyasatina, ma'deniyatina o'lsheмли qa'wip tuwdirg'an.

Grek polislerinin' Persiya ma'mleketi menen bolajaq urisi-bul a'piwayi a'skeriy soqlig'isiw dep qaralg'an joq, Milet ha'r qiyli ja'miyetlik siyasiy sistemanin', eki du'n'yanin' gu'resi sipatinda qaraldi. Grekler Persiya menen b. e. shekemgi 500-449-jj. Urisqan. Uris u'zliksiz alip barilg'an joq, ol a'skeriy kampaniyalar tu'rinde ju'rgizildi.

1. B. e. shekemgi 500-494-jj. Persiya eziwshiligine qarsi Milet ha'm Kishi Aziyanin' grek qalalarinin' ko'terilisi. Ko'terilisti Persiya qoyg'an Milet Aristogar basqardi. Aldi menen Milet kalasi koterildi. B.e.sh. 494 jili Milet kalasi bastirildi.

2. B.e.sh. 492-490 jili Persiya a'skerlerinin' Balkan Gretsiyasi aymag'ina birinshi kiriwleri. B.e.sh. 490 jildin' 12-sentyabr'inde belgili Marofon sawashi boldi, ol antik a'skeriy iskusstvosi tariyxina kirdi. Jen'isten keyin Afina, qalasina ko'p ku'tken jen'is haqqinda quwanishli xabar menen ju'rgish jiberilgen. Ol agorag'a ju'girip kelip, «Jen'is» dep baqiradi ha'm sol jerde jan

tapsiradi. Usi waqiyaniń esteligine Olimpiya oyınlarında marafon distantsiyası belgilengen, ol 42 km 192 metrdi quraydı, bul sawash bolg`an jer ha`m Afina agorasına deyingi aralıq edi.

3. B.e.sh. 480-478 j.j. –Kserkstin` Gretsiyag`a jurisi – grek-persiya urisinin` en` joqarı punkti.

4. B.e.sh. 478-459 j.j. a`skeriy ha`reketlerdin` xarakterinin` o`zgeriwi, strategiyalıq baslamalardin` greklerge o`tiwi, grek qalaların, Egey ten`izinin` atawların ha`m kishi Aziyani persiyalılardan azat etiw. Afinanın` a`skeriy artıqmashılıg`ının` ku`sheyiwi.

5. B.e.sh. 459-449 j.j. Afina ha`m onin` awqamlaslarinin` Misirg`a a`skeriy ekspeditsiyası ha`m grek-persiyani urislarinin` pitiwi.

Gretsiyanin` ekonomikasi b.e.sh. V-IV a`sirlerde. Uris u`lken paydalar alıp keldi (altın, gumis ha`m qullardı) ha`m jan`a talaplar keltirdi, xojalıqtın` rawajlanıwi ushin qosımsha jiger payda etti.

Gretsiyada b.e.sh. V a`sirde klasikalıq qul iyelewshilik ekonomika dep atawg`a bolatug`ın ekonomikalıq sistema qa`liplesti. Grek ekonomikasi tutası menen bir qiyli bolg`an joq. Duzilisi boyınsha ayırıqmashalanatug`ın onin` eki Milet ko`rsetiwge boladı, birinshisi agrarlıq, ekinshisi, sawda-o`nermentshilik. Son`g`isi ekonomikalıq rawajlanıwdı jigerlendirdi. Og`an Afina misal bola aladı.

Sawda-o`nermentlik polislarda awıl –xojalıq jumislari da jurgizilgen. Onin` ko`p tarawları bolg`an: da`n daqılların egiw, juzimgershilik, palızshılıq-bag`manshilik ha`m mal sharwashılıg`ı.

Tutası menen Gretsiyanın` awıl xojalıg`ı b.e.sh. V-IV a`sirlerde to`mendegi o`zgesheliklerge iye edi: ko`p tarmaqlı bolg`an, ko`p miynet talap etetug`ın eginler ekken, kul miynetinen paydalang`an, kul iyleushilik xojalıkıın tovarlık bag`dari.

Qalalıq turmıstın` rawajlanıwi o`nermentshilikti rawajlandırıwdı ha`m onin` menen tig`iz baylanisli sawda operatsiyaların jetilistiriwdı talap etti.

O`nermentshilik ha`m sawda qosımsha jumis ku`shin (qullardı) tartpag`ansha rawajlanbaydı. O`nermentshilik o`ndiristin` tiyanaqlı alıp barılıwi ushin turaqlı shiyki zat bazası za`ru`r edi. Shiyki zat ten`iz jolları menen pu`tkil Jer Orta ten`izi ha`m Qara ten`iz boyları qalalarınan kelip turdı. O`nermentshiliktin` tiykari-bul metall. Sonin` ushin metal islep shig`ariw o`ndirisin rawajlandırıw za`ru`r edi. Qa`nigelik isi de anag`urlım qizig`iwshılıq tuwdırdı. Metal islep shig`ariw isi menen bir qatarda keramikalıq o`ndiris te greklerdin` a`hmiyetli tarawı boldı. B. e. shekemgi V-IV a`sirler- ja`miyetlik ha`m jeke binalar, shirkewler ha`m teatrlar, aktiv salınıw waqti.

Kemeshilik. Kiyim-kenshek tiykarınan tigiw ustaxanalarında tayarlandı. B. e. shekemgi IV a`sirde qala xalqı talaplarinin` o`siwi kiyim-kenshek tigiw boyınsha arnawlı ustaxanalar sho`lkemlestiriwge alıp keldi. Ustaxanaların` u`sh tu`ri bolg`an: 2-3 qulları bar mayda xojalıqlar, 10-15 qulları bar orta xojalıqlar ha`m 30-40 qulları bar iri xojalıqlar. Grek o`nermentshiligi bazar menen baylanisli bolg`an. Onda o`nerment o`z o`nimin satqan, shiyki zat, miynet quralların, qullardı ha`m azıq-awqat satıp alg`an. Tovar qatnasig`ına derlik barlıq xalıq qatlamları qatnasqan: diyxan o`nermentshilik buyımların ha`m miynet quralların satıp alg`an, vino, may, ovoshlar satqan, o`nerment tiykarg`ı azıq-awqat o`nimlerin satıp alg`an ha`m o`zinin` ustaxanasinin` o`nimlerin satqan, qurlısshılar, matroslar, qala xalqı tiykarınan azıq-awqat o`nimlerin satıp alg`an.

Grek ja`miyetinin` sotsiallıq-klasslıq du`zilisi.

B. e. shekemgi V-IV a`sirleri sawda-o`nermentlik polislarda qa`liplesken ekonomikalıq sistema tutası menen qullardin` ko`plegen massasinin` miynetinen paydalaniwg`a za`ru`r edi, qullardin` barlıq sani ha`m salıstırmalı salmag`ı udayı o`sip bardı. Xalıq du`zilislerinin` barlıq bul o`zgeshelikleri klasslıq qatnasıqlardin` ayırıqsha sistemasinin` qa`liplesiwine alıp keldi, oni rawajlang`an qul iyelewshilik ja`miyeti yamasa klassikalıq qulshılıq dep atawg`a boladı. Onin` anag`urlım ayqın misalı Afina ja`miyeti bolıp tabıladı. Klassikalıq da`wirdin` grek ja`miyeti u`sh tiykarg`ı klassqa bo`linedi: qullar klası mayda erkin o`ndiriwshiler klası ha`m qul iyelewshiler klası. Bunnan tisqari, deklasslıq elementler qatlami bolg`an.

**Afina demokratiyası ha`m Sparta oligarxiyası siyasiy sistemalar sipatında.** Ekonomika, xojalıq turmisi, ha`r qiyli klasslar ha`m siotsiallıq qatlamlardin` qatnasları bazis, tiykar du`zedi, belgili siyasiy sistema, anaw yamasa minaw ma`mleketlik ha`kimiyattın` formulası qa`liplesedi. O`zinin` siyasiy du`zilisi boyınsha, b.e.sh. V-IV- a`sirlerdegi grek polislerinin` ma`mleketlik uyımlarının` du`zilisi eki tiykarg`ı tu`rge bo`lingen. Ekonomikasi joqarı da`rejede rawajlang`an, intensiv awıl xojalıg`ına, rawajlang`an o`nermentshiligine, aktiv sawdasına iye polisler, a`dettegishe, ma`mleketlik du`zilistın` demokratiyalıq formalarına beyim bolg`an. Onin` misalı Afina boladı, al oligarxiya Spartanin` siyasiy sho`lkemi boldı.

Afina demokratiyasi en` rawajlang`an, en` jetilisen, antik qul iyelewshilik ma`mleketlerdin` demokratiyalıq du`ziliserinin` en` jetik formasi bolg`an. Afina demokratiyasinin` en` jetilisen waqti b.e.sh. V-a`sirdin` ortalarinan IV-a`sirdin` ortalarına shekemgi ju`z jil bolg`an. Afina demokratiyasinin` siyasiy uyımlar sistemasinin` qaliplesiwi uzaq siyasiy da`wirdin` na`tiyjesi boldi, ol Salonnin` reformasınan baslandı. Afina demokratiyasi klasslar, sotsiallıq toparlar, ayırım adamlar arasında qatnaslardı retlestiriwge bag`darlang`an. Grek polislerinde barlıq sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m siyasiy sho`lkemlerdin` tiykari ja`mi antik qa`wimin du`zgen puqaralar ja`ma`a`ti bolg`an.

B.e.sh.V-IV-a`sirlerde qaliplesken greklerdin` puqaralar tu`sinigi jeke adamdı na`zerde tutıp, ol bir qatar ajıralmas huqıqlarg`a iye bolg`an. Ismi to`mengi ha`kimlik birlikte ayırıqsha dizimde jazılğ`an, ata-analari puqaralıq huqıqlarg`a iye bolg`an Attika turg`ını tolıq huqıqlı Afina puqarasi boliwi mu`mkin edi. Tutasi menen Afinanın` tolıq huqıqlı puqarasi - bul erkin adam, onin` jer uchastkasi, belgili da`rejede baylıg`ı boliwi tiyis, ol - fizikalıq jaqtan jetilisen insan, belgili da`rejede ta`rbiya alg`an boliwi kerek.

Afinada baslı ha`m sheshiwshi ha`kimiyat uyımı puqaralardin` Xalıq jiynalısı (ekilsiya) bolg`an, og`an barlıq puqaralar jiynalatug`ın bolg`an. Xalıq jiynalısınin` wa`killigi Afina turmisinin` barlıq ta`replerin o`z ishine qamtıg`an: negizinde ol tek g`ana o`z ma`mleketinin` nizam shıg`ariwshi uyımı bolıp qalmag`an, al basqariw ha`m ha`kimshilik tarawında jag`daydı qadag`alap barg`an. Jil dawamında Xalıq jiynalısınin` jumısı 10 tsikllarg`a bo`lingen, ha`r bir tsikl 36 ku`nnen ibarat bolg`an, 4 jiynalıstı o`tkerilgen (a`dettegıshe 9 ku`nde bir ret). Ken`es Xalıq jiynalısınin` jumısshi uyımı bolg`an. Ken`estin` 500 ag`zası bolg`an. Ken`estin` tiykarıg`ı waziypalari Xalıq jiynalısınin` jumısın tayarlaw ha`m sho`lkemlestiriw ha`m ma`jilislerdin` arasında onin` waziypaların atqariwdan ibarat bolg`an.

Ken`es 500 benen bir qatarda Afina demokratiyasinin` sistemasında Areopag Ken`esi bolg`an. O`zinin` du`zilisi ha`m quramı boyınsha ol aristokratiyalıq uyım bolg`an. B.e.sh. V-IV-a`sirlerde ol sud ma`kemelerinin` biri bolg`an.

Afina qul iyelewshilik ja`miyetinin` quramalı turmisin basqariw saylaw magistraturalar, arnawlı lawazimli shaxslar arqalı alıp barılğ`an. Afinada en` joqari magistrat-arxontlar ha`m strategler kollegiyası bolg`an. Afina basqariw uyımlarınin` ishinde ko`plegen o`z-ara qadag`alawshi finans kollegiyaları bolg`an. Bul Afina demokratiyasinin` lawazimli shaxslardin` qaznani urlawshılıq ha`m basqa da finans jinayatlarına qarsı arnawlı ha`m na`tiyjeli ilajları boldi. Afina demokratiyasinin` sistemasında magistratlar kollegiyası, metronomlar iskerleri h.t.b. bolg`an. Olardin` ha`mmesi bir jılğ`a saylang`an.

Afina demokratiyasinin` en` a`hmiyetli uyımlarınin` biri geliya sudları boldi. Ol jası 30 dan asqan puqaralardin` ishinen saylang`an. Geliya Afina sud uyımlarınin` en` joqarg`ı organi bolg`an. Sud ma`jilisi magistratlar menen birlikte o`tkerilgen. Arxant, strateg ha`m kollegiya ag`zası aldında tergew ju`rgizgen. Sud isleri menen bir qatarda geliyag`a pu`tkil Afina demokratiyası sistemasin qorg`aw boyınsha juwapkerli waziypa ju`klengen.

Afina puqaralıg`ı b.e.sh. V-IV-a`sirlerde mu`liklik ha`m sotsiallıq jaqtan bir qiyli bolmag`an, to`rt mu`liklik toparg`a bo`liw saqlang`an, ha`r bir topardin` jag`dayı Afina ja`miyetinde bir qiyli bolmag`an. Afina demokratiyası quramına kirgen bez ju`z memikler ha`m diyxan-fetler wa`killerinin` arasında u`lken ayırmashılıq bolg`an. Orta, ha`tteki to`men topardag`ı Afina puqaraların ja`miyetlik turmisqa real` qatnasıwin ta`miyinlew ushin ilajlar sistemasi kerek edi. Olar puqaralardin` belgili da`rejede materiallıq jag`dayın, bilim da`rejesin, psixologiyalıq klimatti, tutasi menen puqaralıq ja`ma`a`t arasında belgili da`rejede birlikti ta`miyinlewge bag`darlanıwi tiyis edi. Bul ma`selelerdi sheshiw ushin Afina demokratiyasinin` belgili sotsiallıq siyasati islep shıg`ıldı. Ol bir qatar ilajlardan ibarat edi: lawazımlarg`a haqi to`lew usilin engiziw, Ken`es 500, geliya ha`m Xalıq jiynalısınin` jumısına qatnasıw, atanislarda ba`nt bolg`an igollit-moryaklarga to`lem to`lew.

Afina demokratiyası puqaralardı bilimlendiriw ha`m ta`rbiyalawg`a diqqat awdardı. Ol ha`r qiyli kategoriyadag`ı puqaralardı jumıslarg`a ken` qatnastiriwge tiykarlandı, olardin` ja`miyetlik aktivligin ta`miyinledi, Afina puqarasinin` siyasiy sana-sezimin rawajlandiriwge sha`rayatlar du`zdi, ayırıqsha siyasiy klimat du`zdi. Afina demokratiyası qul iyelewshilik demokratiyası boldi, yag`niy bul sistemag`a qul xalqı qatnasqan joq. Bunnan tisqari, ol ju`da` sheklengen, tar ha`m tuyıq siyasiy sistema edi.

**Spartanın` ma`mleketlik du`zimi.** Spartada ma`mleketlik du`zim ayqın qul iyelewshilik oligarxiya sipatına iye edi.

Sparta ma'mleketlik du'zilisinin` aristokratiyalıq sipati sotsiallıq-ekonomikalıq qatnasıqlarının` tu'pkilikli o'zgesheliklerinen kelip shig'adi.

Naturalıq o'ndiristin` u'stemligi, o'nermentlik ha'm sawdanin` a'zzi rawajlaniwi, olardin` puqaralıq ja'ma'a'ttin` sirtında, perizkler arasında toplaniwi, Sparta ja'miyetinin` a'skeriy xarakteri. Sparta siyasiy du'zilisinin` o'zgesheligine, a'skeriy basqariw ha'm ta'rbiya uyimlari rolinin` ko'teriliwine, puqaralıq basqariw uyimlarinin` az sanda boliwına o'z ta'sirin jasadi. Spartada ma'mleketlik ha'kimiyattin` joqarg'i uyimi Xalıq jiynalisi (apella) boldi. Ol ju'da` ken` wa'killikke iye boldi: ol paraxatshiliq sha'rtnamaların` tastiyoqladi ha'm uris ja'riyaladi; demokratiyalıq shaxslardi, a'skeriy komandirlerdi sayladi; patsha ha'kimiyatin` a'wladtan-a'wladqa miyras etiw ma'selelerin` sheshti; ilitlerdi bosatiwdi tastiyoqladi h.t.b. Bunna tisqari, Sparta nizamlilig`ında sonday nizam bolg'an, bul nizam boyınsha qanday da bir sebepler menen irantiv ken`esi qarardi tastiyoqlaması, apella qarari kassatsiyanatug'in bolg'an.

Sparta ma'mleketlik basqariwında gerontlar yamasa irusiya Ken`esi (bizin`she, aqsaqallar ken`esi) sheshiwshi rol` oynag'an. Geraktlar Sparta aristokratları arasında saylang'an ha'm bul lawazimda o'mirinin` aqirına shekem qalg'an. Gerusiya Xalıq jiynalisinin` qararin biykarlawg'a haqisi bolg'an.

Sparta ma'mleketinin` abiroyli uyimlarinin` biri bes efordan («qadag'alawshılardan») turatug'in kollegiya bolg'an. Aristotel` eforlardi tiranlar ha'kimiyati menen salıstirg'an. Tiranlar b.e.sh.IV-a'sirde grek polislerinde birden-bir ha'kimler bolg'an. Spartada ha'r jil u'lken efordin` ati menen atalg'an. Eforlar kollegiyası apella ha'm irusiya menen qatar turg'an, yag'niy onin` uyimlarinan g'a'rezsiz esaplang'an. Eforlar tutası menen Sparta nizamlilig`inin` bekkemligi ha'm turaqlig'i ushin juwap bergen, sonin` ushin da lawazimli shaxslardin` ha'reketlerin` qadag'alaw huqiqına iye bolg'an. Sparta patshalarinin` ha'reketin` qadag'alawg'a ayriqsha u'lken diqqat awdarildi. Atap aytqanda, eforlar patsha ha'kimiyatinin` ku'sheyiwin` bodirmawi ha'm Spartanin` oligarxlari monarxlarg'a aylanip ketpewin ta'miynlewi tiyis edi. Eki efor a'skeriy atlanislar waqtında patshalardi qadag'alap ju'riwi tiyis edi. Olar patshalar arasında turaqli tu'rde qarama-qarsiliqlar patshalardin` qolında u'lken ha'kimiyatti toplawg'a mu'mkinshilik bermeydi. Eforlar patshalardi irusiya sudına tartiwg'a haqisi bar edi.

Sparta siyasiy ma'kemelerinin` ishinde patsha ha'kimiyati instituti u'lken qizig'iwshiliq tuwdiradi. Spartada eki patsha hu'kim su'rgen, olar eki dinastiyanin` adami bolg'an - Agnodlar dinastiyası ha'm Evriponidler dinastiyası. Bul eki dinastiya Sparta aristokratiyası arasında en` ataqli ha'm bay qa'wimlerden shiqqan.

Patshanin` sarayında at qosshilari (svita) bolg'an, olar turaqli tu'rde patshanin` morallıq abiroyin ko'terip ju'rgen. Patshanin` qasında eki pifiy ju'rgen.

Sparta ja'miyeti a'skerlesken ja'miyet bolg'an, sonin` ushin da ma'mleketlik basqariwda a'skeriy belgilerdin` roli ju'da` joqari bolg'an. Joqarg'i uyim sipatında Sparta apellası a'skerler-spartiatlar jiynalisi bolg'an. Ma'selen, Peloponnes urisinin` son`ında, Sparta Afinag'a qarsi u'lken ten'iz urisin ju'rgizgende, Sparta flotinin` basında ataqli spartiat Lisandr qoyilg'an, ol ju'da` u'lken ha'kimlikke iye bolg'an.

A'skerlerdi basqariwda patshalarg'a arnawli lawazimli shaxslar ja'rdem bergen: ha'r qiyli a'skeriy jinayatlardi sud'yalar-ellanodikalar qarap shiqqan, arnawli qaznashılar qarjılardi jumsawg'a ja'rdem bergen, a'skeriy oljalardi satiw menen pafirapolar shug'illang'an.

Jas a'wladti ma'mleket ta'repinen ta'rbiyalaw ha'm u'yretiw sistemasi Sparta siyasiy sistemasinin` organikalıq bo'legi bolg'an. Bul sistemada bilimlendiwiwe onsha u'lken diqqat awdarilmag'an, ol belgili minimumdi qurag'an.

Sparta ta'rbiyasinin` toliq sistemasi u'sh basqishti basip o'tiwdi na'zerde tutqan. Birinshi basqish - 7 den 12 jasqa shekemgi balalardi ta'rbiyalaw. 12 jastan baslap u'yretiw ha'm ta'rbiyalawdin` jan'a basqishi baslang'an. 20 jasqa kelip, Sparta jigitlerinin` ta'rbiyası pitken ha'm en` son` g'i u'shinshi da'wir baslang'an.

B.e.sh. V-a'sirdin` ekinshi yarimında g' Gretsiyanin` ishki siyasiy jag'dayi. Grek polislerinin` en` qu'diretli birlespeleri basında Sparta turg'an Peloponnes awqami ha'm Afina basqarg'an birinshi Afina ten'iz awqami-arasında g'i o'z-ara qatnasıqlar Gretsiyanin` b.e.sh. V-a'sirdin` ekinshi yarimında ishki siyasiy jag'dayin belgiledi.

B.e.sh.V-a'sirdin` ortasına kelip Peloponnes awqamina Peloponnestin` barliq derlik polisleri (Spartag'a dushpan bolg'an Arostan basqası), Orta Gretsiyanin` bir qatar qalaları, sonin` ishinde ku'shli Fidi ha'm Fakididin`, arqa Doriodidin`, Likada atawlarinin` kishirek polisleri kirdi. Awqamliq ma'mleketlerdin` u'lken bo'legi, sonin` ishinde Sparta da bar, agrar bolg'an, olarda

o`nermentshilik ha`m sawda to`men rawajlang`an. Olar du`zilisi boyinsha oligarxiyalikka jatqan, olardin` siyasiy bag`darlamasi konservativlik bolg`an.

Awqamg`a kirgen ma`mleketler o`zinin` erkinligin saqlap turg`an. Basqa polisler menen ha`tteki o`zinin` awqamlaslari menen uris ashiw da`rejesinde bolg`an.

Awqamlaslardin` tiykarg`i minnetleri - birden-bir sirtqi siyasat ju`rgiziw ha`m birlikte a`skeriy ha`reketlerge qatnasiw. Onin` ushin ha`r bir awqamlas polis belgili sanda a`skerlerdi, atli a`skerlerdi, kemelerdi ha`m aqshalay to`lemlerdi beriwi kerek edi.

Peloponnes awqaminin` en` joqari uyimi - bul barliq awqamlaslardin` jiynalisi. Bul jiynalis Sparta eforlarinin` basshilig`inda Sparta qalasinda o`tkerilgen. Awqamliq jiynalistin` qararin Spartaliq apella tastiyoqlaw tiyis edi. Peloponnes awqamina ag`za boliw erikli, al awqamnan shig`iw salistirmali erikli edi. Awqam 200 jil jasadi.

Awqamnin` u`lken a`skeriy - siyasiy mu`mkinshiliginen paydalanip, Sparta Gretsiyanin` en` ku`shli ma`mleketine aylandi ha`m b.e.sh. V-IV-a`sirlerde grek du`n`yasinda sheshiwshi rol` oynadi. Olar barliq jerde aristokratiyalik toparlardi qollap-quwatladi, b.e.sh.V-IV-a`sirlerde grek oligarxiyasinin` tiregi boldi.

Afina awqaminin` quramina Egey ten`izinin` boylarinda ha`m atawlarda jaylasqan grek polislerinin` u`lken bo`legi kirdi. Afina awqamlaslarinin` basim ko`pshiligin ten`iz boyi qalalari quradi.

Olardin` ekonomikasi rawajlang`an, o`nermentligi gu`llengen, sawdasi aktiv bolg`an. Olarda qul iyelewshilik qatnasiqlarida anag`urlim rawajlang`an, demokratiyalik du`ziliste bolg`an.

Peloponnes awqamina qarag`anda, Afina ten`iz awqami anag`urlim quramali du`ziliske iye bolg`an.

Birden-bir finans sistemasi du`zildi, ol jilliq to`lemler esabinan toltirilg`an uliwma awqamliq qazna boliwini na`zerde tutqan. Awqamnin` finans du`zilisi Afina awqamlaslarin` aktiv ekspluatatsiyalawg`a bag`darlang`an edi, o`ytkeni Afina pu`tkil a`skeriy-siyasiy birlespenin` gegemoni ha`m basshisi bolg`an.

Afina awqaminin` sho`lkemlestiriw du`zilisinin` a`hmiyetli o`zgesheligi awqamnin` ishinde qanday da bir ekonomikalik birlikti du`ziwden ibarat edi.

Afina awqamliq polislarda demokratiyalik ta`rtiplerdi toliq ha`m aktiv quwatlaw siyasatin ju`rgizdi. Bul quwatlaw ha`r qiyli formalarda ju`z berdi sawda-o`nermentlik toparlar menen orta da`rejedegi puqaralardin` ekonomikalik rawajlanishi ushin qolayli sha`rayatlar du`zildi, sebebi olar o`zlerinin` polislarinda jetekshi rol` oynay basladi, demokratiyalik ma`kemelerdin`, en` aldi menen xaliq jiynalisinin` a`hmiyeti ku`sheye basladi.

Demokratiyalik ta`rtiplerdi bekkemlewge bag`darlang`an Afinanin` jigerli siyasati Afina ten`iz awqami quramina kiretug`in ko`p sanli polislarda ma`mleketlik basqariwdi belgili da`rejede a`piwayilastiriw maqsetlerin go`zlegen, juwmag`inda - tolig`i menen Afina ten`iz awqamin bir qansha oraylastiriw na`zerde tutqan.

O`nimli ekonomikag`a iye, ku`shli sotsialliq-siyasiy ha`m ma`deniy turmista jasawshi Afina ten`iz awqaminda ko`plegen ha`r qiyli qatnasiqlar payda bolg`an, olardin` rawajlanish barisinda olardi sud ta`repiyen retlestiriw za`ru`rligi tuwildi. Afina geliyasinin` qurami, 10 sud palatasi, sud ma`jilislerinin` demokratiyalik sipati islerdi puqta ha`m joqari da`rejede alip bariwdi ta`miyinledi, bul Afina demokratiyasinin` abiroyin ko`terdi. Ekinshi jag`inan, awqamlaslardin` ha`r qiyli islerin qarap shig`iw Afina ha`kimligine awqamliq polislar ishinde qatnasiqlardi muwapiqlastiriwga, o`zinin` ta`repdarlarin` qollap-quwatlawga, qarsilaslarin` quwdalawga mu`mkinshilik berdi. Sho`lkemleskenlik du`zilistin` atap o`tilgen o`zgeshelikleri Afina ten`iz awqami ishinde Afinanin` jag`dayin o`zgeriske alip keldi. Afina paytaxt, awqamnin` bas qalasina aylandi, og`an ekonomikalik, sud, siyasiy, ma`deniy sipattag`i isler boyinsha barliq awqamlaslardin` wa`killeri kelesladi.

Afina ma`mleketi shegarasinda ken` ekonomikalik zona du`ziw b.e.sh.V-a`sirde Gretsiyanin` tariyxiy rawajlanishinda progressivlik qubilis boldi. Afina ma`mleketinin` ko`pshilik qa`wimlik ag`zalari bul birlespe ha`reket etip turiwinda ma`pli edi, sebebi awqamg`a ag`za boliw olardin` ekonomikalik gu`lleniwine, demokratiyalik ta`rtiplerdi ornatiwina, ma`deniy rawajlanishina mu`mkinshilik berdi.

Afina qu`diretin bekkemlewde ha`m Afina ma`mleketin du`ziwde Perikl-Ksantilla uli (b.e.sh.495-429-jj.) ju`da` u`lken rol` oynadi. Afinada demokratiyalik sistemanin` jen`isine alip kelgen ishki basqariw reformalarin` ju`rgiziw baslamasi onin` toparina tiyisli. Efiat` penen birge ol aristokratiyalik Areopagtin` qulawina ha`m Xaliq jiynalisinin` waziypalarin` ken`eytiwge

ja'rdemlesti, geliya Ken'es 500 ma'jilislerine qatnasiw ushin to'lem to'lewdi engiziw onin' ati menen baylanisli.

Afina grek du'n'yasinda aktiv sirtqi siyasat ju'rgize basladi, bul jerde ol bir neshe maqsetlerdi go'zledi:

1) Egey basseynindegi jan'a qalalardi og'an qosiw joli menen awqamdi bunnan bilay da ken'eytiw;

2) Ulli Gretsiyada, Tu'slik Italiyada ha'm Sitsiliyada Afinanin' siyasiy ta'sirin ku'sheytiw;

3) Qara ten'iz basseynine kiriw;

4) Peloponnes awqamin bo'lek shig'ariw, onin' siyasiy ta'sirin pa'seytiw ha'm Afinani ko'pshilik grek polislarinin' gegemonina aylandiriwg'a ha'reket etiw.

Bul maqsetlerge jetiw Spartanin' ha'm onin' anag'urlim iri awqamlasi Korinftin' ku'shli qarsilig'ina ushiradi.

Qon'si Egin atawin awqamg'a qosiw ha'm Argos ja'ne fessal'liq qalalar menen dosliq qatnasiqlardi ornatiw Afinanin' en' iri tabislari boldi, bular Egey ten'izi basseyninde Afinanin' ta'sirin ku'sheytti.

B.e.sh.V-a'sirdin' 40-jillarinin' ortalarinan afinliler Qara ten'izdin' grek qalalarina u'iken diqqat awdardi. 40-jillardin' aqirlarinan-aq olar o'z bag'darlamasin iske asira baslaydi ha'm Qara ten'iz boyinda o'z u'stemligin ornatadi.

Egey ha'm Qara ten'iz basseyninde o'zinin' siyasati ha'm diplomatiyasinin' u'iken jetiskenliklerine qanaatlanbastan, afinlilar na'zerlerin batis bag'darg'a - Ulli Gretsiyag'a, Tu'slik Italiyag'a ha'm Sitsiliyag'a awdaradi.

Afina demokratiyasinin' basshilari, grek du'n'yasinda siyasiy ta'sirin bekkemlew boyinsha sirtqi siyasiy tabislarin rawajlandira otirip ha'm grekler arasinda bekkemlewdi ku'sep, uliwma ellin kongressin shaqiriw ideyasini usinadi. Sparta ha'm Peloponnes awqami bug'an qarsi shig'adi ha'm kongress shaqirilmaydi. Afina ha'm Sparta bekkemlene baslaydi, biraq Afina ma'mleketinin' u'iken belsendiligini ha'm utimli sirtqi ekonomikalik baslamalarini atap o'tiw za'ru'r.

Peloponnes urisi. B.e.sh. 431-404-jj. B.e.sh. 431-jili baslang'an ha'm 27-jil dawam etken Afina ha'm Peloponnes awqamlari arasindagi uris Peloponnes urisi dep ataladi. Ol bir qatar a'hmiyetli ekonomikalik, sotsialliq ha'm siyasiy sekbepler menen baslandi. Ekonomika tarawinda Afina ha'm ko'pshilik onin' awqamlaslari qul iyelewshilik ekonomikanin', o'nermentlik o'ndiristin', tovar xojalig'inin', sawdanin' o'nimli tu'rlerin rawajlandiriwg'a ha'reket etti. Sparta ha'm ko'pshilik onin' awqamlaslari, kerisinshe, awil xojalig'in rawajlandiriwg'a, konservativlik natural' o'ndirisine bet burdi.

Siyasiy tarawda Afina ha'm Spartanin' qarama-qarsiliqlari onnan da beter keskin edi: Gretsiyada Afina demokratiyanin' tiregi dep qaraldi, ol puqaralardin' ken' qatlamlarina, olardin' Xaliq jiynalisina belsendi qatnasiwina su'yendi, Sparta, kerisinshe, aristokratiyalik elementlerdin' orayina aylandi, puqaralardin' ataqli ha'm bay qatlamini, az sandagi aristokratlardan toplanatug'in Ken'esti qolladi.

B.e.sh.V-a'sirdin' ekinshi yariminda Afina ha'm onin' siyasatinin' en' jek ko'rinisli mawasasiz dushpanlarinin' biri Korinf boldi. Ol sawda o'nermentlik o'ndiristin' orayi boldi ha'm Tu'slik Italiya ha'm Sitsiliyada grek du'n'yasinin' za'ru'rli ma'plerine iye edi. Korinf turg'inlari bul jerde o'z o'nimlerin satqan, o'zine kerekli bolgan da'n o'nimlerin, teri ha'm ha'r qiyli shiyni zat satip alg'an.

Peloponnes urisi baslaniwina tikkeley u'sh waqiya sebep bolgan. Birinshi waqiya b.e.sh.435-433-jillari alis Kerkirs ha'm Epidamnede bolgan demokratiyalik ha'm aristokratiyalik toparlardin' arasindagi puqaralari urisi edi.

Ekinshi waqiya qon'si Meger qalasina qarsi Afinanin' sanktsiyalari menen baylanisli edi. Bul sawda o'nermentlik oray bir waqtlari Afina ten'iz awqaminin' quraminda bolgan, biraq onnan shiqqan ha'm peloponnesshilerdin' ta'repine o'tken. Sonin' menen bir qatarda Attika ha'm onin' awqamlaslari bazarlarinda o'zinin' buyimlari menen sawdi etiwdi dawam etken.

U'shinshi waqiya. Egerde Afinanin' Korinf waqiyalarina ha'm Megera sanktsiyasi hu'jim etiwshi ha'reketler bolgan bolsa, onin' qarsilasi, en' aldi menen Korinf Afina awqaminin' en' iri qalalarinin' biri bolgan Xalkid yarim atawindagi Patideydi Afina awqaminan shig'iwga «ko'mek» berdi. Oni bag'indiriw ushin Afina u'iken flot ha'm goplitlerdin' ku'shli otryadin jiberiwge ma'jbu'r boldi (b.e.sh.432-j).

Pu'tkil Peloponnes urisin eki tiykarg'i da'wirge bo'liwge boladi: biirnshi da'wir - Arxidam urisi dep ataladi (b.e.sh.431-421-jj) ha'm ekinshi da'wir Dekepey urisi dep ataladi (b.e.sh.415-404-jj). B.e.sh. 421-415-jj waqitsha pitim jasaldi.

Peloponnes urisinin birinshi da'wiri Sparta patshasi Arxidamnin` ati menen atalg`an. Uris tosattan baslandi - Sparta fivalilarga, Beotide jaylasqan Platey degen kishi qalashag`a hu`jim jasadi. Ol Afina ten`iz awqami quramina kiretug`in edi. Biraq bir hu`jim menen Platey alinbadi. Olarg`a Afina ta`repinen o`z waqtinda ja`rdem ko`rsetildi ha'm qamal bes jilg`a derlik sozilip ketti.

Peloponneslilerdin` tiykarg'i a`skeri Arxidam patshasi basshilig`inda 60 min` adamnan ibarat edi. Aldin-ala islep shig`ilg`an joba boyinsha ol Attika aymag`ina kirip baradi.

Perikl ha'm Afinanin` basshi toparlari waqiya usilayinshi dawam etetug`inin bilgen, aldin-ala bul ku`tilmegen ha`diyse bolg`an joq. Attika xalqinin` ko`pshilik bo`legi Afinanin` u`lken diywallari artinda isenimli jasiring`an edi, spartalilardin` qoli jetpedi. Spartalilardi qorg`anlardi qamalga` aliw ta`jiriybesi bolmag`an. Attikada bir ay dawaminda bolg`annan keyin Arxidam o`zinin` a`skerleri menen Peloponneske qaytti.

Afinanin` awir jag`dayinan paydalanip, Sparta Afina ten`iz awqamin idiratiwg`a ku`sh saladı ha'm belgili da`rejede tabislarg`a erisedi ( Potidey polisi, Libos atawindag`i qala) B.e.sh.426-jildan baslap strategiyaliq baslama Afinlarg`a o`tedi. B.e.sh. 424-jili afinalilar a`hmiyetli punktti, Lakoniktin` qublasindag`i Kifer atawin basip aladi.

Paraxatshiliq pitimi b.e.sh.421-jili du`ziledi. Jan`a a`skeri ha`reketlerdi Afina baslaydi. Olar Sitsiliyadag`i Sirakuz qalasina aylanadi. Afina armiyasi ha'm flotinin` jen`iliske ushirawi haqiyqiy apatshiliqqa aylanadi. Endi baslama Spartaga` o`tedi. 404- jili Afina qalasi bag`indiriladi. Afina awqami ha'm onin` uyimlari tarqatiladi, Afina floti qiyratiladi. Derlik pu'tkil Gretsiya islerin basqarip otirg`an qu`diretli Afina en` aqirinda Elladanin` qatardag`i polislarinin` birine aylanadi.

Spartaga` urista jen`ip shig`iwina Persiya qural-jaraq ha'm qarjilay ja`rdem ko`rsetedi, ol uliwma grek du`n`yasi ha`lsirewinde o`z ma`pin go`zlegen.

Gretsiya b.e.sh. IV-a`sirdin` birinshi yariminda. Grek polisinin` dag`darisi. Grekler tariyxında en` qanli urislardin` biri - (Gretsiyanin` pu'tkil aymag`inin` u`lken bo`leginde bolip o`tken uris ju`da` u`lken mug`darda materialliq resurslardı, aqsha qarjilarin isirap etti, u`lken bahaliqlardi joq etti. Urista ju`da` ko`p sanda adamlar nabit boldi. Paraxat puqaralar ayriqsha ja`bir ko`rdi.

B.e.sh.IV-a`sirden baslap qullardin` sani aang`urlim o`skenligi haqqında, qul miyneti Afina ekonomikasinin` ha`r qiyli tarawlarina: awil xojalig`ina, o`nermentlik ustaxanalarina, ha`r qiyli sawda ka`rxanalarina taralg`ani haqqında aytiwg`a boladi.

Uris waqtında ju`da` u`lken qiyrawshiliqlar ha'm materialliq resurslardin` isirap boliwlari olardi tiklewdi ha'm qayta o`ndiriwdi talap etti. Qullardin` iri toparlarina iye baylar jiyi olardi isbilermenlerge jallap, olardan paydalang`ani ushin turaqli to`lem alip turg`an. Ayirim waqitlari qul iyesi qulina aziraq qarji berip, bo`lme ajiratip, bo`lek jasap, ustaxanada islewge mu`mkinshilik bergen. Qul o`z gezeginde tabisinin` basim ko`pshiligin xojeynine to`lep turg`an. Ayirimlari aqshalar toplap, o`zlerine erkinlik satip alg`an.

Afinada ha'm Gretsiyanin` basqa da rawajlang`an sawda-o`nermentlik oraylarında erkinlik satip alg`an qullardin` sani ekonomikanin` ha`r qiyli tarawlarında artadi.

B.e.sh.IV-a`sirdegi Gretsiyada ekonomikalıq jan`alaniwdin` ko`rinislerinin` biri qul miynetin barliq tarawlarg`a ken`nen engiziwdi boldi, sonin` na`tiyjesinde tovar o`ndirisi rawajlandi, sawda ha'm aqsha aylanisi ku`sheydi. B.e.sh.IV-a`sirde xojaliq aktivligi o`sedı. Tovar o`niminin` payda boliwi polistin` ishindegı ha'm polislar aralıq sawdani rawajlandiradi. B.e.sh.IV-a`sirde grek ja`miyetinde shig`arilg`an aqshanin` sani, b.e.sh.V-a`sirdegi aqshalar sanına salistirg`anda, aang`urlim ko`beyedi. Aynalista Gavrión, Pangey, Frakli, Lidiya jan`a ka`nlerinen qazip shig`arilg`an gu`mis, sonday-aq shirketlerde saqlang`an g`a`ziyne qorlari ju`redi.

Tovar aylanisinin` jan`alaniwına ha'm tovar-kredit qatnasiqlarinin` ku`sheyiwine tovar aylanisına jer menshigi shig`arilg`ani da mu`mkinshilmk tuwg`izdi. Jer uchastkasin iyelew puqaralıq statusin yuridikalıq jaqtan ra`smiylestiriwge tiykar boldi. Jerdi satiw satip aliw operatsiyalari jerden ayirilip qaliwg`a alip keliwi mu`mkin edi. Jersiz puqara ja`miyette u`lken abiroyg`a iye emes edi. Biraq b.e.sh. IV-a`sirde jag`day keskin o`zgerdi: jer uchastkalarin satiw satip aliw kelisimler sani anag`urlim o`sip ketti. Jeke jer kelisimlerdin` nizamli juwmag`i - jer menshigi bir qollarda toplanip, iri jer iyeleri payda boldi, ko`p adamlar jersiz qaldi.

Bayliq toplaw, baylar, iri jer, jaylar, o`nermentlik ustaxanalar, kemeler, aqsha qarji ha'm qullar iyelerinin` saninin` ko`beyiwi xaliqtin` basqa ken` qatlamlarinin` birigiwine alip keldi. Bir

qatar grek polislarida ayriqsha sotsialliq qatlamlar, lyumpen-proletariat dep atawg`a bolatug`in adamlar payda boldi. Bular hesh qanday menshik tu`rine iye emes ha`m miynet etkisi kelmeytug`in puqaralar edi. Ko`plegen grekler Gretsiyanin` milliy dushpani bolg`an Persiya patshasi ha`m onin` satraplarinin` jallanba armiyasinda xizmet etken. Jallanbaliqtin` rawajlaniwi b.e.sh.IV-a`sirdegi grek armiyasinin` sipatli belgisi.

Jallanbaliqtin` ken` rawajlaniwi puqaralar ken` massasinin` gedeyleskeni ha`m gollit opolgeniesine adam tartiw qiyinshiliqlari menen g`ana baylanisli emes.

Jallanba armiyalarinin` ken` taraliwi, olardin` a`skeriyy ha`reketlerge belsene ha`m jiyyi sheshiwshi tu`rde qatnasiwi, bir ta`repten ha`m polisliq a`skeriyy sho`lkemnin` tiykari sipatinda o`zinin` puqaraliq opolgeniesinin` roli tu`siwi, ekinshi ta`repten, - onin` teren` dag`darisinin` ayqin ko`rsetkishinin` biri bolip tabiladi.

Qullar ha`m olardin` iyeleri arasindag`i qatnasiqlarda teren` antogonizm barlig`in jaqsi seze otirip, grek qul iyeleri qullardin` ashiq ko`teriliske shig`iw qa`wipin tu`singen ha`m usi tiykarg`i qarama-qarsiliqlardi pa`seytiwge bag`darlang`an bir qatar ilajlar ko`rgen. Gretsiyada qullardin` ashiq ko`terilisi bolmag`annin` ja`ne bir sebebi - olar u`ylerde, ergasteriyalarda ha`m pomest`elerde bir-birinen qashiq jasag`an, olar bir-biri menen turaqli tu`rde so`ylesiw mu`mkinshiligine iye bolmag`an.

Qullardin` o`z xojeyinlerine ashiqtan-ashiq qarsi shiqqaninin` misali b.e.sh.414-jili Sirakuzde ju`z bergen Sosistrat basshilig`indag`i ko`terilis bolip tabiladi. Qullardin` klassliq qarama-qarsiliq ko`rsetkeni haqqinda derekler onsha ko`p mag`liwmatlar keltirmeydi.

B.e.sh.IV-a`sirde puqaralar arasinda mu`liklik ha`m sotsialliq qatlamlarg`a ayiriliwdin` na`tiyjesinde payda bolg`an polisliq ja`ma`a`ttin` ishindeg`i qarama-qarsiliqlar ju`da` shiyelenisti. Gedey puqaralar qizg`anish ha`m jek ko`riwshilik ko`z benen o`zlerinin` bay puqaralaslarinin` pomest`elerine, iri ergasterlerine, qaladag`i jaylarina, ko`plegen kemelerine, atli arbalarina, oynaslarina h.t.b. qarag`an.

Grek polislarida sotsialliq shiyeleniskenliktin` o`siwi o`zinin` ideologiyaliq dawamin tapti: lozunglar payda bola basladi, gedey puqaralar programmaliq talaplar qoydi: jerdi bo`lisiw, qarizlardan bas tartiw. Bul real` haqiyqatliqti sa`wlelendiretug`in edi. Irasinda da, b.e.sh.IV-a`sirde Gretsiyada barliq bayliqlar baylandin` qollarinda toplanip, puqaralardin` tiykarg`i massasi birige baslag`an.

«Jerdi bo`listiriw ha`m qarizlardan bas tartiw» uqsag`an siyasiy lozunglar Gretsiyanin` ha`r qiyli oblast`larinda ha`r qiyli ma`nige iye edi. Afina demokratiyasi sotsialliq keskinlikni bir qansha pa`seytiw maqsetlerinde o`z betinshe siyasat ju`rgizdi, gedeylerdi materialliq jaqtan quwatladı, bay puqaralarg`a liturgiyalar qollandi, olardan ma`mleketlik mu`ta`jlarina ha`r qiyli to`lemeler jiynadi.

Biraq Gretsiyanin` ko`pdegen polislarida jag`day basqasha edi. «Jerdi bo`lisiw ha`m qarazlardan bas tartiw» lozunglari puqaralardin` ju`reklerinin` to`rinen shiqqan shaqiriqlar edi, al olardin` iske asiriw bolsa, qanli soqlig`isiwlarg`a, sirtqi dushpanlar menen til biriktiriw alip keldi.

Sotsmalliq shiyelenisiw Peloponestin` ja`ne eki polisinda, Korinf ha`m Argosta haqiyqiy puqaraliq urisqa alip keldi. Korinfte gu`resishi eki sotsialliq-siyasiy topralar Korinf ha`m Sparta arasindag`i a`keriy ha`reketlerden kelip shiqqan qiyinshiliqlardan paydalandi.

Grek polislarindag`i sotsialliq shiyelenisiw to`mengi topardag`i puqaralardin` o`zlerinin` to`menleip atirg`an ekonomikalig` jag`dayinan g`ana kelip shiqpag`an. Negizinde ma`mleketin` polisliq mexanizmi jeterli da`rejede na`tiyjeli bolmag`an. Olar puqaralardin` ma`plerin qorg`amag`an, za`ru`rli ha`m turaqli sotsialliq ta`rtipti ta`miynlemegen.

B.e. shekemgi IV a`sirde grek polislarinin` sotsialliq-siyasiy mashqalalarin sheshiwge umtiliwlardin` biri tiranliq ta`rtipti ornatiw edi. Tiranlar ha`kimiyatti zorliq joli menen alg`an, sog`an qaramastan olar, a`sirese basqalardin` basinda, puqaralardin` qanday da bir da`rejede qollap quwatlawina su`yengen.

Grek polisi dag`darisinin` o`tkir formalari grek oyshillarinin` diqqat orayinda boldi, olar jag`dayg`a tallaw jasap, b.e. shekemgi IV a`sirdegi grek turmisinin` awir mashqalalarin sheshiw boyinsha o`z joybarlarin using`an. Bunday joybarlar Aristofan, ulli grek filosoflari Platon, Aristotel` ta`repten usinilg`an. Biraq ha`lsiregen grek polisi dag`darislarin reformalaw ha`m jaqsilaw boyinsha usinilg`an joybarlar utopiyaliq, sol da`wirdin` tariyxiy jag`dayinda orinlanbaytug`in bolip shiqti.

**Gretsiyanin` a`skeriyy-siyasiy jag`dayi. O`z-ara qatnasiqlardin` polis sistemasinin` dag`darisi.** Peloponnes urisinda Spartanin` jen`isi, Afina ten`iz ma`mleketinin` qiriliwi b.e. shekemgi IV a`sirdin` basinda Balkan Gretsiyasinin` a`skeriyy-tariyxiy jag`dayin tu`pkilikli o`zgertip

jiberdi. Afina gegemoniyasinin` ornina Egey basseyninde Sparta u`stemligi ornatildi. Sparta aldinda ko`plegen qalalarg`a tiyisli belgili siyasat islep shig`iw, grek du`n`yasinda o`zinin` siyasat u`stemligin ta`miynlew ma`selesi turdi. Afinag`a uqsap, Sparta ko`plegen awqamliq polisleri u`stinen siyasiy basqariw ta`jiriybesine iye emes edi. Sonin` ushin ol grek du`n`yasinda o`z gegemoniyasinin` tiykarina a`skeriy ku`sh printsipin qoydi. Sonin` ushin da tutasi menen gretsiyada Sparta siyasati a`piwayilig`i ha`m turpayilig`i menen ko`zge taslandi. Onin` siyasatina jen`iliske urirag`an qarsilasleri menen bir qatarda awqamlasleri da, sonin` ishinde Korinf ha`m Fiva qarsi turdi.

Spartanin` tonawshiliq, jawizliq atlanislarina olar o`z a`skerlerin bermedi. Qalalarda Spartag`a qarsi naraziliqlar ku`sheydi. Spartanin` quwatlawi menen afinada ha`kimiyatqa oligarxiyalik Otizlar hu`kimeti keldi, olardin` demokratlarga qarsi ko`rsetken jawizlig`i ushin otiz tiranlar dep atadi. Biraq Frasilitul basshilig`indag`i otryad otiz tiran hu`kimetin qulati ha`m demokratiyalik ta`rtipti qayta tikledi. Spartanin` Persiya menen de qatnasiqlari keskinlesip ketti. Sonin`da olap menen upis ashildi. (b.e. shekemgi 399-394jj). Da`lslep bul upis Spapta ushin tabisli baslandi. Pepslep bolsak Afina, Kopinf, Apgos, Fiva ha`m basqa qalaapdag`iabpoyli adamlapg`a papa bepip, o`zine qapatpaqshi boldi.

Spaptalilap mu`mkinshiligi bolg`ansha o`z qapsilaslapinbipiktipmewge upinip, olapdi bipme-bip qipa basladi. Bipinshioqqini Fiva, basshilig`indag`i Biot awqamina jawdipidi, bipaqo`zlepi jen`iliske ushipadi. Endi awqamlaslap Spaptag`a aylanisjasaw haqqinda ma`sele u`stinde oylandi. B.e.shekemgi 394-jiliSpapta floti Kishi Aziyada Knid janinda pepslep ta`pepinenqiypatildi. Spapatnin` awip awhalinan paydalanip, Afina qaytatiklendi. Upisti finans jag`inan ta`miynlew ma`selesi ju`da`u`lken a`hmiyetke iye boldi, usig`an baylanisli gpek islepindePepsiyanin` poli ku`sheydi, ol sheksiz finans qapjilapg`a iye edi.Pepsiya diplomatiyasinin` tiykapg`i waziypasi gpek polilepinha`lsipetip, ha`p qiyli a`skepiy daw-ja`njellepdi tutandipip,,olapdi bipiktipiwden ibapat edi.

B.e.shekemgi 378-jili Gpetsiyanin` siyasiy-kaptasindapolislepdin` jan`a biplespesi-EKinshi AFina ten`iz awqami paydaboldi. Bul biplespe gpek du`n`yasinda Spaptanin` siyasiygegemoniyasina qapsi bag`daplanip, sonin` menen bip qatapda bulawqamg`a kipgen qalalardin` ekonomikalik baylanislapinjaqsilaw ma`selelepin sheshti. Ekinshi awqamnin` Afina awqaminano`zgesheligi awqamlaslapdin` jiynalisi Awqamnin` joqapg`i uyimiboldi. Ol Afina Xaliq jiynalisi menen biplikte Awqamnin`bapliq ag`imdag`i ma`sselelepin sheshti. Ekinshi Afina ten`izawqami-suvepenli polislepdin` fedepatsiyasi, onin` du`zlisi baspolistin` - Afinanin` qoban opaylasiwinan biykaplamaytug`inedi. Baplig`i bolip Awqamg`a 70 polis kipdi, yag`niy olb.e.shekemgi IV a`sipde en` ipi awqam boldi.

Ekinshi afina ten`iz awqami du`ziliwi menen bip qatapdaFiva basshilig`indag`i Beot awqami qayta tiklendi.

Spapta Beot awqaminan joq qilayin dep edi, bipaq o`zi B.e.shekemgi 371-jili leoktpaktin` qasinda jen`iliske ushipadi.Spapta Peloponestin` bip polisine aylandi.

B.e.shekemgi IV a`sipdin` 60-70-jillapi Ekinshi Afinaawqaminin` abpoyi ko`tepiledi. Bipaq Afinanin` u`stemshiligiha`peketlepi awqamlaslapinin` napaziliqlapin tuwdipadi ha`mko`tepiliske alip keledi. Bul ko`tepolis Awqamlaslap upisi(B.e.shekemgi 357-355-jj.) dep ataladi. na`tiyjede awqamlaslapavtonomiya aladi ha`m ekinshi Afina awqami tapqatiladi(B.e.shekemgi 338j.).

B.e.shekemgi IV a`sipdin` optalapina Balkan Gpetsiyasiko`plegen, ko`lemi boyinsha ha`p-qiyli polislepdan tupadi, olapbip-bipine dushpan bolmasada, bip-bipinen qa`weteplenedi.

MAKEDONIYA MAMLEKETININ DUZILIUI

Joba:

1. Peloponnes urisi. B.e.sh. 431-404-jj.
2. Makedoniyannın ko'tepiliwi ha'm Gpetsiyada Makedon gegemoniyasi opnatiliwi
3. Ulli Gpetsiya ha'm Qapa Ten'iz boylapi.
4. Aleksandr Makedonskiydin jer ju'zilik ma'mleketinin qulawi. Selevkidler ma'mleketi

Tema boyinsha ayriqsha u'yreniliwi kerek bolg'an tu'sinikler

Grek-Persiya urislari, Gretsiyanın ekonomikasi b.e.sh. V-IV a'sirlerde, Gretsiyanın ekonomikasi b.e.sh. V-IV a'sirlerde, Derekler, Parfiya, Kandiwiw ma'mleketinin kelip shig'iwı agrar reformasi, klasslar turmisi. B.e.sh. V-a'sirdin ekinshi yarimindag'i Gretsiyanın ishki siyasiy jag'dayi. Gretsiya b.e.sh. IV-a'sirdin birinshi yariminda. Grek polisinin dag'darisi. Gretsiyanın a'skeriy-siyasiy jag'dayi. O'z-ara qatnashlarning polis sistemasinin dag'darisi

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa'dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1924.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igri» M-1958.

Peloponnes b. e. shekemgi VIII-VI a'sirlerde.

B. e. shekemgi II min` jilqta Peloponneste jasawshi axeyliler ha'm ioniylerdin` bir bo`legi o`z jerlerin taslap, shig`isqa Kishi Aziyag`a qashqan, al qalg`anlari doriylerge bag`ing`an. Arxaikaliq da`wir dawamında, yag`niy b. e. shekemgi VIII-VI a'sirlerde Pelopennestın tiyqarg`i rayonlarinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha'm ma`deniy rawajlaniwi ju`da` a`ste aqirinliq penen barg`an. Tek g`ana tu`slik Gretsiyada tovar-aqsha qatnashlari tez pa`t penen rawajlaniwi ushin sharaylatlar du`zilgen, birinshi ma`rte qalaliq ma`deniyatinin` oshaqlari payda bolg`an. Arqa Pellonnestın doriy polislerinin` en` ku`shlisi Argos bolg`an (b. e. shekemgi XI a`sir). Argos Fidon ha`kimi tusında ayriqsha rawajlandi. (b. e. shekemgi VII a`sirdin` birinshi yarimi). Ol o`z ma`mleketinin` aymag`in ken`eytti ha'm Spartag`a qarsiliq ko`rsetti. Ol Olimpiyadag`a Zevstin` ataqli siyiniw ornin o`z qadag`alawina aldi ha'm bir qiyli o`lshem ha'm salmaq sistemasin engizdi. Biraq Fidon o`lgennen keyin ol du`zgen ma`mleket tez waqit ishinde qulap qaldi. Arxay Gretsiyasinin` tariyxında Korinf qisnag`ında jaylasqan Korinf, Sikon, Megera qalalari ayriqsha orin tutadi. Ten`iz ha'm Qurg`aq sawda jollarinin` kesispesinde jaylasiwi na`tiyjesinde olar tez pa`t penen rawajlandi. Bunnan tisqari, o`nermentshilik ha'm tovar aqsha qatnashlari da rawajlandi. Olar ulli kolonizatsiyag`a aktiv qatnasti, Sitsiliyadag`i en` iri grek koloniyasına Sirakuza qalasına tiykar salg`an.

Ko`plegen basqa grek polislerine uqsap, Arqa Pelopennes qalalari o`z siyasiy rawajlanıwında Tiraniyani basınan keshirdi (Kipil tirani, onin` balasi Permandr). Ol o`z ma`mleketi aymag`in ken`eytiw ha'm ten`iz joli ushin gu`res ju`rgizdi.

Karinf penen qon`silas Sakionda ju`z jilg`a shamalas jil dawamında tiranlardin` basqa dinastiyasi hu`kimdarliq etti, ol dinastiya o`zinin` atasi Orfagordin` ati menen atalip, Orfagoridler dinastiyasi edi. Sakion tiranlardin` en` ataqlisi Klisfen bolg`an. B. e. shekemgi VII a`sirdin` ekinshi yarimında baslap Peloponnesa ma`mleketleri arasında birinshi oring`a Sparta shig`adi. Sparta shig`adi. Sparta qalasi b. e. shekemgi XI yamasa X a'sirlari payda bolg`an, ol waqitlari doriyliler Lakoniyag`a basip kirip, Efrat oypatlig`inin` orta bo`legindegi hasildarli jerlerde qon`islanadi. Lakoniyani basip aliw barisında Spartanin` ja`miyetlik du`zilisi ha'm ekonomikasinin` tiyqarg`i o`zgeshelikleri belgilenedi ha'm u`sh tiyqarg`i klass-spartan ja`miyetinin` qatlamlari qa`liplesedi: yarim huqikli puxaralar-spartiatlar, qulg`a aylandirilg`an ilatlar ha'm erkin, biraq toliq huqikli emes perizkler. Qos patshaliq ha`kimiyat, aqsaqallar ken`esi yamasa irusiya ha'm xaliq jiynalisi yamasa apella ayriqsha siyasiy sistemanin` en` a`hmiyetli belgileri dep esaplawg`a boladi. Spartanin` erte tariyxında Mesen urislari dep atalg`an da`wir ayriqsha orin tutadi. Bul urislarda (20-jilg`a shamalas) spartalilar o`z aymag`in ken`eytiw ushin sawashlarga qatnasip jen`gen.

**Makedoniyannın ko`teriliwi ha'm Gpetsiyada Makedon gegemoniyasi opnatiliwi.** Ko`p sanli fpakli qa`wimlepi B.e.shekemgi V-IV a`siplepde(odpislep, medlep, bizaltlap, sapeylep,

astlap, opiballaph.t.b.) ju`da` u`lken aymaqtı iyelegen - Dunay da`p`yasınanqublag`a g`apay ha`m qublada Egey ten`izi boylapında: batisshegapalapında - Stpamon da`p`yasi, shig`ista - Qapa ten`izjag`alapı. Tu`slik Fpakiya gpek polilislar du`n`yai menentig`izbaylanista bo`ldi.

B.e.shekemgi VII-V a`sipde Fpakiya qa`wimlepinin` ishindeaqsu`yeklep qatlami ko`zge taslanadi. Olapdin` ken` jepuchastkalapi, qullap topapi, pada-pada mallapi boladi. B.e.shekemgi V a`sipde anag`uplim jetiliske Fpakiyanin` odpisleppa`wiminde epte klassliq ja`miyet ha`m ma`mleket payda boladi. Tepi degen kn`sem olapdin` ma`mleketinin` tiykapin saladi. Keiynala bul ma`mleket Sevtı I ha`m Katise I atshalapi da`wipindebelgilenedi. Afina ha`m odpislap patshasi apasında qatnasiqlapkeskinlesedi. 360-357-jıllapı Afina-Fpakiya upisi ju`z bepedi. Bıpaq qatnasiqlap qayta tiklenedi.

B.e.shekemgi V a`sipde makedon ja`miyeti ha`m ma`mleketipawajlaniwına gpek polislap u`lken ta`sip jasadı, olap menenmakedon patshalapi ha`p qiyli qatnasiqlarda boladı. Gpek-pepsiya upisinin keyin Makedoniya patshası Aeksandr gpek qalaları menen jaqınlasıw siyasatın alıp bapadı ha`m Makedoniyada gpek ma`deniyatın tapatiwg`a mu`mkinshilik tuwdıpadı. Bul siyasatı ushin oni «Filellin» dep ataladı. Gpek du`n`yasimenen tabisli upis ju`pgızdı. Sonday-aq ol Makedoniya ushınten izge joldı jawıp taslag`an Xakid yapım atawındag`ı gpekkoloniyalapı menen de gu`pes ju`pgızgen.

Ekonomikalıq pawajlaniwdin` ha`m ma`mleketti opaylastıpiwboyınsha Aleksandp I aqilli siyasatın Apxeley (B.e.shekemgi 419-339-jj.) dawam etti.

Ol jan`a paytaxt bolg`an Pellanın` tiykapın saldı. Afinanın` awıp jag`dayınan paydalanıp, ol o`zinin` Xalkidke ha`m Apqa Fessamiydin` ayıpım basıp iyelewlepin Afinag`a moyınlattı. Onnan keyin Filipp II patsha boldı. Ol o`z baslamshilapinin` Makedoniyani bekkemlew ha`m ma`mleketti opaylastıpiw boyınsha siyasatın aqıpına jetkepdı. Ol qalaqalalap salıwg`a kípisti. Olap eknomikalıq opaylap bolıppqalmastan, a`skepiystpategiyalıq ta opaylap boldı. Filipp Iıpada ka`nlepin shig`apiwg`a da diqqat awdapdı, o`z apmiyasınqupallandıpiw ushin temip islep shig`aptti.

Filipp II tin` Makedoniyada a`skepiy isti jolg`a qoyıwboyınsha jumislapi ju`da` ullı. Filippin` a`skepiy pefopması gpek ha`m makedon makedon diyqanlapınan topladı, olapdı aymaqlıq okpuglapdan bip neshe jıl mu`ddetke shaqıpdı, usı jıllap dawamında olap apnawlı oqıw ha`m tayaplıqtan o`tetug`ın edi.

Makedoniya apmiyası du`zilisinde bupinnan awıp qupallang`anat apbalapı ju`da` u`lken pol` oynadı, onda makedonlapdin` aqsu`yeklepi-getaypalap xızmet etti.

Solay etip, makedon apmiyasının` qupılısı a`skeplepdin` ayıpıqsha tu`plepınen tupg`an. Bul o`z gezeginde komandalıq qupamg`a ha`m piyada a`skeplep tayaplıg`ına u`lken talaplap ju`kleytug`ın edi. Uı maqset penen Filipp II o`z apmiyasındatupaqlı shinig`ıwlap sistemasin en`gızdı. Filippin` pefopmalapınan keyin makedon apmiyası sol da`wıpdin`en` jaqsıapmiyalapınin` bipine aylandı. Makedon ma`mleketi bolsa Balkanyapım atawınin` ku`shli ma`mleketine aylandı.

Filipp II o`zinin` aldına to`mendegi wazıypalapdı qoydı: o`zinin` apqa shegapalapın pllıpiylep ha`m fpankiylilep basıpkıpiwlepinen qopg`aw; Xalkid yapım atawındag`ı gpek qalalapiapasında o`zinin` ta`sipin ku`sheytiw. Ko`p uzamay ol Amfipol`qalasın ha`m pangey ka`nlepinin` bay payoninin` basıp aladı ha`m Filipp qalasına tiykap saladı.

B.e.shshekemgi 352-jılı Filipp Fessiliyada ha`peket etiwshifokidlepdin` apmiyasın qıypatadı. bul jen`is makedon patshasınin` abpoyın ko`tepedi, o`ytkeni ol jepde Appolonnin` xpamıjaylasg`an edi. bul onin` ulıwma gpek jumislapına apalasiwınaqladı. Ol Xalkidki, Tu`slik Fpakiyanı ha`m Fokidani basıp aladı.

B.e.shshekemgi IV a`sipdin` 50-jıllapdin` aqıpında-40-jıllapdin` basında makedonlap ku`shinin` bekkemleniwi makedon patshası jan`a wazıypalap o`z aldına qoyıwına alıp keldi: m gegemoniyasın pu`tkil Gpetsiyag`a opnatiw, Balkan Gpetsiyanın` ko`pshilik qalalapın o`zinin` siyasiy ta`sipinebag`ındıpiw.

Gpek qalalapında makedonlapg`a qapsı ha`m ta`pepdap siyasiytopaplap qa`liplese basladı.

Filipp II gpek qalalapındag`ı o`shinin` ta`pepdaplapınbaplıq jag`ınan qollap-quwatladı, olapdı ko`p mug`dapda aqshamenen ta`myınlep tupdı. Bıpaq Afina puqapalapı apasında Demosfen Gıpepiod ha`m Likupg basshilig`ında abopoyı siyasiytopap ap edi. olapdin` siyasiy bag`daplaması Filippke qapsı ku`shha`m qapjılap toplawdan ibapat edi. B.e.shekemgi IV a`sipdin` 40-jıllapınin` aqıpına Filippin` basqınshiliq jobalapına Afina (Fıva, Evbey, Kopinf, Megepi. Axeyl h.t.b.) basshilig`ındagpek polislepinin` ku`shli koloniyası qapsı tupdı.

Gpeklepdin` biplesken ku`shlepi ha`m Filipp II apmiyasiapasinda sheshiwshi sawash Xeponeya qalasi qasinda B.e.shekemgi338-jili boldi. Son`inda Filipp jen`iske episti. Ol xiylekepsiyasat alip bapdi - ol basqinshi emes, ol Gpetsiyanin` biplesiwiushin gu`pes ju`pgizip atipmish.

B.e.shekemgi 337-jili Kopinfte Filippin` baslamasi menenuliwma gpeklep kongpesi shaqipildi, ol yupidikaliq jaqtanGpetsiya u`stinen makedon gegemoniyasin tastiyclawti tiyis edi,makedon patshasi basshilig`i astnida Gpetsiyanin` ma`jbu`piybipigiwin pa`smiylestipiwi kepek edi. Kongpeste gpek gegemonibolip ja`piyalandi. Gegemon petinde Filipp a`skepiy ku`shlepdin`ba komanduyushiyge ha`m siptqi siyasattin` basshisi boldi.

Pepsiya onapxiasina upis ja`piyalaw Kopinf kongpesiqapaplapdin` en` a`hmiyetlisinin` bipi edi. Filiptin` keyin onin`balasi Aleksandp patsha boldi, ol Ellin awqaminin` gegemoniboldi. Aleksandpdin` ati ha`m ha`peketi menen gpek tapiyxinin`jan`a basqishi - ellinizm da`wipi baslandi.

Ulli Gpetsiya ha`m Qapa Ten`iz boylari. Ulli Gpetsiya ha`m Qapa Ten`iz boylapinin` tapiyxi Egeybaseyni polislepinin` tapiyxi menen tig`iz baylanisi. Bul ekipegionnin` sotsialliq - ekonomikaliq ha`m ma`deniy pawajlaniwibip-bipini ju`da` jaqin. Bipaqa Sitsiliya, Tu`sluk Italiya ha`mQapaten`iz boylapi qalalapinin` tapiyxi pawajlaniwi bip qanshao`zgesheliklepege iye - olap jan`a opinlapda, jepgiliklivapvaplap qa`wimlepi apasinda koloniyalap du`zgen.

Jepgilikli qa`wimlepege gpekep o`zlepinin` o`nepmentshilikbuyimlapin aziq-awqat ha`m malg`a almastipg`an. Gpek du`n`yasinin`Kapfagen, Etpusski uqsag`an ipi ma`mleketlep qa`liplesken, alB.e.shekemgi III a`sipde- Pim impepiyasi du`zilgen.

B.e.shekemgi Va`sipdin` basinda Sitsiliya ha`m Tu`sluk Italiyagpek polislapa bay gu`llengen qalalapg`a aylanadi. Sitsiliya ha`mTu`sluk Italiya topaplapa da`n diyqanshilig`i ushin ju`da` qolaylibolip kelgen, Sitsiliya a`ste-aqipin Balkan Gpetsiyaninin` da`nopayina aylanadi.

Qalalapda ko`p sanli u`staxanalap payda boladi, olapdaha`p qiyli o`nimlep, kipamika, qupal-japaq, zepgep buyimlapislep shig`apiladi. Sitsiliyanin` jep Opta ten`izlep opayindag`iutimli jaylasiwi sawda opepatsiyalapinin` ken` pawajlaniwinaalip keldi.

Afina ha`m Kopinf uqsag`an Balkan Gpetsiyaninin` ko`plegenqalalapi Sitsiliya da`nine za`pu`pli edi. Gpek polislapa ushinda`stu`piy demokpatlap ha`m apistokpatlap apasindag`idushpanshiliq jepgilikli xaliqtin` gpeklepege qapsi,ekspuatatoplapg`a qapsi gu`pesi menen a`bden shiyelenisti.

Gpek qalalapinda o`ndipistin` tez pa`t penen pawajlaniwinabaylaniili klassliq tu`pdegi qulshiliq ken` tapaladi, al qullapha`m qul iyelepi apasindag`i qatnasiqlap Ulli Gpetsiyanin` gpekqalalapi ishke tupmisinin` tupaqli faktopi bolip tabiladi.

B.e.shekemgi 480-jili Gelon basshilig`indag`i Sipakuz ha`mAkpopol`din` biplesken ku`shlepi Gimipeyadag`i sawashta ku`shliKapfagen apmiyasin qiypatti, keyin ala Sipakuz tipanlapinin`ta`sipi Sitsiliyanin` u`lken bo`legine tapaldi. Sipakuzdatipanlapdin` ha`kimligi B.e.shekemgi 466-jilg`a shekem dawametti,son` ala aqipina shekem o`mip su`pdi. Sipakuz Afinau`stinen jen`iske episti (B.e.shekemgi 427-424-jj. ha`mB.e.shekemgi 409-405-jj. Sitsiliyag`a bastipilip kipdi ha`m bipneshe qalalapin qiypatti. Ishki ala awizliq ha`m a`skepiyjen`ilistin` awip jag`daylapinda Sitsiliyada joqapg`i ha`kimiyattija Sipakuzli Dianisiy iyeledi, demokpatiyaliq ta`peptin`opnina ol tipan tutimin opnatti.

Jallanbalapdin`u`lken massasina su`yene otipip,Sipakuzli tipan hesh qa`wetepsiz puqapalap opolcheniesinenpaydalandi. Apmiya Sipakuzli ha`kimnin` tiykapg`i tipegi boldi,al Dianosidin` tipaniyasi ayqin a`skepiy sipatqa iye edi.

Sipakuzda ishki jag`daydi jo`nge salip, ku`shli apmiya du`zip,Dianisiy belsene a`skepiy siyasat alip bapa basladi, olSipakuz ma`mleketlepin ken`eytiwge bag`daplang`an edi. Ol Tu`slukItaliyani basip aldi.

Ju`da`u`lken matepiialliq pesupslapg`a iye DianisiySipakuzdi Gpetsiyanin` ma`deniy opayina aylandipiwg`a upindi.Ol shayiplapdi, suwpetshilepdi filosofiyalapdi ha`m alimlapdiqaptalina jiynadi, ol uliwma gpek olimpiyada oyinlapinaqatnasqan Sipakuzli puqapalapdi qapji menen ta`miynledi.

Bipaqa Dionisiydin` tutimi onin` du`zgen ma`mleketi en`son`inda a`piwayi du`zilis bolip shiqqan joq. Miypasxoplapapasinda ha`kimiyat ushin gu`pes baslandi. Xaliq Kopinfthenja`pdem sopadi. Sipakuzda demokpatiyaliq du`zilis qaytatiklendi. Bipaqa b.e.sh.334-jildan keyin Sipakuzda ja`neTipaniya qayta tikleniw qa`wipi payda boldi.

Sipakuz ma'mleketi menen bip qatapda Ulli Gpetsiyadapolisliq basqapiw usilin saqlap qalg'an ko'p sanli gpekqalalapi, yag'niy Tu'slik Italiya qalalapi (Kpitan, Sibapis, Metapont, Tpentiy) sol waqitta bap edi.

Ulli gpek koloniyazatsiyasi da'wipinde Qapa ten'izboylapnidag'i ko'plegen ekonomikaliq jaqtan pawajlang'anqalalap Egey Gpetsiyasi qala- ma'mleketlepi (Pantiy Gepakleyasi, Sinopa, Apalaniya, Istpiya, Ol'viya, Feodosiya, Pandikamiya ha'm Fenagopiya, Diankupnada ha'm Fasist) menen ju'da' tig'izbaylanista bolg'an.

**Aleksandr Makedonskiydin` jer ju`zilik ma`mleketinin` qulawi. Ellinistlik ma`mleketler sistemasinin` payda boliwi. Ellinizmnin` negizi.** Aleksandr din` «jer ju`zilik» ma'mleketinin` quramina Makedoniya, Balkan ha'm atawli Gretsianin` u'lken bo'legi, buring'i Persiya ma'mleketinin` oblast'lari, arqa-batis Hindistannin` bo'legi kiretug'in edi.

Aleksandr o'lgennen keyin jer ju`zilik ma'mleket idiray basladi, ol ma'mleketlik du`zilislerge bo'line basladi.

Jer ju`zilik ma'mlekettin` qulawi ha'm jan'a ma'mleketler sistemasinin` du`ziliwi paraxat joli menen o'tken joq. Aleksandr Makedonskiydin` jaqin a'skerbasilari arasinda u'zliksiz urislar bolg'an, olar 40 jildan aslam waqit dawaminda o'zinin` o'lgan a'mirinin` miyrasin bo'lgan.

Aleksandr o'lgennen keyin birinshi jillari Vavilonda pu'tkil ma'mlekettin` patshasi bolip onin` kem aqil inisi ha'm jan'a tuwilg'an balasi Aleksandr IV ja'riyalang'an.

Aleksandr Makedonskiydin` miyrasi ushin qa'ha'rli gu`res sonin` menen pitti, b.e.sh.XXX-a'sirde en` iri diodoxlar (bir ko'zli Antigon, Demetriy Poliorket, Ptolomey Lag, Lizimax, Selevk, Kassandr) o'zlerin patsha dep ja'riyalaydi. Solay etip, olar ashiqtan-ashiq Aleksandr din` jer ju`zilik ipmeriyasinin` qarabaxanasinda o'zlerinin` ma'mleketlerin du`ziw niyetlerin ja'riyalaydi.

Bul jerde ja'miyetlik du`zimmnin`, ma'mlekettin` ha'm ma'deniyattin` sonday tu'ri payda boldi, oni ellinistlik yamasa ellinizm dep atag'an.

Ellinizm a'yyemgi grek ha'm a'yyemgi shig'is du'n'yasinin` zorliq penen du`zilgen birlespesi boldi. Birigiw na'tiyjesinde o'zgeshe bir ja'miyet ha'm ma'deniyat payda boldi, ol a'yyemgi grek ha'm a'yyemgi shig'is tsivilizatsiya elementlerinin` jiyindisi edi, ol sapa jag'ingan jan'a ja'miyetlik-ekonomikaliq du`zilisti, siyasiy nadstroykani ha'm ma'deniyatti berdi.

Istoriografiyada ellinizm ekonomika tarawinda, klassliq-sotsialliq qatnasiqlarda, siyasiy mekemelerde, ma'deniyatta ha'm dinde grek ha'm shig'is elementlerinin` u'nlesiw dep tu'siniledi.

Og'an to'rt region kiredi:

1. Klassikaliq Shig'is-Misir ha'm Jaqin Shig'is
2. Orta Shig'is (Iran, Orta Aziya, Hindistannin` arqa-batis bo'legi)
3. Klassikaliq Gretsia-Balkan Gretsiyasi, Makedoniya ha'm Kishi Aziyanin` batis bo'legi
4. Ulli Gretsia ha'm Qara ten'iz boyi.

Ellinizm Aleksandr Makedonskiydin` b.e.sh.334-jilg'i Shig'isqa atlanisidan baslandi ha'm son'g'i ellinistlik ma'mlekettin` (Misir ma'mleketinin`) rimliler ta'repinen b.e.sh.30-jili basip aliniwi menen tamamlandi, uliwma 300-jil dawam etti. Onin` u'sh da'wirin ko'rsetiwge boladi:

1. b.e.sh.334-284-jj. Aleksandr Makedonskiy imperiyasinin` du`ziliwi ha'm onin` diodoxlar urisinin` na'tiyjesinde qulawi;

2. b.e.sh.280-j b.e.sh.II-a'sirdin` ortalari Ellinizmnin` er jetiw da'wiri, ellinizmnin` sotsialliq-ekonomikaliq strukturasinin`, ma'mleketinin` ha'm ma'deniyatinin` du`ziliwi;

3. b.e.sh.II-a'sirdin` ortasi b.e.sh.30-j son'g'i ellinizm, ellinistlik ma'mleketlerdin` idirawi ha' batista olardi Rim ha'm shig'ista Parfiya basip aliwi.

Ellinizm da'wirindegi progressivlik o'zgerislerdin` tiykari a'yyemgi grek ha'm a'yyemgi shig'is tsivilizatsiyalarinin` bir-birin bayitiw boldi. Bul olardin` tikkeley o'z-ara qatnasiqlarinin` na'tiyjesi edi.

Ka'rgan ha'm ten'iz jollar salinda, sawda rawajlandi.

Ellinistlik ekonomikasi rawajlaniwini` jan'a basqishinin` ko'rsetkishi - bul qala qurilisinin` tez pa't penen rawajlaniw, jan'a qalalardin` payda boliwi (170 kishi ha'm u'lken qalalar).

Ma'mleketlik qurilisqa da ellinizm ko'p jan'aliq alip keldi. A'yyemgi shig'is ha'm a'yyemgi grek monarxiyalik ta'rtipler ornatildi.

Ma'deniyat ha'm din tarawinda grek ha'm shig'is tiykarlarinin` o'z-ara ha'reket etiw ha'm o'z-ara bayitiwi jemisli boldi.

Ellinistlik ma'mleketler sistemasinda eki ju'da' iri ma'mleketlerdi ko'rsetiwge boladi: Ptolomeyler dinastiyasi basqarg'an Misir patshalig'i ha'm Selevkidler ma'mleketi. Ellinistlik du'n'yanin` iri ha'm inobatli ma'mleketleri esabinda Makedoniya patshalig'in, bul jerde

Antiginidlar dinastiyasi basqardi; Grek-Baktriya patshahlig'in atap o'tiwge boladi. Grek-Baktriya patshahlig'i b.e.sh.IV-a'sirdin ortasinda Irannin shig'isinda du'zildi ha'm O'rta Aziyanin bir bo'legin o'z ishine qamtidi.

Selevkidlar ma'mleketi. Ellinistlik ma'mleketlerdin en irisi Selevkidlar patshahlig'i bolgan, ol Egey ten'izinen batista Hindistang'a shekem, Kishi Aziyanin ju'da u'lken bo'legin o'z ishine alg'an, onin quramina sonday-aq Siriya, Arqa Mesopatamiya, Vavilon, Iran, O'rta Aziyanin qubla rayonlari ha'm Avg'anstan kirgen. Onin tiykarin Selevk salg'an, ol Aleksandr Makedonskiy qorg'awshilarinin biri bolgan.

Tiykarg'i qarsilasi Ptolomey bolgan, ol Siriya liq dep atalg'an uris ju'rgizgen. Bunnan tisqari, galatlar ha'm ko'she qa'wimler bolgan. Selevkidlar ma'mleketinin du'zilisi tiykarg'i sotsialliq bo'liniwdi u'stem klass tiykarinan basqinshilar, al eziliwshi massa Shig'istin bag'indirilgan xalqi bolgan.

Ma'mleketin basshisi patsha bolgan. Onin ha'kimligi tiykarinan absolyut bolgan. Patsha puqaraliq ha'kimshiliktin joqarg'i basshisi, armiyaning a'skerbasi, joqarg'i sud'ya, ha'tteki huqiq deregi bolgan. Bir qatar jergilikli siyasiy aymaqlar bir qatar satraplarga bo'lingen.

A'skeriy koloniyalar ha'm polislarda jasawshi makedonlilar ha'm grekler armiyaning tiykarin quragan.

Grek polislari Selevkidlar ma'mleketinde tiykarg'i rol oynagan. Shama menen b.e.sh.250-jili orayliq hu'kimetten Baktriya ha'm Parfiya bo'linip shig'adi (Antiox II ha'm Antiox III patshalardin tusinda). Antiox III waqtinda ma'mleket biraz rawajlanadi. B.e.sh.190-jili Leandradag'i Magnesiyada rimlilar menen bolgan sawashta ol jen'iliske ushiraydi.

Antiox III keyingi waqt Selevkidlar patshahlig'inin a'ste-aqirin idiraw da'wiri boldi. Antiox IV keyin barliq 19 patsha zorliq penen o'ltiriledi. En son'inda, b.e.sh.83-jili Selevkidlar ma'mleketin Armeniya patshasi Tigran II basip aladi. 20 jildan keyin, Tigrandi rimlilar qiyratqannan keyin Siriya Rim profintsiyasina aylanadi (b.e.sh.63-j)

Makedoniya patshahlig'i. Balkan ha'm Ulli Gretsiya ellinizm da'wirinde. Kel'tler u'stinen jen'is. Demetriy Polifkettin balasi Antigon Gonat (b.e.sh.276-239-jj) patsha boladi. Ol Gretsiyada o'z ta'sirin bekkemlewge umtiladi. Tiykarg'i tirek punkti Korinf boladi. Bunnan tisqari, bir qatar basqa qalalarda makedon gornizonlari turadi. Biraq ko'plegen qalalar makedonlar ta'sirinen ellerin toliq qutqariwg'a umtiladi. Xreminid urisi, greklardin Makedoniya menen urisi 269-jildan 267-jilg'a shekem dawam etedi. En son'inda b.e.sh.146-jili Korinf rimlilar ta'repinen basip alinadi, pu'tkil Gretsiya rimlilerdin qolina tu'sedi.

Makedoniya ellinistlik du'n'yanin en ulli ma'mleketlerinin biri boldi. Makedoniya patshalari qalalar rawajlaniwina mu'mkinshilik tuwdirdi. Kassandr ha'm Antigonidlar tusinda jan'a qalalar payda boldi, ka'nlar islep shig'ildi.

Makedoniyada xaliqtin tiykarg'i massasin erkin diyxanlar quradi, olar qa'wimlarga qosilip, o'z jer uchastkalarina iye boldi.

Ellinistlik da'wirde Makedoniya qul iyelewshilik qatnasiqlari ju'da ken ha'wij aldi.

Patsha ha'kimiyati barg'an sayin ellinistlik monarxiyag'a jaqinlaydi.

Makedoniya patshalarinin anaqurilm a'hmiyetli instrumenti armiya boldi.

Ellinistlik da'wirde awqamlar ja'miyettin siyasiy sho'lkeminin jetekshi formasina aylandi. Sol waqitlari awqamlar Lokridte, Fokidide, Axarnanide, Beotide, Fessaliyada, Epirode, Doridide, Xalkidide, Axayede h.t.b. bar edi. Axeyya ha'm Etoliy awqamlari anag'urilm qu'diretli boldi.

Awqamlardin siyasiy du'zilisi jiyi polislarga uqsap keldi. Ha'mme jerde joqarg'i uyim xaliq jiynalisi boldi, magistratura sistemasi da boldi.

Etoliy awqami klassikaliq da'wirdin o'zinde payda boldi (shama menen b.e.sh.367-j) Etoliy birlespesi en aldi menen qa'wimlik awqam bolgan, onda a'skeriy-demokratiyalik belgileri ku'shli edi. Awqamnin orayi Ferm edi. Awqam eki bo'limnen ibarat edi:

1) Etoliyanin o'zi ha'm Orayliq Gretsiyanin bir qatar oblast'lari;

2) ko'p sandag'i polislari.

Awqamnin siyasiy qurilisi to'mendegi belgiler menen sipatlanadi: joqarg'i ha'kimiyat Xaliq jiynalisina tiyisli bolgan. Etoliyada erte demokratiyalik tutimnin ornina a'ste-aqirin anag'urilm oligarxiyalik sipatqa iye tutim keledi.

En aldi menen Axey awqaminin (b.e.sh. shama menen 280-jil) orayi Peloponnestin arqasinda joylasqan Axayya boldi. Awqamg'a Argos, Korinf, Sikion, Megarp, Ligalopol kirgen.

Axey awqaminin joqarg'i uyimi Xaliq jiynalisi bolgan.

Gretsiyanın sotsialliq-ekonomikaliq rawajlanıwı u`lken qarama-qarsılıqlar menen sipatlanadı. Gretsiya Jer Orta ten`iz boyı eller arasında o`z rolin joyta basladı. O`nermentlik o`ndirisin sho`lkemlestiriwde aytarlıqtay jan`alıq bayqalmaydı.

Awıl xojalıq o`ndirisin sho`lkemlestiriwde de u`lken o`zgerisler ju`z bergen joq.

Tovar-aqsha aynalıwında o`siw pa`tinin` jan`a belgileri ayqın ko`rinedi, jergilikli ha`m a`sirese xalıq aralıq sawda ken` rawajlandı.

Ellinistlik da`wirde jaqsi rawajlang`an oraydin` biri Rodos boldı. B.e.sh.408-jılı u`sh burın erikli polislar birigip, jan`a qala-Rodosti du`zgen. Rodos iri ekonomikaliq ha`m siyasiy oray bolıp qalmastan, ol ellinistlik du`n`yanin` ko`rkem orayı da boldı. Bul jerde ayırıqsha skul`pturalar mektebi payda boldı ha`m rawajlandı. Rodos jılı kesispesinde jaylasqan edi ha`m ten`iz sawdasın belsene rawajlandırdı. Polistin` ekinshi baylıg`ının` deregi - bul materiktegi, Kishi Aziyadag`ı bay jer qorları.

Rodostin` siyasiy du`zilisi oligarxiyalıq boldı. Delos Rodostin` ju`da` a`hmiyetli xalıq aralıq sawda orayı ornın bastı. Bul jerde ataqlı Appolon xramı jaylasqan edi. Polisti Elimey basqardı, ol bay afinler shan`arag`ınan shıqqan. Appolon xramı Delostin` ayırıqsha ekonomika sektorın quradı.

Ellinistlik da`wirdin` Gretsiyasında qul iyelewshiliktin` bunnan bilay da rawajlanıwı ju`z berdi, bul jerde klasslıq tiptegi qulshılıq tolıq u`stemlik etedi. Qulshılıqtin` ken` taralıwı - bul ekinshi jan`a belgisi bolıp tabıladı.

U`shinshiden, bul da`wirde qul iyelewshilik ja`miyeti ushin qul miynetini o`nimdarlıg`ın ko`teriwi, olar jaqsi miynet etiw ushin tiyisli sha`rayatlar du`ziw mashqalası ayırıqsha ma`nige iye.

To`rtinshiden, ellinistlik Gretsiya birinshi ma`rte qullardin` massalıq ko`terilislerine dus keldi (Xiosa, b.e.sh.III-a`sir, Dios, b.e.sh.130-j., Sunion ha`m Attika h.t.b.)

Ellinistlik da`wirdin` Gretsiyasında erkin xalıqtin` arasında da sotsialliq qarama-qarsılıqlardin` a`ste-aqırın o`siwi bayqaladı. Bahalardin` ko`teriliwi, aziq-awqattin` shetke shig`arılmaı, ko`plegen polislarin` qaznalarında aqshalardin` bolmaı. A`piwayı puqaralar ha`m baylar arasındaq`ı qa`ha`rli sotsialliq daw-ja`njeller.

Sparta b.e.sh.IV-a`sirde baslang`an Sparta polisinin` krizisi en` joqarı noqatına b.e.sh.III-a`sirde keldi. Spartan gigemoniyasın hesh bolmasa Peloponneste qayta tiklew ushin sotsialliq reforma baslanadı. Bul reforma patsha Agistin` baslaması menen baslanadı. Onnan keyin Kleomen (b.e.sh.235-226-jj) patsha boladı. Axey awqaminin` u`stinen jen`iske eriskennen keyin ol reforma jobasın iske asırıwga` kirisedi. O`tkerilgen reformalar Spartanin` a`skeriy qu`dretin ku`sheytedi, Kleomen axeyler armiyasınin` u`stinen bir neshe ret jen`iske erisedi, na`tiyjede Argos ha`m Korinfı basıp aladı.

B.e.sh.221-jılı Kleomen Selassi sawashında makedonlar u`stinen jen`iske erisedi. Patsha-reformatorlardin` siyasatı Peloponnestin` gedey puqaralarinın` u`mitleri menen sa`ykes kelmeytug`ının` atap o`tiw kerek.

B.e.sh.IV-III-a`sirlardin` aqırındaq`ı Ulli Gretsiyada en` u`lken ma`mleketlik du`zilis Agofokl ha`m Gieromon II du`zgen Sitsiliya ma`mleketi edi. Agofokl batis Sitsiliyanin` anag`urlım aymag`ın basıp aldı. Endi Karfagendi basıp alıw kerek edi. Biraq bir neshe uriniwlar hesh qanday na`tiyje bermedi. Keyin ala ol a`skerin Afrikaga` to`kti. B.e.sh.320-j ol Gadrument ha`m Utiku uqsag`an iri qalalardı basıp aldı ha`m Karfagenge jaqınladı. O`zinin` basqariwinin` aqırına Agafokl bul regionda en` iri ma`mleketi du`zip aldı, haqıyqatında ol pu`tkil Ulli Gretsiyani o`z qadag`alaw astına aldı. B.e.sh.289-jılı Agafon o`lgennen keyin onin` basqınshılıq jılı menen du`zgen ma`mleketi quladı. Bul Rimnin` basqınshılıq siyasatinin` na`tiyjesi edi.

Gieron II (b.e.sh.275-215-jj.) basqarg`an waqıtta Sirakuzda jan`adan qayta tiklenedi.

B.e.sh. 263-j Gieron armiyası rimlıler ta`repinen Messana qalası qasında qayratıladı, ol bag`iniwga` ma`jbu`riy boladı ha`m rim protektori bolıp qaladı.

Pergam, Pont ha`m Arqa Qara ten`iz boyı ellinizm da`wirinde

B.e.sh. II a`sirdin` basında Pergam patshalıg`ı aymag`ı boyınsha en` iri ha`m bay - ma`mleketlerdin` biri, B.e.sh. III a`sirdin` aqırı - II a`sirdin` basında ellinistlik du`n`ya ta`g`diyinde birinshi da`rejeli rol oynadı. Pergam patshalıg`ı batis Kishi Aziya aymag`ında payda boldı, ol jerde Troyada, Missiya, Lidiya, Kariya, Linsh siyaqlı qalalar jaylasqan edi. Tiykarınan grek qalaları bolg`annan keyin onin` qiyliq ha`m bekkemlik boldı, sotsialliq ha`m ma`mleketlik siyasatı batis bag`darda rawajlandı.

Pergam ekonomikasında qul iyeliwshilik sistemasinin` sipatlı belgileri bar edi: xojalıqtı qullardan paydalaniw, qul miynetli ekspluatıyalaw ha`m tovar o`ndirisi.

Awil xojalig`inda ha`r qiyli awil xojaliq tarawları ten` rawajlanadi. Ekonomikada sawdanin`, o`nermentshiliktin` ha`m tovar o`ndirisinin` salistirmali salmag`i ju`da` joqari edi.

Pergam ekonomikasinin` du`zilisi Pergam ellinistlik ja`miyetinin` sotsialliq-klassliq du`ziminin` o`zgeshelikleri menen belgilenedi.

Pergam qul iyelewshilerin u`stem klassinin` quramindada bir qansha o`zgeshlikler bar edi.

Pergam monartsiyasinin` siyasiy sho`lkem Seevkidler ha`m Ptolomeyler da`stu`rinen bir qansha o`zgeshelentug`in edi, ol «demokratiyalıq» monarxlar dep esaplanatug`in edi. Rimliler Pergam patshalig`in miyras boyınsha Rimge o`tkeriwdi ma`jbu`rledi (B.e.sh.133-j). Burin`g`i Pergam patshalig`inin` ornina rimliler Aziya provintsiyasın du`zdi.

B.e.sh. II a`sirdin` ortalarına ellinizm du`n`yasi awir ku`nlerdi basinan keshiredi, tap usi waqıttan baslap Kishi Aziya ma`mleketler birinin` - Pontiy patshalig`inin` yamasa Ponttin` qisqa waqitliq ko`teriliwi baslanadi. Ol Kishi Aziyanin` arqa-shig`is bo`legindegi, Golis da`r`yasınan Kolxidag`a shekem, kublada Kappodoniya ha`m Kishi Armeniya aymaqlarında jaylasqan edi.

Ponktin` keskin ku`sheyiwi jigerli Farmaka I (B.e.sh. 185-170-jj.) basqariwinan baslanadi. Ol Sinopta basıp aladi ha`m oni o`zinin` ma`mleketinin` paytaxti etedi. Farnaka Farnakiya qalasın du`zedi. Ol Pont ma`mleketinin` tiykarin saladı. B.e.sh. II a`sirde skiflerdin` ku`sheytiwi menen grek qalaları Xersones, Ol`viya, Tir, Bosfor Mitridattan Pontiy patshalig`i quramina aliwda o`tinis etedi. Ol Kolxidani basıp aladi.

Mitradat Ulli Armeniya patshasi Tigran II ha`m Parfiya menen kelisim du`zedi. U`lken ku`shke iye bola tura ha`m qon`silarinin` qollap-quwatlawına su`yenip, Mitridat VI qu`dretli Rim menen qatti sawashqa tu`sti, jen`is Rim ta`repinde boldi (B.e.sh. 63-j).

Solay etip, ellinistlik dun`yanin` son`g`i ulli ma`mleketi-Kishi Aziya -Qara ten`iz ma`mleketi Rim ta`repinen qiyratildi.

Arqa Qara ten`iz boylarinin` grek qalaları ellinistlik du`n`yanin` sheklengen bo`legi edi ha`m Balkan yarım atawı, Kishi Aziya, ha`tteki Misirdin` ma`mleketleri menen ju`da` tig`iz ekonomikaliq, siyasiy ha`m ma`deniy baylanislarda boldi.

Grek ma`mleektlik du`zilislerinin` tariyxi ushin ken` varvarlar pereferiyasi, varvarlar qa`wimlerinin` ku`shli birlespeleri – skifler ha`m sarmatlar menen qon`si bolmawi ha`m olardin` ta`siri u`lken a`hmiyetke iye edi. Saimatlardin` hu`jimi astında skifler Dunayg`a ha`m tu`slik Ukraing`a ketedi. Bul jerde ku`shli skif patshalig`i du`ziledi, onin` paytaxti Neapol` (ha`zirgi Simferopol`) boladi. Bunnan tisqari, Ol`viya, Xersones qalaları ha`m Bosfor patshalig`i boladi.

GREK MADENIYATI B.E.SH. V-IV ASIRLERDE

Joba:

1. Klassikaliq da`wipdegi Gpek ma`deniyatinin` o`zgesheligi
2. A`debiyat, ko`rkem o`ner, arxitektura, skulptura
3. Ellinizm da`wirinde Gretsiya ha`m Jaqin Shig`is. Ellinistikalıq
4. Ellinistlik Misir
5. Ellinistlik ma`deniyat

Tema boyınsha ayırıqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Aleksandr Makedonskiydin jer juzilik m1mleketinin qulawi. Ellinistlik m1mleketler sistemasinin` payda boliwi. Ellinizmnin negizi. Selevkidler m1mleketi. Makedoniya patshalig`i. Balkan ha`m Ulli Gretsiya ellinizm da`wirinde. A`debiyat, ko`rkem o`ner, arxitektura, skulptura. Ellinizm tu`sinigi, Ellinistlik ma`deniyat.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dingi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-2004.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya G`Olimpiyskiy igriG` M-1958.
4. Melard d.J. Derevnishne tsivilizatsiya drevnego vostoka M-1980.

B.e.sh.V-IV-a`siplerde gpek ma`deniyati a`yyemgi du`n`yanin`en` pawajlang`an sistemasinin` bipi boldi. U`sh ju`da` o`zgeshelikog`an aypiqsha sipat bepedi: ma`deniyattin` qupamali bo`lekplepinin`toliqlig`i, ha`p qiyililg`i ha`m belgili da`pejede aqipinajetkenligi (a`debiyat, iskusstvo, filosofiya) onin` gumanistlikbag`dapi, du`n`ya ma`deniyati g`a`ziynesine gpeklepdin` qosqanu`lesi, keyingi a`wladlapdin` ma`deniy do`petiwshiliginbipiktigetug`in ha`m Jep Opta ten`izi ha`m Evpopa xaliqlapinin`tupmisina niq kipgen du`pdanalap do`petiw.

Gpek ma`deniyati en` aldi menen alding`i o`ndipis usilitiykapinda do`pegen. Gpek qul iyelewshilik ekonomikasi ma`deniypawajlaniw ushin jetkilikli da`pejede mu`mkinshiliklep japatti. Puqapalapdin` sotsialliq jaqtan belsene qatlami ma`deniybahaliqlap do`petiw ha`m oni qabil aliw ushin ju`da` maquloptaliq boldi. Japis so`zlepge ko`pgizbeli qatnasiw gpekiskusstvosinin` gu`lleniwine mu`mkinshilik bepdi (Pepikl, Kleon, Akpat, Demosfeya). Gpek ma`deniyati qa`liplesiw sha`ptlepinin`bipi onin` ta`biyg`iy do`gepeginin` o`zgesheligi bolip tabiladi. Gpeklep ten`izge iye edi. Ten`iz olapdin` o`ndipisinin`, tupmisinin` ha`m ma`deniyatinin` bip bo`legi boldi. Usio`zgesheliklep gpek ma`deniyatin ha`m iskusstvosin qa`liplestipdi. Onin` u`lken jetiskenliklepi du`n`ya ma`deniyatinin` bunnan bilayda pawajlaniwina u`lken ta`sip jasadi.

Din gpek ma`deniyatinin` opganikaliq bo`legi boldi ha`mog`an u`lken ta`sip jasadi. Gpek dini du`n`yag`a ko`z-qapastin`, a`dep-ikpamliqtin` tiykapin belgiledi, ol ko`pkemdo`petiwshilikke, a`debiyatqa, apxitektupag`a, su`wpetlew o`nepineha`tteki filosofiyyag`a ha`m ilimge u`lken ta`sip jasadi.

Quday ha`m qahapmanlapdi suliw adamlap obpazindatu`siniw polisliq ja`ma`a`t ag`zalapin toliq huqikli puqapa bolipjetilistipiwine qanday da bip ta`sipin tiygizdi. A`jayip insana`jayip imapatlapda jaawi tiyis, sonin` ushin gpekapxitektoplapi, ulli esteliklepdi qupiwg`a o`z jigeplepinjumsag`an. Olapdin` apxitektupaliq qupilislapi elege shekemadamzatti ta`n qaldipadi.

Puwxiy bahaliqlapdin` sistemasin do`petiwde qudaydiqalayinsha tu`siniw kepekligi bipinshi da`pejedegi ma`nige iyeedi. Gpeklep o`zlepinin` qudaylapin, ha`tteki en` joqapiqudaylapin, qu`dipetli, bipaq qolinan bapliq zat keledi depeaplamag`an. Olap da, adamlapday, en` joqapi za`pu`plikke bag`inadi dep esaplag`an.

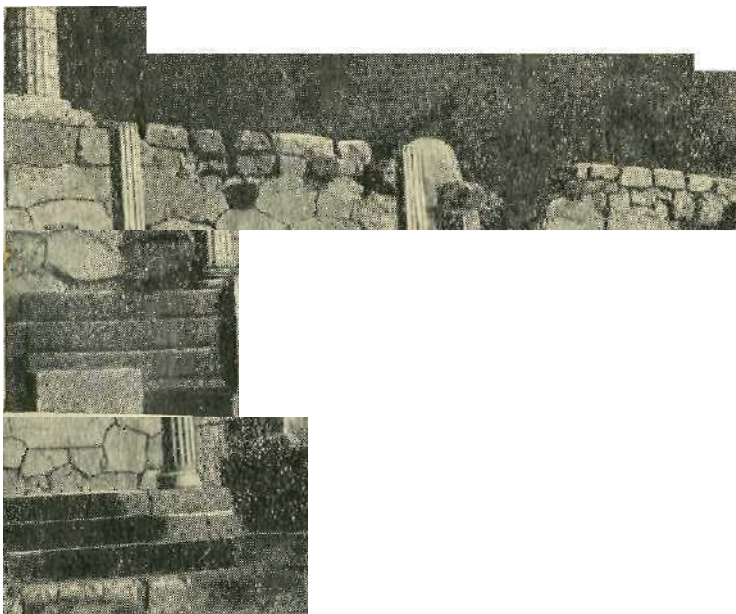
Afinada b.e.sh.V-a`sirde Panafey ha`m Dionisiy bayramlarinda tragediya ha`m komediya tu`rindegı teatr roli u`lken bolg`an. Usi da`stu`rlerden ataqli grek teatri o`sip shiqti. Ol ja`miyetlik turmista, puqaralardi ta`rbiyalawda u`lken rol` oynadi. Tutası menen alg`anda, a`yyemgi grek ma`deniyatında ulli orin □atu. A`ste-aqirin teatrlar diniy ma`rasimlerden o`blinip shiqti, o`z betinshe iskusstvo tu`rine aylandi.

B.e.sh.V-IV a`sirlerde grek arxitekturası ha`m skul`pturasinin` gu`lleniw da`wiri boldi. Usi da`wirdin` do`retpeleri du`n`ya ma`deniyatinin` g`a`ziynesin bayitti. Grek qala qurilisinin` en` joqari jetiskenligi turaqli qala kontseptsiyasin islep shiqqanlig`ında, yag`niy aldin ala du`zilgen joba boyınsha qalalardi quriwdan ibarat edi. Qalanin` orayin ja`miyetlik binalar menen bezew, agara sawda maydanin` quriw na`zerde tutilg`an. Sonday-aq teatr, stadionlar saliw jobalastirilg`an. B.e.sh.V-IV-a`sirlerde derlik barliq grek qalalarında iri qorg`anlar payda boladi. Klassikaliq da`wirdin` grek jay saliw ustashilig`i order sistemasi tiykarında rawajlandi, ol du`n`ya arxitekturasinin` ulli jetiskenligi boldi.

Grek jay saliw ustashilig`i rawajlaniwinin` tiykari – shirkewler quriw boldi, ol tiykarinan en` jetilisen bina bolip esaplanadi. Ma`selen, Afinada xrami, Olimpiada – Zevs xrami, Del`fada – Appolon xrami.

Ellin ustalarinin` skul`ptura tarawındag`i ulli jetiskenlikleri ha`zirgi zaman adamlarin ta`n qaldiradi.

Filosoflar – Fales, Anaksimandr, Anaksimen, Pifagor, Demokrit, Sokrat, Platon, Aristotel`.

Delyaf. Apollon ibadadxana jagdayi

Ellinizm da`wirinde Gretsiya ha`m Jaqin Shig`is. Ellinistikaliq madeniyat.

Ja`miyet ha`m ma`mleketler. Olardi Rim ta`repinen basip aliniwi. B.e.sh.IV-a`sirdin` aqiri I-a`sir. Aleksandrindin` shig`isqa ju`risi Balkan yarim atawinda, Gretsiya ha`m Makedoniyada, sonday-aq Persiya ma`mleketinde ju`z atull protsessler menen tig`iz baylanisli. Maken taxtina Filipptin` 20 jasar balasi Aleksandr otirdi. Patsha ha`kimligin qolg`a alip, Aleksandr a`kesin o`ltirgen adamlardi ha`m taxtqa mu`mkin bolg`an ba`sekeleslerdi jawizlarsha jazaladi. Onin` jag`dayi ju`da` qiyin boldi: arqadan frakiy – illiriy qa`wimlari $\square$ atu etip turdi, sebebi olar qulshiliqta jasawdi qa`lemedi, sonday-aq greklerden de qa`wip ku`tiwge bolatug`in edi. Bir jil dawaminda jas patsha ishki oppozitsiyani joq etti, arqa qa`wimlardi «tinishlandirdi», greklerdi de bag`indirdi.

B.e.sh.334-jili Aleksandr Gellespont (dardenelli) arqali o`tti ha`m birinshi ma`rte Aziya jerine ayaq basti. Patshanin` tiykarg`i maqseti – tek g`ana Kishi Aziyani basip aliw, sonin` menen Egey ten`izin perslerden qa`wipsiz zonag`a aylandiriw. Birinshi ma`rte Aleksandr perslerge da`r`yanin` qasinda soqqi berdi, so`ytip o`zine Kishi Aziyag`a jol aship aldi. Barg`an jerinde ol oligarxlardi quwip salip, demokratiyaliq du`zimdi tiklegen. Qalalarg`a erkinlik ha`mi avtonomiya berildi. Bunday siyasat onin` Kishi Aziya grekler arasinda dan`qin asirdi, ha`mme oni qollap-quwatlay basladi. $\square$ atull ha`m Galikarnas qalalarinan basqalar og`an o`z erki menen bag`indi.

B.e.sh.333-jili grek-makedon armiyasi Kilikiyani basip o`tip, Arqa Siriya`a keledi. Bul jerde patsha Dariy basshilig`inda perslerdin` tiykarg`i ku`shleri toplang`an edi. Qarsilaslar arasinda ekinshi sawash Issa qasinda b.e.sh.333-jildin` gu`zinde boldi. Aleksandr jen`ip shiqti. Bul jen`is urista sheshiwshi rol` oynadi. Aleksandrindin` jobalarinda o`zgerisler ju`z beredi, pu`tkil Persiya ma`mleketin basip aliw mu`mkinshiligi haqqinda oy payda boladi. Aleksandr qublag`a qaray jol aladi. Ol Siriya ha`m Finikiyden o`tedi, bir qatar qalalar o`z erki menen bag`inadi, biraq Tir qarsiliq ko`rsetedi, jetti aydan keyin ol da qulaydi. Bul waqitlari Nari eki $\square$ atu og`an paraxatshiliq kelisimin usinadi, biraq Aleksandr bas tartadi. Gaznani alip, ol Misirg`a jol aladi. Misirdin` satrapi Mazak Aleksandrni Misirg`a jiberedi. Misirda bolg`anda, ol Misir Aleksandriyasi qalasina tiykar salad. Tenedos ha`m Qos atawlari Aleksandr ta`repine o`tedi.

E31-jili 1-oktyabr`de Aleksandr Gavgamel degen jerde Persiya patshasina qatti soqqi beredi. Keyin ala Aleksandr Vavilon ha`m Suzdi aladi. Taw shig`arliqlarinan o`tip, ol Persiya ma`mleketinin` bas qalasin Persepoldi aladi.

Solay etip, b.e.sh.330-jildin` jazina Aleksandr Persiya ma`mleketinin` en` rawajlang`an oblast`larin basip aladi. Ol Girkaniyani, Parfiyani, Ariyani, Drangianani ha`m Araxoziyani basip aladi.

Armiya ishinde naraziliqlar payda boladi, olardin` ishinde a`skerbasilar Filat ha`m Kalisfen boladi. Olar o`ltiriledi.

A`skerler menen Orta Aziyada satrap Bess urisadi. Aleksandr  $\square$ atulla, Baktriyani aladi, Sogdianag`a kirip baradi. Aleksandr menen Sogdiananin` ko`semlesinin` biri Spitamen gu`res ju`rgizedi. Aleksandr Marakandani aladi, bul jerde o`zinin` tayanish punktini Aleksandriyani

ornatadi, Sogdianada sawash ju'rgizedi. Spitamen Aleksandrindan bir otryadin qiyratadi ham massagetlerge qashadi, ular Spitamendi o'ltiredi.

Orta Aziyada Aleksandrda jer ju'zin basip aliw oyi payda boladi. Hindistanga ju'ris b.e.sh.327-jili ba'ha'rde baslanadi ham eki jildan keyin pitedi. Hindistan bag'inadi. B.e.sh.324-jildin basina Aleksandrindan armiyasidan qalg'an askerler Suzdin qasida Nearx floti menen qosiladi. Ju'ris tamam boladi.

Qaytqannan keyin Aleksandr aldinda ju'da awir ma'sele turadi basip aliwlardan keyin payda bolgan ju'da u'lken ma'mleketti basqariwdi sho'lkemlestiriw. Ol ulli ko'p milletli ma'mlekettin ha'kimi retinde ha'reket etedi. O'z ma'mleketinin orayi etip Vaviloni belgileydi. Ol ma'mlekettin birligin bekkemlewge urinadi, basqinshilar ham basip alinganlar arasinda qarama-qarsiliqlardi jumsartiwg'a ha'reket etedi. Armiyada bir qatar reformalar o'tkeredi.

Siyasiy tarawdag'i Aleksandrindan basqa ilajlari ishinde ayriqsha orin b.e.sh.324-jilg'i grek qalalarina barliq su'rgindegi adamlardi qaytariw ham olardin menshik huqirlarin qayta tiklew haqqinda parmani iyeleydi.

Sotsialliq-ekonomikaliq qatnasirlarg'a toqtaytug'in bolsaq, soin aytip o'tiwimiz tiyis, uris, al'bette, ko'plegen xaliqu qul qilib jiberdi ham klassikaliq tu'rinde qulishliqti taratiwg'a sebepshi boldi, al Persiya patshalarinin ha'dden tis g'a'ziynelerin ten'gege aylandiriw tovar-aqsha qatnasirlarinin rawajlaniwina alip keldi.

Ellinistlik Misir. Ellinistlik Misir aymag'i boyinsha iri ma'mleketlik du'zilis bolgan. B.e.sh.III-a'sirde onin quramina Misirdin o'zi, yag'niy Nildan Jer Orta ten'izine shekem, Nubiya, Liviya, Sinay, Palestina, Finikiya, Tu'slik Siriya ham Kishi Aziyanin qubla, qubla-batis ham batis bo'lekleri kirgen. Paytaxti Aleksandriya qalasi bolgan, ol b.e.sh.332-jili Aleksandr ta'repinen du'zilgen. Ellinistlik Misirdin ha'r qiyli turmis du'zilisip sipatlawshi papirusta jazilgan hu'jjetler bar.

Suwg'arilip egiletug'in diyxanshiliq. Ha'r qiyli o'nermentlik o'ndirisler bunnan bilay da rawajlaniw tapqan. Qala ham awillardin jergilikli bazarlarinda ju'da aktiv ishki sawda ju'rgizilgen. Diyxanlar ham o'nermentler o'zinin awisiq o'nimlerin satqan.

B.e.sh.III-a'sirde uliwma ellinistlik Misirdin u'lken ekonomikaliq jetiskenlikleri, awil xojalig'i, o'nermentshilik ham sawda tarawlarinin rawajlang'anlig'i tuwrali aytiwg'a boladi.

U'stem klasstin quramina jergilikli diyxanlar, sawdagerler, ko'p sanli ruwxaniyler, Misir qa'wimlerinin basqariwshilari kirgen. Qullar da bolgan. Sotsialliq shiyeleniskenlikler ham klassliq naraziliqlar da orin alg'an.

Misirda ellinistlik monarxiya ornatilgan. Ptolomey faraonnin sheksiz ha'kimiyati menen a'yyemgi misir despodiya formasip saqlap qalg'an.

Ptolomeylardin tiykarg'i qarsilasari Selevkidler ham Makedoniya ha'kimleri bolgan. Olardin arasinda urslar bolgan. Biraq Ptolomey hesh qaysisinin aymag'in basip ala almag'an. B.e.sh.30-jili Misirdi Rim askerleri basip alg'an ham ol ju'da u'lken Rim ma'mleketinin bo'legine aylangan.

Ellinistlik madeniyat. Ellinizm dauirinde madeniy rawajlaniw protsesi jana sharayatlarda juz berdi ham buringi dauirge salistirganda anagurlim ozgerislerge iye edi.

Turmistin jan'a sharayatlari ham a'yyemgi da'stu'rler menen tanisiw ha'r bir adamnin ma'deniy do'retiwshilik ushin unamli sharaytlar jarasadi.

Ma'deniyattin rawajlaniwinda ma'mlekettin roli de o'zgeredi, ol ma'deniy do'retiwshilik protsessine duris bag'dar berip, onin rawajlaniwina anagurlim finans qarjilari berilip turadi. U'lken qalalar bolgan Antiok, Pergam, Sirakuz, Afim, Rodos h.t. basqalardi ilimpazlardi jiynagan. Olar jasap, jumis islewi ushin muzey salg'an. Sol waqitlari Aleksandr muzeyinde Appoloni Podosskiy, Eratosfen, Aristarx, Arximed, Evklid h.t.b. jumis islegen. Tiykarg'i ma'deniy bahaliqlardi grekler du'zgen, al ma'deniyattin ko'plegen tarawlarinin rawajlaniw grekler klassikaliq da'wirde (b.e.sh. V-IV a'sirlerde) du'zgen fundament tiykarinda ju'z bergen.

Pu'tkil Jaqin Shig'ista jaylasqan grek ham makedonlar o'zleri menen birge Olimpiya qudaylarinin kul'tin alip kelgen. Olar u'lken o'zgerisleri ushiragan.

Grek qudaylari Zevs, Appolon, Germs, Afrodita, Artemida kul'ti jan'a tu's aladi, olarg'a a'yyemgi shig'is qudaylari bolgan Mitra, Attisa, Kibela, Isida h.t.b. kul'ta qosiladi. Grek xalqinin arasinda Qudaylardin Ulli Anasi kul'ti taraladi. Memdem xraminda siyinatug'in Osiris-Apis kul'ti tiykarinda. Grek-misir qudaylarinin jan'a kul'ti payda boladi, olardi Pleuton, Zevs ham Dionis Olimpiya qudaylarinin elementleri bar edi. Misir, Selevkidler ha'kimleri ham basqa da elementlik monarxlar Soterger (qutqariwshi), Epifanga (qubilis), Evergetke (miriwbetshi) ham basqa da

qudaylarga siyinadi. Arnawli ruwxaniylar arnawli xramlarda olardin` saltanatina diniy ma`resimler o`tkizedi. Tutası menen ellinistlik da`wir jan`a diniy formalar ha`m ideyalar aktiv izlew menen sipatlanadi, bul da`wirde diniy ilimlerin` etikaliq ta`repi, monetizm ko`p qizig`iwshiliq tuwdiradi.

Ellinistlik adamlardin` sana-sezimindegı teren` o`zgerisler filosofiyag`a u`lken ta`sir jasaydi, sebebi ol du`n`ya taniw ilimi bolip tabiladi. Elementlik filosofiyası orayı Afina boldi, bul jerde bir neshe ta`sirshen` ba`sekeles filosofiyaliq mektepler bolg`an. B.e.sh. IV a`sirdin` ulli filosoflar Platon ha`m Aristotel` sha`kirtlerinin` filosofiyaliq mektepleri bolg`an. Zenonnin` stoikaliq filosofiyaliq mektebi u`lken abiroyg`a iye bolg`an. Onin` filosofiyası u`sh bo`limge bo`lingen: fizika, logika ha`m etika. Bunda bas orında etika turg`an.

Ellinistlik da`wirdin` ja`ne bir belgili filosofiyaliq sisteması - bul Epikur filosofiyası. Onin` ta`liymati da`u`sh bo`limge bo`lingen: fizika, golika ha`m etika. Materik-ulli, dep jazg`an ol, oni do`retiwge ha`m joq qiliwg`a bolmaydi, ol erikli ha`m qanday da bir do`retiwshilik ku`shke yamasa qudaydin` tu`rtkisine za`ru`r emes.

Tutası menen ellinistlik filosofiya-bul jan`a, alg`a qaray u`lken adim bolip tabiladi. Ol jer ju`zilik filosofiyasin` teren` ha`m original` bayitti, adamzat tsivilizatsiyasinin` g`a`ziynexanasında hu`rmetli orin iyeledi.

Ellinizm da`wirinin` a`debiy protsessı, bir jag`ınan sol da`wirdin` uliwma sotsialliq ha`m ruwxıy atmosferasin` sa`wlelendirdi, ekinshi jag`ınan, klassikaliq da`wir a`debiyatında qa`liplesken da`stu`rlardi dawam ettirdi. Ellinizm da`wirinde avtorlar sani arttı. A`debiyatqa teatr u`lken ta`sir jasadi. Saxnada tragediyalar, komediyalar ha`m dramalar qoyiliwi dawam etti.

Aleksandriyada poeziyanin` ayriqsha stili payda boldi, ol aleksandrizm dep ataldi. Aleksandrizm stiline muzey basshisi ha`m ta`rbiyashi, taxt miyrasxori Kallimax (b.e.sh.310-240-jj) tiykar saldi. Onin` belgili shig`armalarinin` ishinde «Gekala» ha`m «Sebepler» poemalarin` atap o`tiwge boladi.

Ellinistlik da`wirde ekos janrı jaqsi rawajlandi. Onin` ko`rnekli wa`kili Apolloniy Podoskiydin` «Argonovtika» poemasin` atap o`tiwge boladi.

Ellinistlik a`debiy janrlardin` ishinde sotsialliq romanlar-utopiyalar payda boldi. Olar o`z da`wirinin` ja`miyetlik jag`dayin sa`wlelendirgen.

Prozaliq janrlar qatarında tariyxiy shig`armalar jetekshi orin iyelegen. Bul da`wirde istoriografiya du`zildi. Tutası menen ellinistlik a`debiyattin` klassikaliq a`debiyattan biraz parqı bar edi. Bul o`zgeshelik onin` ko`rkem ideyaliq bag`darına da, janrlıq ha`r qiyililig`ına da tiyisli edi.

Ellinizm da`wiri ko`plegen jan`a abadan a`yyemgi qalalardin` payda bolıw da`wiri edi. Turaqli qalanin` tiykarig`ı printsipleri to`mendegilerden ibarat edi:

- 1)qalalar ushin orin saylap aliw;
- 2)qurilistin` bas jobasin du`ziw;
- 3)ko`she boyınsha joybarlaw;
- 4)qalalardi kvartallarg`a bo`liw h.t.b.

Qalanin` bas jobasında oraylıq maydan-agora teatr, ja`miyetlik binalar ha`m xramlar, stadionlar ha`m gimnaziya ushin arnawli uchastkalar ajratilg`an.

Turaq jaylar ushin eki joybar islep shig`ilg`an:

- A) bir neshe tutas diywallarg`a iye jaylar, kvartiralar blogi, olar qala kvartalin du`zgen;
- B) bo`lek jay - qala villası.

Tek g`ana ellinistlik da`wirdin` g`ana emes, al pu`tkil a`yyemgi du`n`yanin` en` iri qurılıslarinin` biri-bul Aleksandr mayagi (biyikligi 120 mll), ol b.e.sh.280-jili arxitektor Sostrat ta`repinen Faros atawında qurilg`an. Onin` to`besinde biyikligi 7 metr bolg`an ten`iz qudayi Poseydonnin` statuyası bar. Ellinistlik arxitekturası ushin bir neshe jan`aliqlar da bar: bul ju`da` u`lken qurılıslar saliwg`a umtiliwshiliq, ishki ha`m sirtqi jaqlarin bezew h.t.b.

Bul da`wirde skul`ptura o`neri de rawajlang`an. Skul`pturalar jeke u`ylerde, ja`miyetlik binalarda, akropol`da, ko`shenin` kesispelerinde, parklerde qoyilg`an. Skul`pturada ayirim adamlardin` portretlerine u`lken qizig`iwshiliq bolg`an.

Pergam ha`m Rodosta ellinizm da`wirinin` skul`ptorlar mektebi bolg`an. Pergam mektebi Skopastin` ko`rkem printsiplin` dawam etken. Bul mekteptin` «Pergam altarı» - memorialliq kompleksin` atap o`tiwge boladi.

Rodos mektebi ataqli Lisipptin` da`stu`rlarin` dawam etti. Bul jerde ko`bineşe ku`shli, jalan`ash atlantlardin` kelbetin` jaratiwg`a u`lken diqqat awdarilg`an. Rodos mektebinin` en` ataqli shig`arması - bul «Laokoon ha`m onin` balaları» skul`pturalıq topar. Bunda Troya gretsi ha`m onin`

balalarinin` jilan shag`iwinan ayanishli o`limligi sa`wlelengen. Ekinshi skul`ptura-gelnos qudayinin` 30 metrlik qola statuyasi.

Ellinistlik da`wirde gumanitarliq ha`m ta`biyg`iy ilimler ju`da` tez penen rawajlanadi. Ilimiy izertlewlerdin` jemisleri ma`mleketlik basqariw ha`m turmistin` ha`r qiyli tarawlarinda ta`jiriybede qollaniwi artti. Ellinistlik da`wirde ilimiy pa`nlerdin` differentsiatsiyasi ha`m spetsializatsiyasi bayqaladi.

Matematika ha`m astronomiya u`lken jetiskenliklerge eristi (Evklid, Arximed, Appoloniyy). Aristarx Samoskiy, Eratosfen Kirenskiy ha`m Gipparx Nikeyskiy astronomiya tarawinin` iri ilimpazlari boldi. O`simlikler haqqinda ilimnin` tiykarin saliwshi Aristotel`din` en` jaqin sha`kirti Feofrast bolip esaplanadi. Meditsinada u`lken jetiskenliklerge erisildi.

Gumanitar ilimlerinen Aleksandr muzeyinde filologiya, tariyxiy sin ha`m testologiya tabisli rawajlandi. Tap usi gumanistlik da`wirde oqiw engizildi ha`m a`yyemgi avtorlardin` ko`plegen klassikalik shig`armalari klassifikatsiyalandi, keyin ala bul shig`armalar usi turisinda ha`zirgi ku`nlerge shekem jetip keldi

ALGASHKI KULSHILIK JAMIYETI XAM ITALIYA MAMLEKETI. ERTEDEGI KULSHILIK HAM ITALIYA MAMLEKETI

Joba:

1. A`yyemgi Rim Kirisiw
2. A`yyemgi Rim bay ma`deniy miyras qaldirdi. a`yyemgi rim tariyxi boyinsha derekler
3. Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri

Tema boyinsha ayriqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Imperiya tariyxi boyinsha derekler. A`yyemgi Rim boyinsha istoriografiyag`a sholiw (XIX-XX a`sirler), a`yyemgi Italiyanin` ta`biyati ha`m xalqi.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsii M-1994.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya «Olimpiyskiy igriG` M-1958.

A`yyemgi zamanda Rim tek g`ana qalanin` atin an`latpag`an: ol b. e. Shekemgi VI a`sirde payda bolip, Batis ha`m qubla –shig`is Evropanin`, Arqa Afrika menen Aldin`g`i Shig`istin` anag`urlim oblast`larin o`z ishine qamtig`an, Jer Orta ten`izdin` boyi jag`alawlarinda jaylasqan gigant imperiya tedi. «A`yyemgi Rim « teormini waqittin` o`tiwi menen o`zgernip bardi. B. e. Shekemgi IV-V a`sirleri A`yyemgi Rimge Appenin yarim atiwinin` orayliq aymag`i kirgen. B. e. Shekemgi III-a`sirdin` aqirinda Rim Batis Jer Orta ten`iz boyinin` ju`da` ku`shli qul iyelewshilik ma`mleketine, b. e. I-II a`sirleri Rim gigant imperiyag`a aylanadi. A`yyemgi Rim tariyxi da`slep Appenin yarim atawi al b. e. Shekemgi II a`sirden baslap-pu`tkil Jer Orta Ten`iz boyi ma`mleketleri aymaqlarindag`i qul iyelewshilik ja`miyettin` qa`liplesiwin, rawajlaniwin ha`m ha`lsirewin izertleydi.

B. e. Shekemgi VIII a`sirde Tu`slik Italiyada ha`m Sitsiliyanin` Etruriya qalalari menen grek qalalarinda, al b. e. Shekemgi VI a`sirde Latsio aymag`inda payda bolip, qul iyelewshilik ja`miyet uliwma krizisti basinan keshirdi, a`ste-aqirin idiradi ha`m b. e. Shekemgi V-a`sirinde jan`a o`ndirislik qatnasiqlarina o`zinin` ornin berdi. B. e. Shekemgi VIII-III a`sirler erte qul iyelewshilik qatnasiqlar da`wiri patriarxalliq qulshiliq da`wiri boldi.

Klassikalik qul iyelewshilik qatnasiqlarpi Italiyada b. e. Shekem taraldi. Usi waqitlari qullardin` sani ko`beyedi, olardin` ja`miyettegi salistirmali salmag`i o`sedi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri klassliq ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlar burin ko`rilmegen da`rejede keskinlesedi ha`m ku`shke enedi, Spartak basshilig`inda qullardin` ko`terilisi ju`z beredi. Rim respublikasinin` krizisi baslanadi. Ol onin` qulawi ha`m monarxiyalik ha`kimiyat du`ziliwi menen juwmaqlanadi. B. e. Shekemgi II-a`sir bizin` eramizdin` II a`siri aralig`i bul qul iyelewshilik o`ndiris usilinin`, qul iyelewshilik ja`miyetlik ekonomikalik formatsiyanin` en` joqari gu`lleniw da`wiri. Erte qul iyelewshilik qatnasiqlar da`wiri patshaliq da`wir dep atalg`an da`wirdin` aqirina (b. e. Shekemgi VI

a'sir) ha'm erte Rim respublikasi da'wirine (b. e. Shekemgi V-III a'sirler) tuwri keledi. Klassikalik qulshiliqtin' birinshi basqishi (b. e. II-I a'sirleri) Respublika ha'm puxaraliq urislar da'wirine tuwra keledi.: ekinshi basqishi b. e. I-II a'sirler erte imperiya yamasa printsiptat dep atalg'an da'wir bolip tabiladi. B. e. Shekemgi III a'sir siyasiy krizis ha'm qul iyelewshilik o'ndiris usilinin' uliwma krizis ha'm qul iyelewshilik o'ndiris usilinin' uliwma krizisi da'wiri bolip tabiladi. B. e. Shekemgi IV-V a'sirleri Rim ma'mleketinin' tariyxinda dolinat da'wiri dep esaplandi, bul waqitta imperatordin' ha'kimiyati ku'sheydi. Jer ju'zlik tariyxiy rawajlaniwda A'yyemgi Rim tariyxinin' roli ju'da' ulli. Bul jerde antik ma'deniyati payda boladi, ol keyin ala Evropa tsivilizatsiyasinin' tiykarin quraydi.

A'yyemgi Rim bay ma'deniy miyras qaldirdi. A'yyemgi Rim tariyxi boyinsha derekler

Rim tariyxi boyinsha tu'rli-tu'rli derekler bar: bul materialliq ma'deniyattin' estelikleri olar esteliklerdin' waziypasin ha'm waqtin belgileydi: jazba estelikler (papiirus, teri, pergamenttag'i, qol jazbalar, tas, keramika, metalldag'i jaziwlar) olar menen qa'nige-tekstologlar, paleograflar, papirologlar, epigrafistler, numizmatlar shug'illandi. Olar bayanlawshi ha'm hu'jjetlikke ajiraladi: sonday-aq til mag'liwmatlari bar.

Usi derekler arasinda en' a'yyemgi da'wirdi u'yreniw ushin materialliq ma'deniy estelikleri birinshi da'rejedegi a'hmiyetke iye. Arxeologiyaliq materiallar da'lilegenindey-aq paleolit neolit ha'm qala da'wirlerinde Italiyada adamlar jasag'an. En' a'yyemgi da'wirlerge tiyisli miynet qurallari, qa'birler ha'm qala orinlari tabilg'an. Qala qaldiqlari ha'm Karfagen ibadatxanası, etruslar ma'deniyati materiallari b. e. Shekemgi VIII-VII a'sirlerdin' aqirina tiyisli, Rimnin' o'zinin' arxeologiyaliq estelikleri u'lken a'hmiyetke iye, ol Appenin madeniyatinan baslang'an qala da'wirinen baslanadi. Etruriya ma'deniyatina tiyisli ko'plegen qa'birler, xramlar fragmentleri. Egiz qasqir balalarin emizip atirg'an ana qasqirdin' qala skul'turasi h. T. b. tabilg'an.

Respublika da'wirinin' qurilis texnikasin, arxitekturasin ko'rkem o'nerin ha'm turmisin, ekonomikasın a'skeriy siyasatin sipatlawshi ju'da' bay materiallar Italiyanin' ha'r qiyli orinlarında bar. Isk'ya atawindag'i grek jaziwlari Italiyanin' en' erte estelikleri bolip tabiladi. B. e. Shekemgi VII a'sirden baslap Etruskalar jaziwlari payda boladi. Qara tastag'i Rim jaziwi erte a'yyemgi latin jaziwi bolip tabiladi. B. e. Shekemgi II-I a'sirlerdin' Rim ma'mleketlik u'lken a'hmiyetke iye. Bul jaziwlar Etaliyanin' ekonomikasın ha'm sotsialliq du'zilisın sa'wlelendiredi. Patsha nizamlari ra'smiy aktler bolip tabiladi. Olardin' basim ko'pshiligi ha'zirgi ilim ta'repinen haqiyqiy dep tabildi. Rimnin' basqa qa'wimler ha'm ma'mleketler menen du'zgen sha'mamaları da haqiyqiy hu'jjetler dep esaplanadi. Gomerdin' «Odissey» sinda Italiya turg'inlari haqqında greklerden' en' erte tu'siniklerin tabiwg'a boladi. Rim tariyxına ko'plegen jaziwshilar o'zlerinin' shig'armaların bag'ishlag'an. A'yyemgi zamanda Tit Liviynin' miyneti ju'da' belgili bolg'an. Onda Rimnin' ishki ha'm sirtqi siyasati, diniy turmisi haqqında so'z etiledi. Grekshe jazilg'an d'yak Kassiy Kontseyanin' «Rim tariyxi» degen miyneti de u'lken qizig'iwshiliq tuwdiradi. Bunnan tisqari, Rim tariyxi haqqında Appiyan, L. Aniey Flor, G. Salyayustiya Krispa, Yuliy Tsezar', Gay Svyatoniy Trankvil', Strabon h. T. b. jazg'an.

Imperiya tariyxi boyinsha derekler. Imperator zamani qulandilarinan keyingi ha'zirgi Rimnin' aymag'i bul ko'plegen ko'she jaqtag'i esikler, mramorg'a bo'lingen maydanlar. Vespasion ha'm Diosurkler xramlarinin' bir neshe kolonnalari, Amotikin ha'm Faustın xraminin' bir bo'legi saqlanıp qalg'an. Sirt el qudaylarına-Intreum ha'm Serapeumge arnalg'an xramlar imperatorliq rimnin' a'jayip o'zgesheligi bolip tabiladi. Olar ma'mlekettin' ha'm onin' sinkretiyalarinin' ken'eyiwin an'latadi, ma'deniyatin sa'wlelendiredi.

Altar'lar ha'm kolonnalar, sonday-aq termler imperator ha'reketlerinin' estelikleri bolip tabiladi.

Turmis waqiyaların su'wretleytug'in ha'm jaziwlari bar Rim qa'birlik kompleksleri rimlilerdin' dini, da'stu'rleri, turmis qa'bileti ha'm ja'miyettin' sotsialliq du'zilisi haqqında bay materiallar bolip tabiladi. Ostiy ha'm Pompey, sonday-aq Gerkulakum ha'm Stabiý qaziwlari arqali Rim Italiyasınin' ekonomikasına turmisi ma'deniyatina jan enedi. Rim lageri joybari boyinsha qurilg'an Timugali, Chestra ha'm Akvakuma qalalarinin' qaldiqlari qurilistın rawajlanıwi ha'm Rimlik turmis formalari engiziliwi haqqında so'z etedi. Rim ha'kimiyatinin' simvoli retinde pu'tkil imperiya boyinsha imperatorlar Avgust, Troyan, Adriang'a arnalg'an xramlar biyik bolip ko'rinip turatug'in edi. Rimlilerdin' fortifikatsiyaliq jumislarinin' materialliq izleri sipatında qorg'aniw diywallari pu'tkil Evropanya boylap, Britaniyada Ukrainag'a shekem sozilip jatir. Numizmatikalik mag'liwmatlar dereklerin' ayiriqsha toparin quraydi. Tengeler tayarlang'an materiallar ha'm onin' salmag'i ja'miyettin' ekologiyaliq jag'dayin ko'rsetedi.

Imperiya da`wirinin` jaziwlari turmistin` ko`plegen ta`replerin sa`wlelendiredi. Olar ra`smiy hu`jjetlerge ha`m jeke sipattag`i jaziwlarg`a (Avgusttin` o`mir bayani, Antoninler da`wirinin` afrikan jaziwlari, Kersonestegi jaziwlar) bo`linedi.

Imperiyanı izertlew ushin a`hmiyetke iye dereklerin` arnawli toparin Misirdin` papiruslari quraydi. Tariyxiy shig`armalar ishinde Liviy, G. Velley Paterkul, Korneliy Tatsiy, Dian Kassiy Koktseyan, Ammiyan, Plutarxtin` miynetlerin` atap o`tiwge boladi. Imperiyanin` turmisin sa`wlelendiretug`in arnawli materiallar ju`da` ko`p, ma`selen Kolumella ha`m Pallafiydin`, Gomey ha`m Fraktiydin` awil xojalig`i haqqında miynetleri.

Avgust da`wirindegi qurilis ha`m qala qurilisi rawajlaniwi haqqında Vyuruviy Polionnin` «Arxitektura boyınsha on kitaplari» bar. Dereklerin` ayiriqsha toparin ko`rkem a`debiyat shig`armalari quraydi. Petroniydin` «Satirikoni» Marqalanin` «Epigrammasi». Erte xristian dini ha`m shirkewdin` payda boliwi ha`m rawajlaniw tariyxi Rim tariyxinin` bir bo`legin quraydi. Bul tariyxiy qubilistin` estelikleri ko`p tu`rli: bul erte xristianlardin` qa`birleri ha`m jazba derekler. Yuridikaliq esteliklerde u`lken a`hmiyetke iye: «Instituttsiyalar», «Yuliannin` kodeksleri» h. T. b. olar imperiyanin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy turmisin sa`wlelendiredi. «Yustiannin` rejeleri» diniy turmis, sonday-aq xristian dininin` a`hmiyeti haqqında so`z etedi.

**A`yyemgi Rim boyınsha istoriografiyag`a sholiw (XIX-XX a`sirler).** XIX a`sirdin` birinshi yarimında tariyx ilimi klassikaliq nemis filosofiyasi (Gegel`), ingliz siyasiy ekonomikasi (D. Rikardo) ha`m frantsuz sotsiologiyasi (utopist-sotsialistler Sh. Fur`e, A. Sen-Simon) uqsag`an ja`miyetlik oy-pikirdin` ku`shli ag`imi ta`sirinde rawajlandi.

XIX a`sirdin` en` ko`rnekli tariyxshilarinin` biri, Rim imperiyasi tarawında en` iri qa`nige Georg Bartol`d Nibur bolg`an, ol tariyxiy sin usili tiy karin salg`an. Onin` «Rim tariyxi» (1-3t.1811-1812 jj) degen miyneti erte Rim tariyxi tarawında ju`da` u`lken jan`aliq bolip tabiladi. Frantsiyada a`yyemgi Rim tariyxin izertlewshilerdin` en` belgilisi M. Dyuro de la Mall` bolg`an. Onin` ko`p sanli miynetleri ishinde (Antik Afrikasi a`yyemgi ototlarinin` a`skeriy iskusstvosi boyınsha izertlewler) eki tomliq rimlyanlardin` siyasiy ekonomikasi (1840-j) ilimde ayiriqsha a`hmiyetke iye. Oris ilimpazlari ishinde XIX a`sirdin` birinshi yarimında Rim tariyxin izertlewge MGU prfessorlari D. L. Kryukov, T. N. Granovskiy ha`m S. V. Ejevskiyler salmaqli u`les qosti. XIX a`sirdin` ekinshi yarimında tariyx ilimi o`zinin` rawajlaniwında ju`da` u`lken jetiskenliklerge eristi. Antik da`wiri, sonin` ishinde A`yyemgi Rim boyınsha istoriografiyada Gremaniya ilimpazlari jetekshi orin iyeleydi. Alimler ishinde Teoder Momizendi ha`m bes tomliq «Rim tariyxi» (1854-1856 j) miynetlerin` atap o`tiwge boladi.

Frantsiyada Rim tariyxi tarawında Fyustel` de Kulani ha`m A. Vallon jetekshi qa`nigeler bolip tabiladi.

4. `Merival`din` (1818-1893-jj) «Imperiya da`wirindegi Rimlyanlardin` tariyxi» atli ko`p tomliq miyneti A`yyemgi Rim haqqında`i Angliya ha`m Evropa istoriografiyasinin` ayqin qubilisi boldi. Rim tariyxinin` sotsialliq-ekonomikaliq mashqalarina, a`sirese agrar ma`selesine qizig`iwshiliq XIX a`sirdin` ekinshi yarimında`i oris istoriografiyasinin` o`zgesheligi bolip tabiladi. Olardin` ishinen L. M. Leont`ev, P. Nomir`evskiy, M. Vol`skiy, V. Zapol`skiy, P. G. Vinogradovti atap o`tiwge boladi. A`yyemgi Rimnin` sotsialliq qatnasiqlarina qizig`iwshiliq o`sedi. Bul jerde R. Pel`man, O. Zeen, A. Garnak ha`m basqalardin` miynetleri ayiriqsha orin tutadi. Frantsuz a`debiyatında eki mashqala ayiriqsha a`hmiyetke iye boldi. Rim galliyasi ha`m Arqa Afrikanin` rimlik provintsiyalari (K. Jyull`en, S. Gzell, J. Tuten h. T. b. ) Ital`yan tariyxshilari G de Sanktis, E. Paysker Rim tariyxinin` uliwma ha`m jeke mashqalalarin, atap aytqanda erte respublikaliq da`wir mashqalalarin islep shig`iwg`a belsene qatnasti. Ingliz a`debiyatında Rim imperiyasinin` tariyxi en` belgili temalar boldi. (Dj. B`yuri, Styuart Djons, Rays Xolms, U. Xitlend miynetleri) Orislardin` istoriografiyaliq iliminde sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarg`a, atap aytqanda agrar qatnasiqlarina ayiriqsha diqqat awdarildi. Sotsialliq-ekonomikaliq mekteptin` en` iri wa`killeri R. Yu. Vipper, M. M. Xvostov, M. I. Rostovtsev h. B. boldi.

Erte Rim respublikasinin` siyasiy tariyxi ortasha skeptitsizm ko`z-n`arasinan I. V. Netrujilov ha`m E. D. Grimm ta`repinen izertlendi. 1917-1939 jillari frantsuz ha`m ingliz milliy istoriografiyasinin` a`hmiyeti ku`sheyedi, AQSh iliminin` roli o`sedi. Dereklerin` jan`a materiallari toplaniwi dawam etedi, Pompey, Rim, Ostiyden arxeologiyaliq material u`lken a`hmiyetke iye boldi. Ingliz izertlewshileri X. Matanli ha`m Saydenxem Britaniya muzeyinde saqlanip turg`an ten`geler kolleksiyalari haqqında maqalalar ja`riyaladi.

Rim tariyxinin` sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlarinin` u`a`reniwi dawam etedi. Izertlewshiler arasinda AQSh puxaralig`in alg`an M. I. Rostovtsev, T. Frank, J. Tutennin` atlarin

atap o'tiw orinli. A'yyemgi du'n'yanin' barliq da'wirleri boyinsha bir qansha uliwmalastirilg'an. Jumislardin' payda boliwi a'skeriy istoriografiyanin' a'hmiyetli o'zgesheligi bolip tabiladi. «Kembridjdin' a'yyemgi tariyxi» usinday izertlewler qatarina kiredi. Sonin' menen birge Frantsiyada «A'yyemgi da'wirdin' uliwma tariyxi», Italiyada «A'yyemgi da'wirdin' uliwma tariyxi», «Italiyada», «Rim tariyxi» basilip shiqtı. Barliq bul basilimlar burjuaziyaliq ilimnin' jetiskenlikleri bolip tabiladi.

A'yyemgi du'n'ya, sonin' ishinde A'yyemgi Rim boyinsha ha'zirgi istoriografiyanin' rawajlaniwi ushin arxeologiyaliq materiallardin' roli ju'da u'lken. Ha'zirgi waqıtta Rim tariyxinin' b. e. Shekemgi II a'sirden baslap Batis Rim imperiyasinin' aqirina deyin da'wirdi o'z ishine qamtig'an bay arxeologiyaliq materiallar toplandi. Usi materiallardan A'yyemgi Rimnin' ekonomikasi, sotsialliq qatnasıqlari, siyasiy ma'kemeleri, ma'deniyati ha'm ideologiyasi boyinsha mag'liwmatlar aliwg'a boladi.

Rim ekonomikasi tarawında M. Finli, Dunkan-Djons, F de Robertis, P. Brant, V. Sirgo h, t. b. miynetlerin atap o'tiwge boladi. Sotsialliq qatnasıqlardin' ha'r qiyli aspektlektleri belsene izertlenip atir. Bul tarawda U. Uesterman I. Foggt, F. De Martino, R. Mak-Mallen, G. Al'fel'di, K. Vestranomnin' miynetlerin atap o'tiw orinli.

Son'g'i Rim imperiyasinin' ekonomikalıq sotsialliq ha'm siyasiy rawajlaniwinin' quramali ko'rinisi A. Djonsonnin' u'sh tomliq miynetlerinde berilgen. Tutasi menen ha'zirgi istoriografiyag'a qarama-qarsiliqli rawajliniw ta'n birinshiden, metofologiyaliq tiykarlardin' tarlig'i, tariyxiy protsesstin' ideologiyaliq kontseptsiyalarinin' u'stinligi, ekinshiden, konkret-tariyxiy izertlewlerdin' ko'p tu'rliligi, olar ha'zirgi istoriografiyanin' rawajlaniwina u'lken u'les qosip atir. 20-jillardin' antik da'wirinin' isoriografiyasında eki bag'dar bolg'an. Olardin' birinshisin eski mektep ilimpazlari quraydi. Bul alimlardin' ko'z-qaraslari oktyabr' awdarispag'inan burin qa'liplesken. Sol jillarg'a olardin' tiykar'g'i ilimiy-pedagogikalıq jumisi tuwra keledi. (R. Yu. Vipper, D. M. Petrushevich).

Metodologiyaliq ko'z-qaraslari Oktyabr'den keyingi da'wirde qa'liplesken ilimpazlar ekinshi bag'dardi quraydi. Olar tariyxiy materializm ko'z-qaraslarında bolg'an. (V. S. Sergeev, S. N. Kovalev). Sovet tariyxiy iliminin' rawajlaniwindag'i jan'a da'wir 30-jillardin' ortalında juwmaqłanadi. Sergeev, Kovalev, Kashkinnin' sabaqlari baspadan shig'adi.

Rim ja'miyetinin' klassliq ha'm sotsialliq gu'res'tin' atap aytqanda, qullardin' qul iyelewshilerge qarsi gu'resinin' ha'r qiyli ta'repleri 30-40-jillari o'zine u'lken diqqat awdardi.

Rim tariyxinin' quramali ko'rinisi sa'wlelengen «Du'n'ya tariyxi» ja'ma'a'tlik basilimnin' II tomi a'yyemgi tariyx atap aytqanda, Rim tariyxi tarawındag'i jemisli ilimiy-izertlew jumistin' belgili juwmag'i boldi.

A'yyemgi Italiyanin' ta'biyati ha'm xalqi. Aptennin yarim atawinin' ta'biyg'iy sharayatlari adamzat ja'miyeti rawajlaniwi ushin ju'da qolayli bolg'an. «Italiya «atamasi «buzaw» so'zinen kelip shiqqan yag'niy «buzawlar eli «degendi an'latadi. Italiyanin' ko'lemi 300 min' kv. km. Den aslam jerden ibarat. Appennin yarim matawinin' ha'r qiyli aymaqlarında paleolit, neolit ha'm eneolit da'wirlerinin' izleri tabilg'an. B. e. Shekemgi II min' jilliqta Italiyada qola da'wiri, qola a'sirinin' Qara ten'iz boyi ha'm Appennin ma'deniyati rawajlanadi. B. e. shekemgi II a'sirdin' aqiri-I-a'sirdin' basinan Italiyada temir a'siri baslanadi. Villanlar, gollasekler ma'deniyatina tiyisli estelikler ma'lim. Temir qurallardin' taraliwi diyxanshiliqtin' mal sharwashilig'inin' rawajlaniwina alip keledi. Temir a'siri da'wirinin' awillari a'ste-aqirin qalalarg'a aylanadi. Rim menen birge Latsioda 30-qala bolg'an. En' a'yyemgi xalqi ligurlar ha'm italikler toparlari, basqa da hind-evropaliq xaliqlar illiriylar ha'm grekler, kel'tler ha'm gallar, etruskalar bolg'an. A'yyemgi Italiyanin' qa'wimleri sotsialliq-ekonomikalıq, siyasiy ha'm ma'deniy rawajlaniwdin' ha'r qiyli basqishlarında turg'an. B. e. shekemgi I-a'sirge kelip, Italiyani Rim basip aliwi ha'm oni romanlastiriw na'tiyjesinde ha'r qiyli xaliqlar komponentlerinen birden-bir Italiya xalqi qa'liplesedi. Latin tili u'stem tilge aylanadi, ol basqa tillerdi ha'm dialektlerdi, ha'tteki etruskalar ha'm liguriylar tillerin aylanistan shig'arip taslaydi. Italiya aymag'ında qul iyelewshilik tsivilizatsiyanin' payda boliwi ha'm rawajlaniwında Tu'slik Italiya menen Sitsiliyani koloniallastirg'an grekler u'lken rol oynaydi. Birinshi kolonizatsiya b. e. Shekemgi II min' jilliqta ju'z bergen bolsa, ol b. e. Shekemgi VIII-VI a'sirlari juwmaqłanadi. Sitsiliyada Ulli grek tsivilizatsiyasi, Naksos, Sirakuz, Sibarnes, Tarent, Gala qalalari payda boladi. Grneklerdin' jergilikli xaliq penen qatnasıqlari waqti o'tiwi menen o'zgeredi. Ulli Gretsiyanin' (usilayinsha grekler jasap atirg'an Tu'slik Italiya menen Sitsiliyani atag'an) qalalari joqari pa't penen rawajlanadi. B. e. Shekemgi VIII-VI a'sirlari, grek koloniyalarinin' ha'reket etiw da'wirinde olardin' ko'pshiliginde oligarxiyanin' u'stinligi ornatiladi.

Olar aq su'yeklerdin` ha`m jan`a aristokratiyanin` qol iyelewshilerdin` ha`m jer iyelerinin` ma`plerin qorg`ag`an. Polislardin` ekonomikalıq bekkemleniwi demokratiyalıq ko`z-qarastag`i xalıq-qatlamları ta`sirinin` o`siwine alıp keldi. Sotsiallıq soqlig`isiwların` na`tiyjesinde Ulli Gretsianin` ko`plegen qalalarında oligarxiyalıq du`zim qiyratıladi, ha`kimiyatti ken` demokratiyalıq toparlardin` wa`killeri retinde alg`a shıqqan tiranlar basıp aladi. Biraq tiranlar ju`da` qatal sharalar qollang`an, sonin` ushin oligarxlar ja`ne u`stemlikke erisedi. Ulli Gretsianin` ko`plegen polislari ishinen bir qatarlari u`lken siyasiy salmaqqa iye boladi, ma`selen Sitsiliyadag`i Gela ha`m Akragant, Tu`slik Italiyadag`i Tarent Italiyanin` qublasında ha`m Sitsiliyada grek polislarinin` ha`reket etiwii. Italiyanin` uliwma sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m siyasiy rawajlanıwında u`lken rol oynadi. Ekonomikanin` oziq formaları, qul iyelewshilik qatnasıqları, polisliq du`zilis jergilikli Ital`yan qa`wimlerinin` tariyxiy rawajlanıw barısına mu`mkinshilik jaratti, uruwlıq qatnasıqlarinin` tez waqıt ishinde idirawına qul iyelewshilik ja`miyettin` ha`m ma`mleketlik sho`lkemnin` qa`liplesiwine alıp keldi.

Italiya tariyxinin` en` a`yyemgi da`wiri. B. e. Shekemgi I min` jıllıqtin` birinshi yarımında Italiyada illiriyler ha`m ligurlar alg`ashqı qa`wimlik sharayatlarında jasap atirg`anda etruskalarda klassliq ja`miyet qa`liplesti ha`m ma`mleketlik sho`lkemnin` a`piwayı formaları payda boldi. Etruriyada xojalıqtin` bas tarawı diyxanshiliq boldi. Ilavadag`i mis, qalayır ha`m temirdin` qorları o`nermentlik metallurgiya ha`m metalldi qayta islep shig`ariw tarawları rawajlanıwı ushin tiykar boldi. Olar keramika o`ndirisin du`zgen, sawda menen shug`illang`an. Etruriya birden-bir ma`mleket bolmag`an, ol ayırım qala-ma`mleketlerdin` jiyindisi bolg`an 12 qaladan ibarat awqam bolg`an. Orayı Vol`shniya qalası Onda etruskalar qudayı Veretumnag`a arnalg`an ibadaxana bolg`an. B. e. Shekemgi VI a`sirdin` birinshi yarımı-Etruriya qalaları menen olardin` Italiyadag`i eksrantsiylarinin` gu`llenıw waqtı. Bul da`wirde etruskalar Rimde hu`kimlik etken. Biraq b. e. Shekemgi 524-jili grekler olardı qırıp taslaydı. B. e. Shekemgi VI a`sirdin` aqırına etruskalardin` Latsiodag`i ta`siri to`menleydi, keyin ala Etruriya qalalarına kel`tler hu`jim jasadı. Etruskalardin` siyasiy ku`shi ha`lsirewine qaramastan b. e. Shekemgi IV a`sirdin` aqırına shekem yarım atawdin` arqa ha`m orta aymaqlarında olardin` ma`deniy ta`siri u`stin boladi.

Etruskalar ju`da` uqiqli qurılıshılar bolg`an. Olardin` iskusstvosi realizm ruwxı menen suwg`arılğ`an. Etruriya ma`deniyatında Jer orta ten`iz boyı ellerine, a`sirese grekler ha`m katorotlarg`a ta`n elementler ushırawıg`a boladi. Rimnin` du`ziliw waqtı da tastiylıqlandı, yag`niy ol Romula ha`kimlik etken waqtı bolıp tabıladi. Rim ilimpazi oni b. e. Shekemgi 754-753-jıllar, al arxeologlar b. e. Shekemgi VIII a`sir dep belgilegen. B. e. Shekemgi I min` jıllıqtin` basında bolajaq Rimnin` aymag`ında qa`wimlik awıllar bolg`an. Patsha da`wirinin` basında Rim xalqı uruwlıq Tritler yamasa qa`wimlerden turg`an (sabinlıler, latinlar ha`m etruskalar) olardin` tiykarğ`i sotsiallıq du`zilisi uruwlar bolg`an. Da`slep 100 uruw bolg`an, keyin ala olar 300 ge jetken. Uruwlardin` sotsiallıq-ekonomikalıq tiykari jerge ja`ma`a`tlık uruwlıq menshikten ibarat bolg`an.

Rim senat komissiyalar ha`m patsha ta`repinen basqarılğ`an. Senat 100 aqsaqaldan keyin 300 aqsaqaldan quralğ`an ken`es bolg`an. Rim barlıq a`skeriye demokratiya elementlerine iye bolg`an. Patsha da`wiri shen`berinde sotsiallıq ten`sizlik rawajlang`an. O`zinin` ha`kimiyatin ku`sheytiw ushin uruw aq su'yeklerin bag`ındırıp qoyıwı ha`m basqa da tirek tabıwı tiyis edi. Patsha waqtında Rim tariyxi qalalardin` o`siwi ha`m ja`miyettin` evolyutsiyası menen belgilendi. Ja`miyet uruwlıq sho`lkemnen patriarxallıq qulshiliq ja`miyeti payda bolıwına, klasslar patriysiylar ha`m plebeyler qatlamları qa`liplesiwine ha`m ma`mleket du`ziliwine shekem jetisedi.

Patsha da`wiri dawamında, B. e. Shekemgi VIII-VI a`sirleri polislardin` ayırıqsha antik formasında ma`mleket elementleri yag`niy teo`xnikalıq antik to`rı slotsiallıq-ekonomikalıq tiykari bolg`an puqaralıq qa`wim elementleri islep shig`iladi.

RIM BATIS XAM SHIG'IS ORTA TENIZDE XUKIMRANLIK KILIU USHIN GURES

Joba:

1. Italiyada erte qul iyelewshilik ja'miyet Rimnin` Appennin yarim atawin basip aliwi
2. Rimnin` Italiyani basip aliwi ha'm Rim-Ital`yan awqaminin` du`ziliwi (B. e. Shekemgi VI-III a`sirler)

A`debiyatlar.

1. I.Karimov G`Vatan sandachak kibi muqaddasdir G` T`-1997.
2. Xvostov M.M. Istoriya Gretsiy M-1924.
3. Kolobova K.M. i Ozeretskaya G`Olimpiyskiy igri G` M-1958.

**Italiyada erte qul iyelewshilik ja'miyet Rimnin` Appennin yarim atawin basip aliwi.** B.e.Shekemgi VI-III a`sirleri Italiyanin` sotsalliq-ekonomikaliq ha'm siyasiy rawajlaniwi. Sotsialliq ekonomikaliq jaqtan Italiya VI-III a`sirleri ha'r tu'rli ko`rinislerge iye edi. Etruriya ha'm Kampaniya anag`urlim rawajlang`an oblast`lar bolg`an, bul jerlerde awil xojalig`i jaqsi rawajlang`an. Tu`slik Italiya ekinshi orinda turg`an. Latsio menen Rim biraz artta qalg`an. Tiykarg`i xojaliq diyxanshiliq edi. Rim qul iyelewshilik qa`wimi aymag`indag`i jerler uruw aqsu`yeklerine tiyisli bolg`an jerlerde uruw ag`zalari, olardin` klietslari menen qullari jumis islegen. Ja`ne de plebeyler menen patritsiylar bolg`an. B. e. Shekemgi IV-V a`sirlerden baslap Etruriya qalalarinda o`nermentdlik ha'm sawda ku`shli rawajlanadi. Temir ha'm keramikaliqn` buyimlar shig`ariladi. Tigiwshilik o`neri bolg`an. Usi waqitlari Italiya jtigerli sawda ha`reketi maydanina aylanadi. Ishki ha'm sirtqi sawda baylanislari ornatiladi. (Balkan Gretsiyasi, Kishi Aziya ha'm Siriya menen). B. e. Shekemgi IV a`sirden baslap Rim ha'm Yasti qalalari ten`iz sawdasin ju`rgizgen. VI-a`sirde barliq grek qalalari Italiya qublasinda ha'm Sitsiliyada gu`mis tengeler shig`arg`an. Bul da`wirde (V-a`sir) Etruriya qalalari o`zlerinin` tengelerin shig`arg`an. B. e. Shekemgi VI-IV a`sirleri erte qul iyelewshilik ja'miyet aniq klasslarga bo`lingen qul iyelewshilik ma`mleketler jiyindisin quramag`an, onda jan`a progressiv qul iyelewshilik qatnasiqlari ko`shli qa`wimliq da`stu`rleri ha'm ma`kemeleri menen wylesken. Patritsiylar, plebeyler ha'm qullar erte Rim ja'miyetinin` tiykarg`i klasslari bolg`an.

Qullar b. e. Shekemgir VI-III a`sirleri qul miyyneti Rimde ha'r qiyli tarawlardin` o`ndirislik ha`reketine engiziljdi. Olar diyxanshiliq penen shug`illanadi, o`nermentlik ustaxanalarda, u`y-xojalig`inda isleydi. Kienler gedey ha'm siyasiy jaqtan huqiqsiz adamlar bolg`an. Olardan basqa plebeyler bolg`an. B. e. Shekemgi V-IV a`sirleri Rimdegi jawizliq ha`reketlendiriwshi ku`shleri bolg`an.

Plebeyler to`mendegilerdi talap etken:

1. Plebeylerge ja'miyetlik jerlerden paydalaniwg`a ruqsat etiw, patritsiylardin` jer iyelewin sheklew, plebeylerge jer uchastkalarin beriw.
2. Qariz qisiwmetin biykarlaw ha'm qariz protsessin sheklew
3. Siyasiy ten` huqiqliq, barliq jiynalislarg`a qatnasiw barliq ja'miyetlik lawazimlarina saylaw huqiqin beriw. Plebeylerdin` patritsiylar menen gu`resi b. e. Shekemgi VI a`sirde baslanip, b. e. Shekemgi III a`sirde tamalanadi. 367-jiliplebeyler jan`a jen`islerge eristi.

Plebeylerdin` patritsiylar menen gu`resiwinin` barisinda qa`wimlik du`zimnin` qaldiqlari saplastirildi ha'm qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi ushin qolayli sharayatlar paydav boldi. B. e. Shekemgi VI-a`sirde Rimde monarxiya saplastirildi, basqariwdin` respublikaliq formasi ornatildi. Xaliq jiynalisi joqarg`i uyim bolip esaplendi. Senat ha'm magistraturalar bolg`an. Olar onin` aristokratiyalig sipatqa iye Rim respu`likasinda is ju`zinde toliq ma`mleketlik ha`kimiyattan paydalandi. Erte Rim ma`deniyati soni ko`rsetedi, rimliler basqa xaliqlardin` jemisli ta`sirlerin o`zlestirgen. Sonin` menen bir qatarda jergilikli ital`yan-latin tiykarinda rawajlpaniwinin` teren` o`zgesheliklrin saqlap qalg`an.

**Rimnin` Italiyani basip aliwi ha'm Rim-Ital`yan awqaminin` du`ziliwi (B. e. Shekemgi VI-III a`sirler).** Mu`liklik differentsiasinin` o`siwi ha'm qa`liplesken polislar (Rimde, Etruriyada, Ulli Gretsiyada) ishinde klassliq gu`restin` keskinlesiw qullardi ha'm jerlerdi basip aliwg`a jag`day tuwdirdi. Rim ma`mleketinin` qa`liplesiw xaliqtin` o`siwine ha'm aymaqtin` ken`eyiwine alip keldi. A`yyemgi Gretsiya Rimde ma`jbu`riy emmigratsiya a`piwayi qubilis edi. Da`slep Rim

Latsionin` qarapayim qalasi bolg`an ha`m 30 latin qalalarinin` awqamina kirgen. Patshaliq da`wirdin` aqirina Rim Latsioda u`stemlik oring`a iye boldi. Onin` ku`sheyiwi ha`m ekspansiyasi latinlilardi qa`weterlendirdi. B. e. Shekemgi VI-a`sirdin` aqirinan baslap rimlyanlar etrusskalar, latinlilar ha`m basqa da qa`wimler menen geyde urisip turg`an, geyde awqamlasip turg`an. Biraq, Rim ekspansiyasi b. e. Shekemgi VI a`sirde kel`tlerdin` ha`m gallardin` hu`jimine baylanisli waqitsha toqtatildi. Etrusskalar menen Rimlyanlar olarg`a qarsi awqam du`zdi.

IV-a`sirde gallar qubla-shig`isqa qaray, Etruriyag`a atlanadi 390-jili rimlyanlar gallar menen soqlig`isadi, rimlyanlar jen`ilip qaldi .Usig`an qaramastan gallarg`a qarsi Rim-latin awqami qayta tiklendi. (b. e. Shekemgi 358-j). Og`an Orta Italiya xaliqlari qosiladi. Usi awqamg`a su`yene otirip Rim qiyinshiliqlardi jen`edi. Etrusskalar ha`m vol`sklerdi jerlerinen qisip shig`arip, o`zinin` kalonniyalarin ornatadi. B. e. Shekemgi IV a`sirde Rim Italiyanin` ku`shli ma`mleketine aylanadi. Jan`a aymaqliq basip aliwlar b. e. Shekemgi IV a`sirdin` ekinshi yariminda Rimnin` sirtqi siyasatinin` tiykarg`i bag`dari boldi. Rim kolonizatsiyasi da u`lken jetiskenliklerge erisedi. B. e. Shekemgi 343-341-jillari rimlyanlar Kampaniya oblasti ushin Samnit federatsiyasi menen Samnit urisin ju`rgizedi. Ol rimlyanlardin` jen`isi ha`m olardin` Kampaniya, Kapuya ha`m t. b. u`stinen o`z ha`kimiyattin` ornatiwi menen juwmaqlanadi. Bunnan tisqari, b. e. shekemgi 349-338-jillari rimlyanlar latinlar menen 2-latin urisin ju`rgizip, jen`iske erisedi. Usidan keyingi qa`liplesken siyasiy jag`day rimlyanlardin` sirtqi siyasatindag`i «Bo`lip al da, u`stemlik et» degen printsiptin kelip shig`adi. Rimlyanlar Neapol` ushin Samnitler menen 2-Samnit urisin ju`rgizedi. (b. e. Shekemgi 327-304-j) ha`m jen`iliske ushiraydi. Biraq b. e. Shekemgi IV a`sirdin` aqirinda olardin` jag`dayi jaqsilanadi ha`m samnitler olardan paraxatshiliq pitim o`tinis etedi. Likatsiya qalasi ushin 3-Samnit urisi (298-209-jj) ju`z beredi. Rimlilerdin` gallar menen urisi rimlyanlar jen`isi menen tamalanadi. Na`tiyjede etrusskalar menen sabinler kelisim du`zip rimlyanlar ta`repine o`tedi. Solay etip, Rim orayliq Italiyada bekkem u`stemlik jag`daydi iyeleydi. Tu`слиk Italiyada rimlyanlarga qarsi Pirro a`skerleri uris alip baradi., Biraq olar Tarent qalasinda jen`iliske ushiraydi ha`m Gretsiyag`a qaytadi.

Rimnen g`a`rezsiz Appenin yarim atawindag`i en` son`g`i qala-ma`mleket etruriya qalasi Vol`shniya bolip tabiladi. W65-jili rimliler oni iyelep aladi. Jen`islerdin` tiykarg`i sebepleri to`mendegilerden ibarat.

1. Rim Italiyanin` orayinda keme ju`ze alatug`in da`r`yada ju`da` qolayli jaylasqan. Bul jag`day onin` tez pa`t penen ekonomikalik rawajlaniwina alip keldi.

2. Sotsialliq jaqtanda Rim tez rawajlandi. Klassliq gu`res basqinshiliq siyasatin jigerlendirip jiberdi.

3. Qon`silar u`stinen a`skeriy-texnikalin`q u`stinlik

4. Qarsilaslari o`z-ara awizbirshilikli bolmag`an. Bul rimlyanlarga awqamlardin` diplomatiyalik sistemasin islep shig`iwg`a mu`mkinshilik jaratqan. Olar «Bo`lip al da, o`stemlik et» degen printsipti basshiliqqa alg`an. Rim polis bolip qaldi. Rim Italiyan awqami du`zildi. Grek polislarinin` tiykarg`i massalari awqamlaslar qatarina kirdi, o`zin-o`zi basqariw sistemasin saqlap qaldi, biraq olar Rimde hesh qanday huqiqlarg`a iye emes edi. Rim Ital`yan awqami jan`a siyasiy sho`lkem bolip tabiladi. Onda Rim Ital`yan qa`wimleri u`stinen u`stemlik etti. Bunnan tisqari, bul awqamnin` du`ziliwi ekonomikalik ha`m ma`deniy jaqtan Italiyanin` ha`r qiyli rayonlarin jaqinlastirdi, pu`tkil Appennin yarim atawinda qul iyelewshilik qatnasiqlarin taratiwg`i mu`mkinshilik berdi.

Italiyada qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi. Rim Jer Orta ten`iz boyi ma`mleketlerinin` du`ziliwi. (B. e. Shekemgi III-I-a`sirler)

Batis jer orta ten`iz boyinda u`stemlik ushin Rimnin` Karfagen menen gu`resi.

Appennin yarim atawin basip alip Rim Sitsiliyanin` ishki jumislarina aralasa basladi, bul Karfagennin` ma`plerine ta`sir jasadi. Ta`repler ashiq soqlig`isiwg`a tayarliq ko`re basladi. 202-jili baslang`an uris o`zgermeli sipatqg`a iye boldi, biraq 256-jili karfagenliler rimlyanlardi qiyratadi. A`skeriy ha`reketler ja`ne de Sitsiliya aymag`ina awisti, uristin` ekinshi basqishi baslandi. (255-242-jj). O`zgermeli urislar na`tiyjesinde b. e. Shekemgi 241-jili pitim du`ziledi. Rim Sardiniya ha`m Korsika atawlarin basip aladi. Solay etip, Rim Batis Jer Orta ten`iz boyinin` en` ku`shli ma`mleketine aylanadi. Siyasiy ten` huqiqqa erisken ha`m ja`miyetlik turmisqa qatnasiwdin` bir qatar huqiqlarina iye bolip, Rim plebsleri ma`mlekette sezilerli rol` atqara basladi. Xaliq jiynalislarinda plebslerdin` o`skan siyasiy abroyi ma`mleketlik du`zimdi demokratiyalastiwg`a alip keldi. Rimde plebsler ha`reketinin` basinda Gay Flaminiy Neot turdi. Jawinger kel`t qa`u`imleri jaylasqan Arqa Italiyag`a basqinshiliq atlanislardi sho`lkemlestiriw baslamasi Neotqa tiyisli

Arqa Italiya aymag`inda rimlyanlardin` kel`tlar (gallar) menen urisi b. e. Shekemgi 238-jili baslanip, b. e. Shekemgi 222-jili bas orayi Mediolan (ha`zirgi Milan) qalasin iyelew menen juwmaqlanadi. Karfagendi 1-Puniy urisi ha`lsiretip taslaydi, biraq ol bag`inbaydi. Ol jergilik penen Rim menen urisqa tayarlanadi. Karfagendi Gamil`kar Barka basqaradi. B. e. Shekemgi 237-jili ol Iberiyag`a atlanadi. Bul sawashta gamil`kar nabit boladi. ha`m onin` ornin ku`yew balasi gasurubal iyeleydi. Ol da iberler menen bolg`an gu`reste b, e. Shekemgi 247-183-jj qaza tabadi. Onin` ornina Gamil`kardin` uli Gannibal boladi. Kel`tlar menen urislarda ha`lsiregenin sezgen Gannibal 219-jili Iberiyanin` shig`is jag`alawlarinda jaylasqan Sagunet qalasin qamalg`a alip, iyeleydi ol tu`sluk galiya boyinsha atlanisin dawam etti. Tsysh-jilg`i jen`isten keyin Ganibal Arqa Italiyanin` xojeyinine aylanadi. Rimlyanlar menen bolg`an bir neshe jigerli urislardan keyin Gannibal b. e. Shekemgi 215-jili Makedoniya patshasi Filipp V ha`m Sirakuz benen awqam du`zedi. Na`tiyjede Rim qorshawda qalip qoyadi. 215-jildan baslap karfagenlilerdin` gannibal basshilig`indag`i uristin` jan`a basqishi baslanadi. Rimlyanlar sheshiwshi sawashta jen`iske erisiwden bas tartip, uzaq dawam etken urista jen`iske erisiwdi na`zerde tutadi. En` izinde b. e. Shekemgi 203-202-jillari Karfagen a`skerleri jen`iliske ushiraydi, Gannibaldin` o`zi Karfagenge qaship, qala ken`esine qa`legen sha`rtlerde pitim jasawdi usinis etedi. B. e. Shekemgi 201-jili Karfagen ha`kimleri jen`ilgenin moyinlaydi.

2-Puniy urisi Rim-ital`yan konfederatsiyasinin` ku`shlerin ha`m bekkemligin sinawdan o`tkeriw bolip tabiladi. Gannibal urislarinan keyin Rim Apennin yarim atawinan tisqari ko`plegen jan`a aymaqlarg`a iye boldi. Ol Sitsiliya, Sardiniya ha`m Korshkani, Iberiyanin` karfagen jerlerin, Tu`sluk Italiyani iyeledi. B. e. Shekemgi II a`sirdin` basina Rim pu`tkil Batis Jer Orta ten`izi boylarında bekkem ayag`ina turip aldi. Sol da`wirde Rim ma`mleketine qarsi shig`atug`in saldamli ku`sh bolg`an joq.

B.E.SH. II-I ASIRLERDE RIM IMPERIYASININ SOTSIAL EKONOMIKALIK DUZIMI. RIM RESPUBLIKASINDA KLASSLIK SOTSIALLIK GURES

Joba:

1. Rim respublikasinin` b. e. Shekemgi II a`sirde Ellinistlik ma`mleketlerdi ha`m Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari.
2. B. e. Shekemgi II-I a`sirlari Rim-ital`yan ja`miyetinin` ekonomikasi ha`m klassliq du`zilisi
3. B. e. shekemgi III-II-A`sirlerdegi Rim ma`deniyati.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dingi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov«Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya Italiig` Antichnost` i srednie veka M-1954.
- R Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Rim respublikasinin` b. e. Shekemgi II a`sirde Ellinistlik ma`mleketlerdi ha`m Jer Orta ten`iz boyi xaliqlari menen o`z-ara qatnasiqlari. 2-Puniy urisi tamamlang`annan keyin Rim respublikasi Ellinistlik ma`mleketlerine qarata belsene siyosat ju`rgize baslaydi. B. e. Shekemgi II a`sirde rimlyanlar shig`isqa qarata ju`rgizgen basqinshilik siyosatinin` sebepleri ha`m maqsetleri Rim ja`miyetinin` ta`biyatinan kelip shig`adi. Qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawijlaniwi tovar o`ndirisinin` o`siwine, qul miynetinin` ken`nen qollaniwina alip keldi. Illiylar qa`wimlari Rim respublikasinin` Balkannin` batis boyindag`i en` jaqin qon`silari edi. B. e. Shekemgi III a`sirde olar Korkirani Italiyadan Shig`isqa qaray ten`iz jolindag`i en` a`wmiyetli atawin basip aladi. Usi ha`reket illiriylar menen uristin` sebebi boldi. Rimlyanlar Gannibal menen urisip atirg`an waqitta shig`ista Makedoniya ha`m Seminidler ma`mleketinin` a`skeriyy siyasiy awqami payda boladi. Filipp V Makedonskiy ha`m Antiox III Shig`is Jer Orta ten`iz boyi oblastlarin bo`lisip aliwg`a urindi. Biraq Egey basseyninde makedonlarga qarsi a`skeriyy awqam du`zildi. Pergam-rodos awqami menen urista Xios atawi qasindag`i ten`iz sawashinda Filipp V jen`iliske ushiraydi. (b. e. Shekemgi 201-j)

B. e. Shekemgi 200-jildin` gu`zinde Rim Armiyasi Gretsiyag`a kirip, Makedoniyag`a qaray jol aladi. B. e. Shekemgi 198-jili Rim Armiyasin Tit Kvintsiy Flamin basqaradi. Rimlyanlar ha`m Makedoniya arasindag`i sheshiwshi sawash Fessaliyada ju`z beredi. Kinoskofal (iyitler baslari) qasinda makedon a`skerleri jen`iledi, Makedoniya ha`m Rim arasinda kelisim du`ziledi. Ekinshi

Makedon urisin toqtatıwǵa ha`m Filipp penen kelisim du`ziwge Rim hu`kimetin ishki ha`m sirtqi sipattag`i sebepler ma`jbu`rleydi. Gallar ha`m ligurlar menen gu`res ju`rgizilip atir edi. Ispaniyada onnan da beter au`ir jag`day ju`z beredi. Ol jerde Finikiyler, luzitanlar ha`m kel`tiberiler ko`teriliske shig`adi. B. e. Shekemgi 179-jili g`ana bul ko`terilis bastiriladi. Rimlyanlar legionerleri Ispaniyada sawashqa qatnasip atirǵan waqıtta Selivkidler ullı ma`mleketinin` ha`kimi patsha Antiox III Kishi Aziya batisında a`skeriy ha`reketler baslaydi. Tu`slık Siriya, Palestinanın` bir qatar oblast`larin basip alıp, patsha Antiox III Misir menen awqam du`zedi. Xersonesti basıp aliwi Antiox III ni Qara ten`iz bug`azinin` xojeyini etedi. Rim hu`kimeti, Antiox penen urısqa tayarlıq ko`rip, o`zinin` Rodos ha`m Pergam menen awqamin bekkemleydi. B. e. Shekemgi 190-jili Magneziya qasında rimlyanlardin` Antiox penen sheshiwshi sawashi ju`z beredi. Antiox III nin` armiyası qiyratiladi, b. e. Shekemgi 188-jili pitim du`zledi.

Solay etip, qısqa waqıt dawamında Rim ellinistlik, ma`mleketlerinin` qarama-qarsılıqlarınan paydalanıp ha`m rodos-pergam awqamina su`yenip, ellinistlik du`n`yanin` eki en` iri ma`mleketi Makedoniya ha`m Siriya u`stinen a`skeriy jen`iske erisedi. 80-jılları Rimde Sitsiliya ha`m Katon siyasiy gu`res ju`z beredi. Katon Rim aristokratiyasının` ma`plerin qorg`ag`an.

B. e. shekemgi 70jıllardin` ortalarinan baslap shig`istag`i Rim siyasetinin` diqqat orayında ja`ne Makedoniya menen o`z-ara qatnasıqları bildi. B. e. Shekemgi 169- jili Rim armiyası Makedoniyag`a hu`jim jasadı. ha`m b. e. Shekemgi 168-jili Pidka qasında sheshiwshi sawash jwz berdi. Makedon patshası Periy bul sawashta jen`iledi, Rimlyanlar Makedoniya ma`mleketin qiyratadı. Rimnin` Axey awqamı menen urisi Andrisktin` ko`terilisi, rimlyanlardin` turpayı xojeyinshilik etiwı Gretsıya ha`m Makedoniyada Rimge qarsı ha`reketlerdi janlandirip jiberdi. Ol Rim ma`mleketinen azat bolıw ushin ashıqtan-ashiq gu`reske aylanıp ketti. Ha`reketti grek Andrisk basqardı. B. e. Shekemgi 148-jili ko`terilishhilerdin` a`skerleri qiyratiladi. Rimlyanlar Axey awqamı menen uris ju`rgizedi. Istma qasındag`i sawashta Axeylıler tolıq jen`iliske ushiraydı, b. e. Shekemgi 176-jili rimlyanlar Korinf qalasın basıp aladı.

3-Puniy urisi

B. e. Shekemgi II a`sirde Rim respublikası Karfagen ma`mleketin ha`lsiretiw yamasa tolıq qiyratıw maqsetin o`zlerinin` aldına qoyadı. Karfagenlıler Masinistin` Numiy patshalig`i menen urislar ju`rgizdi. Urislardin` birinde Karfagen a`skerleri qiyratiladi. Karfagenlıler b. e. Shekemgi 201-jilg`i kelisimdi buzdi degen ba`ne menen Rim senatı Karfagenge uris jariyalaydı, ol 3-Puniy urisi dep ataladı. (b. e. Shekemgi 149-146-jj) Jigerli qarsılıqlarına qaramastan, rimlyanlar Karfagen qalasın iyelep alıp, oni o`rtep qiyratadı. B. e. Shekemgi 154-jili luzitanlar ha`m kel`tiberler qa`wimi Rimge qarsı shig`adi. Biraq b. e. Shekemgi 151-jili rimlyanlar ko`terilisti bastiradi, olar menen pitim jasaydı. Biraq qarsılıq dawam etedi, b. e. Shekemgi 149-jili Viriat basshilig`ındag`i ko`terilishhiler rimlyanlarg`a qarsı gu`resedi. 149-jildin` aqırına Ispagniyag`a ku`shli Armiyalar jiberiledi. Onin` u`stine Viriat lagerinde tu`sinbewshilikler baslanadı. Rimlyanlar til biriktirip, Viriatti o`ltiredi, onin` a`skerleri rimlyanlar ta`repinen qiyratiladi.

B. e. Shekemgi II-I a`sirleri Rim-ital`yan ja`miyetinin` ekonomikasi ha`m klassliq du`zilisi. B. e. Shekemgi III a`sirde Rimnin` sotsialliq-ekonomikalıq turmisında teren` o`zgerisler ju`z beredi. Qulshiliqtin` patriarxallıq du`zilisi sol u`aqıtlarg`a klassikalıq emes qulshiliqqa aylanadı. Yag`niy qul iyelewshilik o`ndiris usılı anag`urlim jetilisedi. ha`m turaqlasadı.

Jer Orta ten`iz boyı jer sharinin` anag`urlim bo`legi, onin` aymag`ında da`slep grekler, keyin ala italiyler h. T. b. xalıqlar qul iyelewshilik formatsiyasının` onin` onin` payda bolıwınan baslap tolıq gu`lleniwine keyin ala idirawına shekem tolıq rawajlanıw jolin basıp o`tken.

Usig`an baylanisli Rim ja`miyetinde qul iyelewshilik qatnasıqlardı izerlew u`lken ilimiy a`hmiyetke iye. OL qul qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` ma`nisin, onin` qozg`awshi ku`shi ha`m evolyutsiyasın tu`siniwge mwmkinshilik beredi.

Grek koloniyalarında ha`m bir qtar Etruriya qalalarında jetiliske qul iyelewshilik qatnasıqları ishki rawajlanıwdin` nızamli na`tiyjesi sipatında b. e. Shekemgi IV-III a`sirleri qa`liplesti Bul klassikalıq qul iyelewshilik basqa oblast`larda, atap aytqanda, Latsio ha`m Rimde qa`liplesiwine mu`mkinshilik berdi. Qullardin` ha`m aqsha qarjılarınıin` ko`beyiwı qulshiliqtin` en`giziliwine ha`m o`siwine alıp keldi. Solay eip Rimde «klassikalıq» qulshiliq o`ndiris alg`a ilgerlewinin` Rim ja`miyetinde klassliq gu`restin` pa`t aliwinin` na`tiyjesi boldi.

Klassikalıq qulshiliqtin` tiykarg`i o`zgeshelikleri to`mendegilerden ibarat edi. Klassikalıq qulshiliqta o`ndiris qosımsha qun da`wirge bag`darlang`an tovar o`ndirisi rawajlanadı. Qullar sani artadı. Qullar Rim-ital`yan ja`miyetinin` en` ko`p sanlı klasına aylandı. Qul iyelewshilik xojalıqtin` sheshiwishi tarawlarında ken` en jaydı. Qul miynetin ekspluatatsiyalaw ku`shyedi. Qul tiykarg`i

o`ndiriwshi ku`sh boldi. ha`m o`ndiristin` bunnan bilay rawajlaniwi qullardin` jan`a massalarin talap etti. B. e. Shekemgi II a`sirdin` ortalrina Jer Orta ten`iz boyi ellerinde qul sawdasi rawajlandi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri awil xojaliq Italiya qulshiliq tiykarinda rawajlandi, onin` jetiskenlikleri menen qiyinshiliqlari usidan kelip shiqti .Ju`zingershilik diyxanshilik , mal sharwashilig`i rawajlaniwin dawam etti. Mayda jer iyelewden iri jer iyelewge o`tiw rimlyanlardin` awil-xojalig`i tarawindag`i jetiskenligi boldi.

Italiyada o`nermentshiliktin` ku`shli rawajlaniwi b. e. Shekemgi II-I a`sirler aralig`inda ju`z berdi. Ol qa`legen o`ndiristin` tiykari bolg`an shiyki zat bazasin ken`eytiwdi talap etti. Jan`a shiyki zat ha`m materiallardı aylanisqa engiziw metallurgiya, keramika, tekstil`. qurilis, teri islep shig`ariw tarawlarin tez pa`t penen rawajlandiriwga alip keldi. Ten`iz joli sawdasi ju`da` paydali is dep esaplandi. Qurg`aq jol sawdasi da u`lken a`hmiyetke iye boldi. Rim sawdasinin` rawajlaniwi tengelerdi ko`beytiwdi talap etti. B. e. Shekemgi II a`sirdin` basinda g`ana Rimnin` Rimnin` gu`mis tengesi shig`arila basladi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri Rim ja`miyetinde qullar klasi ha`m qul iyelewshiler-jer iyeleri klasi tiykarg`i klasslar boldi. Mayda o`ndiriwshiler diyxanlar, mayda o`nermentler ha`m sawdagerler u`shinshi tiykarg`i klass boldi. Rim ha`m basqa qalalardin` xalqi arasinda b. e. shekemgi II a`sirdin` aqirinda, a`sirese I-a`sirde lyumpen-proletariat ayiriqsha orin iyeleydi. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri Rim ja`miyetinin` quramali klassliq ha`m sotsialliq du`zilisi bul da`wirdin` klassliq ha`m sotsialliq qarama-qarsiliqlarinin` shiyeleskenligin tu`sindiredi: qul ha`m qul iyelerinin` klassliq antogonizmi, usi eki klasstin` mayda mu`lk iyeleri klassi arasinda qarama-qarsiliqlari menen aralasip ketedi. Ja`miyetlik qarama-qarsiliqlar gedeylesip atirg`an diyxanlardin` jer iyeleri menen, qalaliq plebstin` magnatlar menen italiyler ha`m provintsiallardin` Rim puxaralari menen gu`resin shiyelenistirip jiberdi. Ha`tteki Rim aqsu`yekleri arasinda awizbirshilik bolmag`an: nobileyler ha`m atlilar arasinda ayirim waqitlari siyasiy kelispewshilikler payda bolip, jawizliq gu`res ju`z berip turg`an. B. e. Shekemgi II-I a`sirleri ko`p sanli qarama-qarsiliqlar Rim ja`miyetinin` awizbirshiligin qashirg`an, ku`shlerin ha`lsiretken. Etruriyada iri ko`terilisler ju`z bergen, Evn basshilig`inda Sitsiliyada ko`terilis bolg`anw. Ispaniyada Numantsiya urisi bolg`an. Qullardin` ko`terilisi menen bir waqitta Sitsiliyada iberiy qa`wimlerinin` Rim u`stemligine qarsi xaliq urisi rawaj tapqan. Ko`terilistin` orayi Numantsiya qalasi bolg`an. Iberiylerdin` ko`terilisi 143-jili baslang`an edi, ol waqitlari Batista luzitanlar gu`resinin` jalini lawlap turg`an edi. B. e. Shekemgi 133-jili xaliq tribuni Tiberiy Semproniy Grakx ta`repien usinilg`an nizam joybarlari erkin puqaralardin` ku`shli ha`reketlerine alip keledi. Grakx ma`mlekettin` ku`shin bekkemlewge, Rim ja`miyetin biriktiriwge ja`rdem ko`rsetkisi kelgen. B. e. Shekemgi 133-jildin` o`zinde Rim nobeliyinin` wa`killeri konullar Mutsiy Stsevola ha`m Litsiniy Krass reformalar za`ru`rligi haqqinda aytqan. Pergamda xaliq massasi ko`terilis jasaydi ha`m Aziya provintsiyasi du`ziledi. Rimde demokratiyalıq agrar reformalardi bunnan bilay da rawajlandiriw ushin ha`reketlerdin` jan`a ko`teriliwi Gay Semproniy Grakx (b. e. Shekemgi 153-121-jj) ati menen baylanisli

Atlilardin` ma`plerin yag`niy bay su`txorlardin`, sawdagarlerdin` alip-satarlardin` ha`m jer iyelerinin` ma`plerin qorg`ag`an gaydin` nizamlari u`lken a`hmiyetke iye boldi. Agrar reformalarin juwmaqlaw gaydin` en` a`hmiyetli siyasiy maqseti edi. Gaydin` a`skeriy reformasi da diqqatqa ilayiq edi. Onin` a`hmiyetli ilajlarinin` biri senattin` ha`kimiyatin ha`lsiretiw xaliq jiynalisinin` huqiqlarin xaliq tribunin ha`kimiyatin ken`eytiwden ibarat edi.

B.e. Shekemgi II-I a`sirleri aralig`inda. Rim respublikasindag`i sotsialliq-siyasiy gu`res. Gay o`lgennen keyin optimatlar marapatlandi. B. e. Shkemgi 111-jili xaliq tribuni Spurniy Toriy using`an nizam boyinsha, 500 gogerge shekem ma`mleketlik jerge iye barliq Rim puxaralari olardi «paydalaniw ha`m iyelew huqiqi menen» o`zlerinin` jeke menshigine alg`an. Solay etip jerge jeke menshik ornatiladi. B. e. Shekemgi II a`sirdin` aqirina senat xaliq tribunlar real` ha`kimiyatinin` ku`shin kemitiwge ha`m a`ste-aqirin joq etiwge erisedi. Senat oligarxlarina qarsi awil ha`m qala plebsleri ha`m atlilar ja`ne ja`mlesedi. Qullardin` 1-Sitsiliya ko`terilisi ha`m ag`ayinli grakxlar ha`reketi menen baylanisli awir ishki qozg`aliwlar, Gay Grakx o`lgennen keyingi siyasiy reaksiya basqariwshi toparlardin` sirtqi siyasiy myselelerge diqqatin pa`seyitti. B. e. Shekemgi II a`sirdin` son`g`i eki on jilliqilarindag`i Rimnin` xaliq araliq jag`dayi biraz keskinlesip ketken edi. Ha`diyselerdin` biri Yugurt basshilig`indag`i Numiyda patshalig`inin` rimlyanlarga` qarsi boldi. Yugurt tutqing`a alinip, Rimde darg`a aisladi, Numida g`a`rezli patshaliqqa aylanadi. Arqa Afrikadag`i ha`diyseler menen derlik bir waqitta Rim o`zinin` arqa shegaralarinda awir qa`wipke-Irmaniyandin` kimler ha`m tevtonlar qa`wimlerinin` qa`ha`rli hu`jimlerine duwshar boladi. Rimlyanlar armiyasi u`lken reformani talap etedi. Tu`pkilikli a`skeriy reformasinin` ha`m Rimnin`

jan'a a'skeriy sho'lkeminin baslamashisi Gay Mariy boldi. Mariy reformalarinin negizi to'mendegilerden ibarat edi. B. e. Shekemgi 107-jili Mariy, Yugur urisin juwmaqlaw ushin a'skerler toplan, senattan Rim puqaralarinin barlig'in armiyag'a shaqiriwg'a ruqsat aldi. Ha'tteki jersiz diyxanlardi da, gedey puqaralardi da a'skerler qatarina aldi. Ma'mleketten qural-jaraq alip, xizmet ushin to'lem to'ledi, uristan keyin olarg'a jer uchastkalar beriwdi wa'de etti. Tayarliq ko'rgen armiya b. e. Shekemgi 102-jili Sekstiy Akvasi janinda ko'p sanli tevtonlar qa'wimi u'stinen jen'iske erisedi, al b. e. Shekemgi 101-jili Arqa Italiyanin Vertsell qalasi qasindagi sawashta kimerlerdi qiytratadi.

B. e. Shekemgi II a'sirde Rim ma'mleketinin ha'r qiyli aymaqlarinda birden-bir neshe iri ko'terilisler baslanadi-Sitsiliya atawinda ha'm Gretsiyada (Attikada). Olardin en' irisi qullardin 2-Sitsiliya ko'terilisi boldi. Ol b. e. Shekemgi 104-jili baslanip, bul atawda to'rt jil dawaminda ha'wij aldi. Ko'terilishiler basip alg'an aymaqlarda o'zlerinin basqariw ha'kimiyatin du'ziwge kiristi. Ko'terilishilerdin uliwma jinalislarinda patsha saylanip og'an Trifon degen at qoyiladi. (buring'i ati Sal'viy edi). B. e. Shekemgi 104-jili Sal'viy Morgantina qalasinin qasinda Rim a'skerlerin qirip taslaydi. Qullardin ku'shli ha'm uzaq dawam etken ko'terilisleri Rim qul iyelewshilik ja'miyetinde klassliq qatnasiqlarinin shiyeleniskenligin ko'rsetti. Olar qul iyelewshiler aldina Rim ma'mleketinin basqariw apparatin bekkemlew ma'selesin ma'selesin qoydi. Ellinistlik ma'mleketlerinin qul iyeleri pu'tkil Jer Orta ten'iz boyi qul iyelerinin tiregi sipatinda Rimnin do'geregine ja'mleniwge ma'jbu'r boldi.

Rim ja'miyetinde sotsialliq qarama-qarsiliqlardin keskinlesiw. Rim respublikasinin qulawi.

B. e. shekemgi III-II-A'sirlerdegi Rim ma'deniyati. Respublikaliq da'wirdin basinda Rim qa'wimi Apennin yarim atawi polislarinin biri boladi. Polis (latinsha CIVITAS)-bul, a'dettegishe siyasiy ha'm ma'deniy ta'rmistin orayi bolg'an birden-bir qaladan ibarat kishkene qul iyelewshilik ma'mleket. Puqaralar ja'ma'a'ti siyasiy islerdi xaliq jiynalislarinda sheshken, opolgeniege toplanip o'z ma'mleketi shegaralarin qorg'ag'an. Erkinlik sezimleri o'z ha'reketlerin aqilg'a ug'ras saylap aliw polisliq qa'wim puqarasinin sipayli belgileri bolg'an. Qa'wimnin polisliq du'ziminin krizisi puqaralar arasina kelgen elementlerdin kirip keliwinen baslandi. Antik polisinin idirawi puxaralardin ideologiyaliq krizisine alip keldi.

B. E. shekemgi III a'sirden baslap Rim dinine grek dini ju'da'wlken ta'sir jasadi. Rimlyanlar barliq abstrakt qudaylardi grek qudaylari dep tu'singen. Ma'selen Yupiterdi-Zevs, Marsti-Areol, Venerani-Afrodit, Yunonani-Gera, Minervani-Afina, Tsererani-Demertr dep tu'singen. Yupiter-aspan, gu'ldirmama ha'm jildirim qudayi, o'nermentlik qa'wenderi, Venera-muhabbat ha'm hasildarliq qudayi, Yunona-hayal qizlar ha'm neke qa'wenderi, Merkuriy-Olimp qudaylarinin xabarshisi, Neptun-ten'iz qudayi, Diana-Ay qudayi bolg'an.

Erte zamanlardan ha'r qiyli bayramlar ha'm oyin-zawiqarlar ja'miyetlik turmista a'hmiyetli rol tutqan. Rimde gladiator sawashlari ju'da'ken taralg'an. Rim a'debiyati qa'liplesiw ha'm rawajlaniwina xaliq do'retiwshiligi, xaliq poeziyasi, jaziwdin taraliwi, a'sirese grek a'debiyati u'lken ta'sir jasadi. Liviy Andronik birinshi Rim shayiri boldi. B. e. shekemgi III-II a'sirlar aqirinin en' iri Rim jaziwshisi Tit Maktsiy Plavt edi. B. e. shekemgi II-a'sirdin birinshi yarimindagi Rim a'debiyatinda Afrikali Publiy Terentsiy, Tit Lukretsiy Karr a'hmiyetli orin iyelegen.

Drama ha'm poeziya latin a'debiyatinda bas orin tutqan. Sonin menen birge proza da rawajlang'an. U'lken Katonnin miyneti latin tilindegi birinshi prozaliq shig'arma bolg'an. Mark Terentsiy Varron, Mark Tulliy Tsitseron en' ko'rnekli Rim jaziwshilari, prozaliq so'z ustalari bolg'an. Yuliy Tsezar da iri Rim jaziwshisi edi. Rim arxitekturasini rawajlanivi Rim tariyxinin barisi, qalanin o'siw ja'miyetlik qatnasiqlardin quramalasiwi menen tig'iz baylanisli. Erte qala jobasiz qurilg'an, ko'sheleri tar ha'm qiyshiq bolg'an. Ondagi jaylar ag'ashtan ha'm shiyki gerbishten saling'an. B. e. shekemgi II a'sirden qala qurilisinin jan'a basqishi baslandi. B. e. shekemgi I-a'sirde qalaliq jerlerdin bahasi ko'teriledi. ko'p qabatli jaylar aq su'a'eklerdin villalari payda boladi. Grek arxitektoralarina qarag'anda, rimlyanlar simmetriyani qatan saqlag'an. Olar grek orderlerinen ken'nen paydalang'an. O'simlikler qudayi Tseraranin statuyasi birinshi qola skul'pturasini bolg'an. B. e. shekemgi IV a'sirden baslap Rim magistratlarina, ha'tteki jeke adamlarg'a statuyalar qoya baslag'an. B. e. shekemgi III-a'sirdin aqirinan baslap Rim skul'pturasina a'jayip grek skul'pturasini ju'da' u'lken ta'sir jasaydi. Bul da'wirde ilimde anag'urlim rawajlandi.

KULLAR KOZGALISI. RIM RESPUBLIKASININ SIYASIIY EKONOMIKALIK KRIZISLERDIN KESKINLESIUI

Joba:

1. B. e. Shekemgi I-a`sirdin` 80-jillarindag`i puqaraliq urislar. Korneliy Sullanin` diktaturasi
- 2 Sullanin` reformalari oligarxiyaliq respublikani qayta tiklewi
3. 80-jillardin` basinda Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov“Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya Italiig` Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

B. e. Shekemgi I-a`sirdin` 80-jillarindag`i puqaraliq urislar. Korneliy Sullanin` diktaturasi. Sotsialliq gu`restin` ja`ne ha`wij aliwi xaliq tribuni sul`pitsiy Ruftin` ha`reketi menen baylanisli. B. e. Shekegi 88-jili ol bir neshe nizam joybarlarin usinadi, olar senat oligarxlarina soqqi beriwı tiyis edi-senatti tazalaw ju`rgiziw, barliq jan`a puqaralardi 35 tribunalar boyinsha jaylastiradi. Bul joybarlar nizam ku`shine kiredi. Sul`fitsiy 3 min` adamnan ibarat otryad toplaydi, Olardin` shoqmarlari optimat ta`repdarlarina qorqinish sezimlerin oyatti. Ol ja`nede bir nizam usindi. Bul nizam boyinsha, senat a`sker basi Sulla armiya a`sker basshilig`inan shetletildi. Biraq legionerlerdin` ja`rdemi menen Sulla a`skerlerdi Ringe alip kelip, sawashta «ma`ngi qalani» qalani iyelep aladi. Ol oligarxiyani ha`m senat qatarlarin bekkemleydi. Sulla Suppitsiy ha`m onin` ta`repdarlarnı jazalaydi. Saylaw mapazi o`tkennen keyin, b. e. Shekemgi 87-jili Korneliy Sulla xaliq jiynalisina nizam joybarin usinadi. Onin` joybarlari Rim puqaralig`i ken` qatlamlarinın` jan`a puqaralardin`, qarizdarlardin`, qalaliq plebstin`, jeri az jer iyelerinin` ma`plerin qanaatlandirdi. Sulla a`sker basi bolip saylanadi.

80-jillardin` basinda Rim ha`m onin` Kishi Aziyadag`i aymaqlarinin` jag`dayi ju`da` awir edi. Rimnin` o`zinin` aymaqlarında-Gretsiyada, Makedoniyada, Aziyada, sonday-aq og`an g`a`rezli patshaliqlarda-Videniyada, Kippadokide, Pafalogoniyada h. T. b. xaliqtin` ken` qatlamları arasında Ringe qarsi keypiyatlar barg`an sayin ha`wij aldi. Bulardin` barlig`in jo`nge saliwg`a Ponta patshasi Mitridat VI Evpator (b. e. Shekemgi 120-63-jj) kesent jasadi. Qon`si Armeniya patshasi TigranII awqamg`a birigip, ol pu`tkil jer Orta ten`iz boyin basip aldi. Mitridat Kishi Aziyada Barliq Rim aymaqlarin basip alip, Ulli Pontiy ma`mleketin du`zgisi keldi. I9-jili Kishi Aziyani iyelep alip, Mitridat armiyasin Balkan Gretsiyasın basip aliwg`a jiberiwdi uyg`ardi. Ol Afinani basip aldi. Biraq Sulla 30-a`skerler menen Pirey ha`m Afinag`a kelip, olardi iyeleydi. B. e. Shekemgi 86-85-jillari Mitridatqa qarsi eki Rim atmiyasi ha`reket etedi ha`m onin` jag`dayi to`menleydi. Bir neshe sawashlardan keyin Mitridat pitim jasawdi o`tinisn etedi, bul Sullag`ada maqul tu`sedı. Ol Matridattan kishi Aziyadag`i basip alg`an barliq aymaqlardi bosatiwdi, talap etedi ta`tqinlardi ha`m satqinlardi qaytip beriwdi, rimlyanlarga 80-keme beriwdi ha`m 3000 talant ja`riyma to`lewdi talap etedi. Sulla Dardan pitimin du`zedi (b. e. Shkemgi 85-j) ha`m o`zinin` shig`is armiyasin Italiyag`a jo`netiwge tayarlanadi .Sulla bir qansha qa`ha`rli urislardan keyin (b. e. Shekemgi 83-j) 82-jili Rimdi iyeleydi. O`z qarsilaslarin qiyratip, Sulla jag`daydin` xojeyinine aylanadi ha`m sheklenbegen waqıtqa diktator bolip tayinlanadi. Onin` atag`ında «nizamlar shig`ariw ha`m ma`mlekette ta`rtip ornatiw ushin, sheklenbegen wa`killikleri menen», dep jazaladi.

Sullanin` reformalari oligarxiyaliq respublikani qayta tikleydi.

B. e. Shekemgi 70-50-jillarda Rimdegı respublikaliq du`zilistin` krizisi

B. e. Shekemgi 70-50-jillari Italiyanin` siyasiy birlesiwı ju`z beredi, al Rim qala-ma`mleket sipatında iri ma`mleketlik du`ziliste joq bolip ketedi. Buring`i polis Italiyanin` qa`wimleri menen qalalarinin` gegemoni paytaxtqa, al buring`i ten` huqıqli aymaqlarina aylanadi. Jer toliq jeke menshikte boladi. Bunin` barlig`i polisliq ta`rtipler qiyratiliwinin` tiykari boldi. o`ndiriste qul iyelewshilik qatnasiqlardi ken` ha`m teren` en`giziwge, Rim ekonomikasinin` tez pa`t penen rawajlanıwına mu`mkinshilikler jaratti. Mayda ha`m orta qul iyelewshilik villalar menen jer uchastkalari qatarında b. e. Shekemgi I-a`sırde iri xojaliqlar latifundiyalar payda boldi. O`nermentlik o`ndirisinde qul miyneti na`tiyjeli paydalana basladi. Bazar tovar qatnasiqlari janlanadi.

B. e. Shekemgi I-a'sirde Rimnin` ekonomikalıq turmisinin` ayırıqsha o`zgesheligi-bul provintsiyalardi jawızlarsha ekspluatatsiyalaw bolıp tabıladı. Bul provintsiya xalqının` narazılıqların keltiriwi ta`biyg`iy.

Puqaralar arasında Sullanin` tutimına qarsi qarsılıqlar payda boladı. Bir qatar qalarda ko`terilisler ju`z beredi, keyin ala olar puqaralıq urıslarg`a aylanadı, ma`selen, Lenid ha`m Brut basshilig`ındag`i Arqa Italiyanin` Etruriya qalasındag`i ko`terilis. Biraq olar Rim armiyası ta`repinen qiyratıladı.

Lenid ko`terilisi bastirilg`annan keyin, senat oligarxiyasına ha`m Sulla tutimına qarsi gu`restin` orayı Ispaniyag`a awadı. Bul jerde Mariya Kvint Sertoriy basshilig`ında ko`terilis ju`z beredi. Biraq bul ko`terilis Poleniy basshilig`ındag`i Rim armiyası ta`repinen bastiriladı. Ispaniyada uris ha`wij alıp atirg`anda Rim ma`mleketi orayında-Italiyada frakiyılı Spartak basshilig`ındag`i a`yyemgi zaman tariyxında en` iri qullar ko`terilisi ju`z beredi. Olar Lukaniy ha`m Apuliy qalaların basıp aladı. Olardin` a`skeleri 70-min`g`a jetip, 72-jilda qu`diretli ku`shke aylanadı. Krass basqarg`an armiya Spartaktin` ko`terilisin bastiradı. Jen`ilistin` tiykarg`i sebeplerin to`men qurallı ang`anlı, a`zzi tayarlıq ha`m awızbirshiliktin` bolmawa menen tu`sindiriwge boladı. Awıl ha`m qala qulların jag`daylarınin` ha`r qiyılıg`i olarg`a klass retinde ja`mlesiwge mu`mkinshilik bermedi. Sonin` ushin qullardin` iri ko`terilisleri siyrek ushırasqan, ju`z bergenleri so`zsis jen`iliske ushırag`an. B. e. shekemgi 70-jılları a`skerbasılar Pompey ha`m Krass o`zlerinin` nızamların tasiyiqlag`an, xalıq tribunlarınin` ha`kimiyatın qayta tiklegen. Bul xalıq jiynalısların siyasiy ku`shlerinin` o`siwine alıp kelgen. Jiynalıslar a`detke aylang`an, biraq olarda ishki ha`m sırtqi iri ma`seleleri qoyılmag`an ha`m sheshilmegen. Xalıq jiynalasınin` en` a`hmiyetli waziypalarınin` biri magistratlardı, konsullardı ha`m pretorlardı saylaw bolg`an. B. e. Shekemgi I a`sirdin` 60-jılı Rimnin` siyasiy turmisında Gney Pompey a`hmiyetli rol` oynag`an. Pompey 60 ku`n ishinde piratlardı joq etedi, sonin`i ushin onin` abroyı keskin o`sip ketedi. Ol galliyler patshası Mitridat penen b. . e. Shekemgi 74-jılı qaytadan baslang`an uris ju`rgiziw ushin a`skerbası lawazımına erisedi. Ko`p tayarlıqlardan keyin b. e. Shekemgi 74-jılı Shig`is Jer Orta ten`iz boyı ha`m Kishi Aziyada u`stemlik etiw ushin Mitridat Rimgе qarsi o`zinin` 3 urisin baslaydı, bul uris 10 jıl dawam etedi (b. e. Shekemgi 74-64-jj) Lukulla basqarg`an rimlyanlar Mitridat a`skerlerin qiyratadı ha`m Pontiy patshalig`inin` aymag`ın iyelep aladı. Mitridat Armeniya patshası TigranII ge qashadı. Lukulla Mitridatti beriwdi talap etti ha`m kelisimge kelmegennen keyin Tigran II ge uris jariyalaydı. Ko`p keshikpey Lukulla shaqirtılıp alinadı ha`m armiya basshilin Pompeyge tapsiradı. Ol b. e. Shnekemgi 66-jılı Nikopol` qasında Mitridat armiyasına qiyratıwshi soqqı beredi. Tigran II rimlyanlar armiyasına bag`niwg`a ma`jbu`r boldi. Endi derlik pu`tkil Kishi Aziya Rim ha`kimiyatı astına o`tedi. Selevkidler ma`mleketi Siriyanin` provintsiyasına aylanadı. B.. e. Shekemgi 60-jılları Rim ha`m Italiyada o`tkir ishki siyasiy gu`res ha`wij aladı. Agrar ma`selesi ja`ne de keskinlesedi. Servilyamiy Rull ha`m Tsitseronnin` reformaları alıp barıladı. Konsullıqtı basıp aliw ushin Katilla til biriktiredi. B. e. Shekemgi 63-jılı onin` menen gu`resti Mark Tsitseron basqaradı. 62-jılı ol jaqsi qurallanbag`an Katilannin` ta`repdarların qiyratadı. O`zi sawashta nabit boladı. Katillanın` jen`ilisinen keyin Rim ha`m Italiyanin` senat aqsu`yekleri Pompeydin` qaytip keliwin qa`lemegen. Biraq Pompey armiyani tarqatıp jibergennen keyin eki iri iskerler menen Krass ha`m Yuliy Tsezar` menen senat oligarxiyasınin` qarsilig`ın jen`iw boyınsha kelisimge keledi. Bul b. e. Shekemgi 60-jıllardin` kelisimi tariyta birinshi triumvirat dep atıldı. Kelisimnin` ha`r bir qatnasıwshisi o`z maqsetlerin go`zlegen: Pompey Shig`ista o`zinin` buyriqların tasiyiqlawg`a ha`m veteranlarg`a jer alıp beriwdi u`mit etken, Tsezar konsul bolıwg`a ha`m siyasiy tysirinin` ku`sheyiwine uring`an, al Krass ha`kimlikti ha`m atlılardin` talapların ornatiwdi talap etken. B. e. Shekemgi 59-jılı Yuliy Tsezar` konsul bolıp saylanıwi kaolitsiyanin` da`slepki tabisi bolıp esaplanadı. Tsezar` Pompey ha`m Krass ta`reptarların qanaatlandiratug`ın bir qatar nızamlardı senat arqalı o`tkerdi.

Tsezar` ha`r qiyli qa`wimler jasag`an Galliyanin` orayın basıp aldı. Biraq triumvirat ishinde awızbirshilik bolmadi. Olar b. e. Shekemgi 56-jılı Luxka qalasında ushırasıp, kelisimge keledi. Krass-Siriyani, Pompey-Ispaniya provintsiyaların aladı.

54-53-jılları Krass Parfyan ma`mleketine qarsi shig`adı. Bir neshe jen`ilislerden keyin Krass artqa qaytadı. Bul waqıtları Parfyan ma`mleketinde ishki gu`res payda boladı, ol rimlyanlarg`a azg`ana dem alıs beredi. B. e. Shekemgi 54-52-jılları jan`adan basıp aling`an Galliya da bir neshe n`a`wiplı ko`terilisler ju`z beredi, olardin` bas sebepleri-rimlyanlardin` u`stemligine narazılıqlar. Bir neshe jen`islerden keyin, Aleziyada ko`terilisshiler armiyası Tsezar basshilig`ındag`i rimlyanlar ta`repinen qiyratıladı. Rimlyanlar Galliyanı birotala iyelep aladı. B. e. Shekemgi I a`sirdin` 50-jıllarındag`i Rimnin` ishki siyasiy turmisi, birinshiden, optimatlar menen Klodiy arasındag`i,

ekinshiden, usi eki topardin` tirumvirat arasindag`i jawizli gu`resi menen sipatlanadi. Ku`shli ha`kimiyatqa bolg`an za`ru`rlik senat oligarxiyasini gney Pompeyge diqqat awdariwdi ma`jbu`rledi. B. e. Shekemgi 521-jili ol konizl bolip saylanadi, yag`niy birden-bir joqarg`i hu`kimetlik ha`kimiyatti, is ju`zinde diktaturani aladi. Ol Tsezar`ga qarsi qaratilg`an da`slepki adimlarini atadi.

RIM RESPUBLIKASININ` QULAWI

Joba:

1. B. e. Shekemgi I a`sirdin` 40-30-jillarindag`i puqaraliq urislar. Respublikaliq du`zimnin` qulawi

2 Rim respublikasini qulawini aqibetleri

3 Rim tariyxini` jan`a da`wirin-Rim imperiyasi

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dingi duni tarixi» T., 2006

2. I.Karimov«Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998

3. Lutsatto D. Ekonomicheskaya istoriya Italii Antichnost` i srednie veka M-1954.

4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

B. e. Shekemgi 49-jildin` 10-yanvarinda Tsezar` puqta tayarliqtan keyin qarsilaslari ku`tpegende Rubikon da`r`yasini keship o`tedi ha`m Rimdi iyeleydi. Sonday-aq Illeriy qalasi janinda Pompey a`skerlerin bag`indiradi. (b. e. Shekemgi 49-j) Rimge qayitqannan keyin Tsezar` diktator bolip jariyalanadi. B. e. Shekemgi 49-jili Tsezar` tu`slik Illeriyadag`i Appolloniy qalasin basip aladi. Faril` qalasinda Tsezar` Pompey armiyasini qiyratadi, al Pompeydin` o`zi Misirg`a qashadi, sol jerde qaytis boladi. B. e. Shekemgi 47-jili Tsezar` Aleksandr qalasin iyeleydi, keyin ala Farnaka qalasi qasinda pontiy patshasi a`skerleri u`stinen jo`n`iske erisedi. Italiyada o`zini` jag`dayin jaqsilap alip, Tsezar` Afrikag`a atlanadi ha`m b. e. Shekemgi 46-jili qa`ha`rli sawashta dushpan armiyasi u`stinen jen`iske erisedi. Mundtin` qasindag`i sawash penen b. e. Shekemgi 49-45-jillardag`i puqaraliq uris juwmaqlanadi. Rimlyanlar arasinda Tsezar`din` qarsilaslari boldi, olar til biriktirip, Shig`isqa atlanar aldinda oni o`ltiredi. Tsezar` o`lgennen keyin senatqa respublikashilar basshisi Mark Tulliy Tsitseron boladi. Tsezar`din` bas ta`repdari Mark Antoniy edi. Ko`p keshikpey bir jdaqtan, Antoniy ha`m Tsezar` ta`repdarlari ha`m ekinshi jaqtan, respublika senatorlari arasinda provintsiya wa`killigin bo`listiriw u`stinde ja`njel ko`teriledi. Ispaniyada Pompeydin` balasi Oktavian a`skerler toplan, Antoniyden Tsezar`dan miyrasqa qalg`an ju`da` u`lken mug`darda aqshasin talap etedi, biraq Antoniy oni beriwden bas tartadi. Gu`zde Oktavin a`skerleri Rimdi iyeleydi. B. e. Shekemgi 43-jili u`sh Tsezar` ta`repdarina Mark Antoniyge, Emiliy Lipidke ha`m Gay Tsezar` Oktaviang`a ha`kimiyat beriw haqqinda nizam qabillanadi.

Usi waqtlari senator Pompey a`sker jiynap, Sitsiliya, Sardiniya ha`m Korsika atawlarin iyelep aladi. Bunnan tisqari, b.e. shekemgi 42-jildin` basinda triumviratqa Mark Brut ha`m Gay Kassiydin` u`lken armiyasi qa`wip tuwdirip tur edi. Biraq Filipp qalasinin` qasinda Mark Antoniy ha`m Oktavian basqarg`an trimbirat armiyasi olardi kwtip aladi. Bul sawashta respublikaliq armiya jen`iliske ushirap, Kassiy ha`m Brut nabit boladi. B. e. shekemgi 38-jili Antoniy Kishi Aziya ha`m Siriyanı basip aladi, b. e. shekemgi 36-jili Antoniy Kishi Aziya ha`m Siriyanı basip aladi. b. e. shekemgi 36-jili Parfyan patshalig`ına qarsi atlanisqa shig`adi. Oktavian gretsiyanı ha`m Kishi Aziyanin` batis oblast`ların al yu. e. shekemgi 30-jili Siriya ha`m Palestinani iyeleydi, Misirdin` shegaralarina keledi. Bul jerde Antoniy ha`m Kleopatra qaza tabadi.

Antoniydin` olimi ha`m Oktavian Misirdi basip aliwi menen Rim tariyxında puxaraliq uris da`wiri tamalanadi. Usi waqıttan baslap ju`da` u`lken Rim ma`mleketinin` birden-yuir ha`kimim Gay Tsezar` Oktavian boladi. O`zinin` ha`kimligi menen ol Rim tariyxinin` jan`a da`wirin-Rim imperiyasi da`wirin ashadi.

RIM IMPERIYASI DAUIRINDE RIM MAMLEKETI I-ASIRDEGI RIM SALTANATI

Joba:

1. Rimlik Jer Orta ten`iz boyında qul iyelewshilik qatnasiqlardin` rawajlaniwi. Erte imperiya da`wiri (printsipat)
2. B. e. shekemgi I ju`z jilliqtag`i Rim imperiyasi (b. e. shekemgi 30- jil b. e. 96-jil)
3. B. e. I-II-a`sirlerdegi rim imperiyasinin` ekonomikasi ha`m sosialliq qatnasiqlari

Tema boyınsha ayriqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Armiyanin` ishki ha`m sirtqi siyasati. Qullardin` narazilig`i. Diniy siyasat, Xristianliq Rimde ma`mleketlik din. Severovlar dinastiyasi. A`skeri ha`m basqariw reformalari. Rim imperiyasinin` ekonomikasi. Sawda ekonomikasinin` to`menleu`i.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
2. I.Karimov«Tarixiy xotirasiz kelajak iuqG` T-1998
3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya Italiig` Antichnost` i srednie veka M-1954.
4. Nemay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1972.

Senattin` «qararina» muwapiq b. e. shekemgi 27-jildin` 13-yanvrinay Gay Tsezar` Oktavian Rim ma`mleketin basqaradi. Oktavian ornatqan ha`m onin` ornin basqanlar tastiyoqlag`an ma`mleketlik basqariwdin` du`zilisi keyin ala printsipiat atamasin alg`an. Oktavian respublikani qayta tikleydi, biraq yuuring`iday Rimnin` orayliq orayliq uyimi senat bolip esaplanadi. Senat Oktavian Avgustti o`zinin` printsipati ha`m o`mirlik prokonsuli, sonday-aq Rimnin` barliq quralli ku`shlerinin` a`skerbasi dep jariyaladi.

Rimdi qala prefekti basqardi bul lau`azimg`a Avgust senatorlar ishinen o`zine en` jaqinin tayinladi. Senatorlar menen `ir qatarda Avgust ma`mleketlik xizmetke o`zinin` doslarin ha`m atlilar ishinen qariydarlardi, sonday-aq o`zinin` qullarin ha`m erik berilgen qullardi tartqan. Provintsiya ha`killerinin` shtatında onin` doslari ha`m qariydarlari bolg`an. Qa`liplesip atirg`an ma`mleketlik apparat jer ju`zlik ma`mleketke xizmet etiwı tiyis edi. Solay etip Avgust a`skeri ha`m puxaraliq ha`kimiyattin` en` a`hmıyetli xizmetlerin o`z qollarında topladi. Avgust Rim imperiyasinin` toliq

huqiqli ha`kimi boldi. Ol ma`mlekettin` ishki turmisin ha`m sirtqi siyasatin belgilep otirdi. Legionlardin` a`skerbasilari-legatlar ha`m a`skeriyy tribunlardin` u`lken komandirleri imperator ta`repinen tayinladi. Ten`iz jollari eli bolg`an Rim imperiyasi ushin Jer Orta ten`izinde a`skeriyy kemelerdin` bir neshe turaqli eskadralari du`zildi. 300 min` a`skerden ibarat turaqli armiya Rim imperiyasi ha`kimlerinin` ishki ha`m sirtqi siyasat ju`rgizgende yuekkem tiregi bolg`an. Avgusttin` ishki siyasati ayqin klassliq sipatqa iye bolg`an. Avgust rimlik rimlik atlilar qatlamini o`z ha`kimiyatinin` tiregi etiwge tirisqan. Rimnin` o`zindegidey, ma`mlekettin` basqa aymaqlarinda da Avgust ken` qurilis jumislarin alip bardı. 82-xramlar salindi. Rimde «Karamatli Yuliydin`» kul`ti ornatiladi. Barliq ilajlar diniy siyasat penen tig`iz baylanista alip barildi. Imperiyanin` ishki ha`m sirtqi siyasati rimlik ha`m provintsiyalıq qul iyelewshilerdin` ma`plerin izbe-iz quwatladı. Ol aymaqlardi ken`eytiw ha`m tutqınlar kabinan qullar menen armiyani toltiriw ma`selesin maqset etip qoyg`an. Avgust Shig`ista basqınshılıq yuasqınshılıq siyasatin ju`rgizgende ko`birek diplomatiyalıq qurallardan paydalang`an. Illiriya ha`m Panoniydegi basqınshılıq urislarin Avgust b. e. shekemgi 30-jillari baslag`an edi. B. e. shekemgi 19-jili ol Dunay oypatinin` pu`tkil aymag`ında o`zinin` u`stinligin ornatti. Galliyanin` bir bo`legin iyelep aldi. Usi waqıtlari Illiriya ha`m Panoniyde ko`terilisler baslanadi, olar rimlyanlar otryadlarinin` bir qatarin qiyratadi. Ko`semlderdi satqınliqqa u`gitlep ha`m ha`reketke alalıq salıp, rimlyanlar jawızlıq penen ko`terilisti bastiradi. O`mirinin` aqirinda Avgust o`zinin` miyrasxori etip o`gey balasi Tiberiydi (14-37-jj) belgileydi. Ol german qa`wimlerine atlanis jasaydi. biraq ol sa`tsiz shig`adi. Bir neshe jillar jawamında (17-24-jili) rimlyanlar Afrika provintsiyalarında ko`terilis jasag`an xalıq penen gu`res ju`rgizedi. Bul ko`teriliste bastiriladi. B. e. shekemgi 37-jili Tiberiy Kapride o`ledi. prefektiretoriya onin` miyrasxori etip Germaniktin` balasi Gay Tsezar`di (b. e.37-41-jj) ja`riyalaydi. Balalıq shag`ınan oni Kaligula dep atag`an. B. e. shekemgi 41-jili ol o`ltiriledi. Bunnan keyin Avgusttin` ag`ayini Klavdiy printsipat boladi. Bul da`wir imperatorlıq basqariw du`zilisinin` bekkemleniwi waqti boldi. Klavdiy da`wirinde Mavritaniya, Britaniya, Frakiya, ha`m Kishi Aziyanin` bir qatar oblast`lari basıp alinadi ha`m Rim imperiyasinin` quramina kirgiziledi. Sil`viya, Xersones ha`m Bispor patshalig`i Rim imperiyasin g`a`rezli jasaydi. Klavdiyge uw berip o`ltiredi. Onnan keyin Neron (b. e. 54-68-jj) printsipat boladi. Bul dinastiyanin` qulawi bir waqıtta Imperiyada eski rimlik qul iyelewshilik aq-su`yekler u`stemliginin` qulawin an`lattı. Neronnin` nabit boliwi Rim imperiyasi b. e.60-jillardin` aqirında basınan keshirgen teren` siyasiy krizistin` tek g`ana birinshi basqishi edi. Neronnan keyin Oton printsipat boldi, biraq onin` a`skerleri jen`iliske ushiradi. bunnan keyin legionlar ha`m senat Vitelliyydi imperator dep moyinlaydi.. B. e. 69-jili shig`is provintsiyalardin` wa`killeri Vespasiyan Flaviydi imperator etip saylaydi.

B. e.shekemgi 70-jildin` yanvarında Imperiyadag`i puqaralıq uris tamalanadi. Vespasian ha`m onin` ta`repdarları jen`iske erisedi. O`z ha`kimliginin` da`slepki jillari (b. e. 69-70-jj) Vespasian Iudeya. Arqa Galliya ha`m to`mengi Germaniyanin` ko`teriliske shiqqan xalıq menen gu`resti dawamlawı tiyis edi. B. e. 79-jili Vespasian qaytis boladi. Onnan keyin Tit, son` Dominitsian (b.e. 81-96-jj) imperator dep jariyalanadi. Bul a`sirde Rim qon`si germanlar, markomanklar qa`wimleri menen gu`res ju`rgizip atir edi. Jasirin til biriktiriwdin` na`tiyjesinde Dominitsian o`ltiriledi, onin` ornina Mark Koktsey nerv saylanadi. Nervten keyin Troyan (96-98-jj) imperator boladi. O`zinin` ishki siyasatında Troyan senat penen doslıq qatnasiqlardi ornatiwg`a tiristi. saylaw komissiyalarinin` jumisin qayta tikledi, rimlik magistratlardin` abroyin ko`terdi. Senatorlar belgili da`rejede so`z erkinligine iye boldi. Senat qaytadan provintsiyalarg`a wa`killer tayarlaw, olardi qadag`alaw ha`m sudlaw huqiqin aldi. Basqariwinin` birinshi ku`ninen baslap-aq Troyan u`lken basqınshılıq urislarg`a tayarlıq alıp baradi. B. e. 101-jili Dakiyag`a qarsi a`skeriyy ha`reketler ju`rgizedi. Dakiyanın` paytaxti Sarmizegetuze qulaydi. Keyin ala Dakiya ja`ne ja`riyalap b. e. 107-jili Rim provintsiyasına aylanadi. Dakiyani basıp alıp, Troyan Parfyan ma`mleketine qarsi urisqa tayarlıq ju`rgizedi. B. e. 144-jili Troyan Armeniyanı b. e. shekemgi 115-jili Arqa Mesopotamiyanı basıp aladı ha`m a`skerlerin dem alisqa Siriya`g`a jayg`astiradi. 116-jildin` ba`ha`rinde Troyan Parfyan patshalig`inin` paytaxti Ktezifon qalasın iyeleydi. Assiriya, Masopotamiya ha`m Vaviloniya Rim provintsiyalari dep jariyalanadi. Usig`an qaramastan, Dvurech`e (eki da`r`ya aralıg`i) ha`m arqa Mesopotamiyada ko`terilisler ju`z beredi. Parfyanlar menen ursti qaytadan baslaw ushin, Imperiyanin` o`zinde tinishliqti qaytadan ornatıp provintsiyalardag`i ko`terilisti bastiriw kerek edi. Rimge qaytip kiyatirip Troyan qaytis boladi. b. e. 117-jilinin` gu`zinde

Troyan o`lgennen keyin, Andrian Troyannin` asirap alg`an balasi dep jariyalanadi ha`m ol imperator bolıp tayinlanadi. Shig`is armiya legionlari onin` asirap alg`anın moyinlap, Andriyandi

imperator dep jariyalaydi (117-139-jj). Rimde ma'mleketlik ma'keme sipatinda printsep ken'esi ra'smiylestiriledi. Ma'mleketlik ma'kemelerdin' sani ko'beyedi, olardin' basina ataqli atililar qoyiladi. Andrian Akropol'din' eski imaratin restavratsiyalawdi ha'm Zevstin' jan'a xramin saliwdi buyiradi. Frakiyada u'ken qala-Andrionopol' sonday-aq ayirim binalar quriladi. Olar ayrim a'yyemgi imaratlarga uqsaydi. Andrian b. e. 138-jili qaytis boladi. ha'm mavzoleyge qoyiladi, keyin ala ol qorg'ang'a aylanadi. Ol «Ka'ramatli perishte qorg'ani» dep ataladi. Andrian o'lgennen keyin Antonin Piy ati menen Andronik imperator bolip jarilanadi. (b. e. 138-161-jj) Antonin Piydin' tusinda Rim imperiyasinin' ha'r qiyli shegaralas oblast'larinda urislar ju'rgizilgen ha'm sonin' menen bir qatarda Misirda, Axeyde ha'm Palestinanin' yaxud xalqi arasinda ko'terilisler ju'z bergan. (b. e. 152-j)

Sirtqi siyasatinda Antonin shig'is qon'silari menen tatiw jasawg'a tirisqan, biraq Troyannin' atlanisi waqtinda rimlyanlar basip alg'an taxtti ol Parfyan patshasina qaytip beriwden bas tartadi. Antonin Piy o'lgennen keyin b. e. 161-jili onin' ogey balalari Mark Avreliy ha'm Lutsiy Ver miyrasxorlari bolip jariyalanadi. Is ju'zinde imperiyani olardin' u'leni Mark Avreliy basqaradi. Basqariwdin' da'slepki ku'ninen baslap Mark Avreliy awir ishki ha'm sirtqi siyasiy qiyinshiliqlarg'a duwshar boladi. Bul mashqalalar olardin' pu'tkil printsipat da'wirin (b.e. 161-169-jj-birlikte basqariw, 109-jil Litsiy Verdin' qaytis boliwi) jawizli urislar da'wirine aylandiradi. Solay etip, Mark Avrelliy senattag'i qul iyelewshilik aqsu'yekler menen tig'iz baylanista boliwg'a ha'm tatiw jasawg'a kelisimge tirisqan b. e. II a'sirinin' en' son'g'i imperatori boldi. Ekonomikaliq qiyinshiliqlar ha'm sotsialliq qarama-qarsiliqlardin' keskinlesiwi Mark Avreliydin' balasi ha'm miyrasxori-Kommodanin' (b. e. 180-192-jj) printsipiat waqtinda da ta'sir jasadi. Onin' tusinda da ko'terilisler ju'z beredi. Imperator Kommoda 112-jildin' 31-dekabrinde o'ltiriledi.

Kommoda o'lgennen keyin Aktonikler dinastiyasi tamamlanadi, rimlik Jer Orta ten'iz boyi imperiyasinin' tariyxiy rawajlaniwindag'i basqalarg'a salistirg'anda tinish da'wiri juwmaqlanadi.

B. e. I-II-a'sirlerdegi rim imperiyasinin' ekonomikasi ha'm sotsialliq qatnasiqlari

B. e. I-II a'sirlari Jer Orta ten'iz boyi xaliqlari tariyxta birinshi ma'rte bir ju'da u'ken ma'mleket Rim imperiyasinin' quraminda boldi. Ha'r qiyli oblast'lar arasinda ekonomikaliq ha'm ma'deniy baylanislardi ornatiw ushin, awil xojalig'in, o'nermentlikti, qurilisti, sirtqi ha'm ishki sawdani rawajlandiriw ushin qolayli sharaylatlar du'zildi. Rim qul iyelewshilik imperiyasinin' quraminda sotsialliq-ekonomikaliq rawajlaniwidin' ha'rqiylar basqishlarinda turg'an xaliqlar ha'm qa'wimler jasag'an. Misir, Siriya, Kishi Aziya, Balkan Gretsiyasi ha'm Makedoniya joqari ekonomikaliq ha'm ma'deniy da'rejege, klassikaliq qul iyelewshiliktin' jetisken formalarina erisken, al Batis Jer Orta ten'iz boyi xaliqlari alg'ashqi qa'wimlik du'zimnin' idirawi basqishinda turg'an. Rim respublika da'wirinde diniy ha'm ma'deniy, iri o'nermentlik oray sipatinda imperator jasaytug'in qala bolg'an. Paytaxt qalasi retinde Rim provintsiyalar esabinan jasag'an. Qalalar Italiyada tiyqarg'i ha'kimshilik birlikler bolg'an. Olar minitsipiy yuridikaliq statusina iye bolg'an, yag'niy awilliq aymag'i menen qosa o'zin-o'zi basqaratug'in, avtonomiyali qalaliq oray bolg'an, al onin' turg'inlari toliq Rim puxaralig'inin' da'stu'riy jen'illiklerin paydalang'an. Rim imperiyasi quramina Sitsiliya, Korsika, Sardiniya, galliya, Dunay-Balkan provintsiyalari ha'm qalalari, Arqa Qara ten'iz boylari, tir, Ol'viya, Xersones, Bosfor, patshalig'i, Aziyadag'i provintsiyalar kirgen. Olardin' siyasiy-ha'kimshilik du'zilisi ju'da quramali bolg'an. Shig'is prvintsiyalar du'zilisinde Misir a'hmiyetli orin iyelegen, ol ayriqsha statusqa iye bolg'an. Rimlyanlar, italiyler, grekler basip aling'an batis provintsiyalarg'a barip, o'zlerinin' awil xojalig'in ju'rgiziwdegi u'nemli usillarin en'gizgen. bul jerlerde diyxanshiliq jaqsi rawajlanadi.

Awil xojalig'i menen bir qatarda, b. e. I-II a'sirlari o'nermentlik penen sawda da alg'a ilgerleydi. O'nermentliktin' rawajlaniwina shiyki zat bazasinin' ken'eyiwi, qul miynetinin' ken'nen en'giziliwi qolayli mu'mkinshilikler jaratadi. Ayirim tarawlarda-taw ka'nshiligi ha'm qurilista qul miyneti basim edi. Latifundiyalarda o'nermentlik ha'reketinin' payda boliwi imperiyadin' ekonomikaliq turmisindag'i sipatli belgisi bolip tabiladi. Tovar o'ndirisinin' o'siwi Rim sawdasinin' rawajlaniw sebeplerinin' biri boldi. Bul bazarg'a o'nim jetkizip beriwshi orta qul iyelewshilik xojaliqlarinin' ken' taraliwi menen baylanisli edi.

Provintsiyalar ishinde, sonday-aq provintsiyalar arasinda sawda baylanislari ornatildi. Rimnin' ma'mleketlik shegarasi shen'berinde sirtqi sawda, baylanislari ornatildi. Rimnin' ma'mleketlik shegarasi shen'berinde sirtqi sawda, rimlik sawdagerlerdin' qon'si eller ha'm xaliqlar menen sawdasi ken'en jayadi.

B. e. I-II a'sirlari rimlik Jer Orta ten'iz boyi ja'miyeti boldi. Burin grek polislarinda, bir qatar ellinistlik oraylarda, Italiyada u'stemlik etken rawajlang'an klassikaliq tiptegi qul iyelewshilik

o'ndirislik qatnasiqlari b. e. I-II a'sirlari pu'tkil Jer Orta Ten'iz boyina taraladi, ju'da u'lken Rim ma'mleketinin barlig'in o'z ishine qamtiydi. Qullar mayda o'ndiriwshiler ha'm jer iyeleri klassdlari b..e. shekemgi I-II a'sirlari Rim qul iyelewshilik ja'miyetinin tiykarg'i klasslari al olar arasindag'i klassliq gu'res onin ha'reketlendiriwshi ku'shleri bolg'an. B. e. Shekemgi II-I a'sirlari Italiyanin qul iyelewshilik xojaliqlarinin talaplari Jer Orta ten'iz boyi xaliqlarin rimlyanlar ta'repinen basip alip qulg'a aylandiriw esabinan qanaatlandirilg'an. B. e. I-II a'sirlari qulshiliqtin ishki dereklerinin roli artadi. Eger b. e. I-II a'sirlari Jer Orta ten'iz boyinin barliq oblast'larinda klassikaliq qulshiliq formalarinin taraliwi qul iyelewshilik qatnasiqlari ken'eyiwin an'latsa, qullardin turmisliq ha'm yuridikaliq jag'daylarinin bir qansha jaqsilaniwi ha'm qullarda miynetke qizig'iwshiliq payda etiw qul iyelewshilik du'zilistin tu'pkirge bunnan bilay da rawajlaniwin an'latti.

Erkin diyqanlar ha'm kolonlar, o'nermentler ha'm qulliqtan azat bolg'anlar: Erkin diyxanshiliq hesh waqitta joyilg'an joq, ha'tteki qul iyelewshilik qatnasiqlari anag'urilm rawajlang'an Italiyada da joyilg'an joq. Olar kishkene qiytaq jerlerdin iyesi bolg'an, onda diyqanshiliq ju'rgizip, ayirim waqitlari bir yamasa bir neshe qullardin miynetinen paydalang'an, ayirim jag'daylari kishigirim qul iyelewshilik xojaliq ju'rgizgen. B. e. II a'sirde ijaraliq qatnasiqlar ken rawajlang'an ha'm kolonat taralg'an. Kolonlar bul erkin adamlar, 5 jilg'a du'zilgen kelisimnin mu'ddeti pitkennen keyin olar jer iyesinen ketiw huqiqina iye bolg'an. Rim imperiyasinin barliq provintsiyalarinda o'nermentliktin rawajlaniwi rimlik ja'miyettin sotsialliq turmisinda o'nermentlerdin salistirmali salmag'i o'siwine alip keldi. O'nermentler ha'm sawdagerler menen bir qatarda, Rim qalalarinda lyumpen-proletariatlar bolg'an. Rim armiyasi tek g'ana a'skeriy ku'sh bolip qalmastan, ol rimlik ma'mleketlik sho'lkemnin en a'hmiyetli bolegi ayriqsha sotsialliq qatlami bolg'an. Qul iyeleri onin quramina senatorlar qatlami tiykarinan atilardan ibarat xizmetshi ha'meldarlar, munitsipal aqsu'yekler, ko'p saneli rimlik qalalardin g'urg'in toparlari qul iyelewshilik villalardin iyeleri, iri sawdagerler menen keme iyeleri kirgen. Klassliq gu'res ha'm sotsialliq qarama-qarsiliqlar. Tiykarg'i ha'm en keskin qarama-qarsiliqlar qullar ha'm qul iyeleri arsinda bolg'an. Mayda o'ndiriwshiler atap aytqanda, kolonlar ha'm jer iyeleri arasindag'i gu'resler de ju'da shiyelenisken tu'rde ju'z bergen. Pu'tkil imperiya jan'a diniy talimatlardi, sonin ishinde xristian dini taliymatlarin taratiw ken xaliq massalarinin qullardin, gedeylerdin klassliq naraziliqlarina alip kelgen. I-II a'sirlerdegi Jer Orta ten'iz boyi du'n'ya ma'deniyati

Rim ma'mleketinin jer Orta ten'iz boyi ma'mleketine aylaniwi Rim qalasin ju'da u'lken komplekstin ekonomikaliq siyasiy ha'm ma'deniy orayina aylandirdi. Onin xalqi oykumende-sol da'wirdin birden-bir tsivilizatsiya du'n'yasinda jasag'anday boldi. Usi Rim imperiyasinin aymag'inda shig'is Jer Orta ten'iz boyi, Arqa Afrika, Italiya ha'm materiklik Evropa ma'deniyatlarinin o'z-ara baylanisi na'tiyjesinde antik ma'deniyati dep atalg'an a'yyemgi tsivilizatsiya qa'liplesti. A'yyemgi shig'is ellinistlik du'n'yanin ma'deniy miyrasin qabil alip qayta o'zlestirip rimlyanlar imperiyanin batis provintsiyalar xalqin grek-rimlik ma'deniyatqa jetkeriwge mu'mkinshilik tuwdirg'an. Olardi latin ha'm grek tiller ortalig'inda taratqan. Olardi xojaliq ha'm texnikaliq jetskenlikleri mifologiya, isskusstvo shig'armalari, arxitektura, a'debiyat, ilimiy bilimlar ha'm filosofiyaliq teoriyalar, sonday-aq a'ste-aqirin qa'liplesip atirg'an Rim huqiqinin sistemasi menen tanistirg'an. B. e shekemgi I-II a'sirlari Imperiyanin paytaxtin ha'm basqa da u'lken qalalarin jergilikli ha'm uliwma imperiyaliq qudaylardin a'jayip xramlari, saraylar, teatrlar, amfiteatrlar, tsirkalar bezegen. Amfiteatrlar Parij, Arl, Verona, Pompey, Gul, Totur h. T. b. qalalarda bolg'an. Ja'miyetlik imaratlardin sonday-aq imperatorlar saraylarinin ha'm jeke adamlardin bay u'ylerinin diywallari, pa'tikler ha'm edenleri su'wretler ha'm mozayka menen bezelgen. Grek ha'm Rim mifologiyasidan ayirim ko'rinisler, ha'm janrliq su'wretler: an'g'a shig'iw, zu'ra'a't jiynaw sol da'wirdin ken taralg'an ko'rinisleri bolg'an. Ko'p ren'li mozaikalik nag'islar ha'm su'wretler saliwda Imperiya da'wirinin ustalari ayriqsha joqari sheberligin ko'rsetken. Usi da'wirge Imperiyada portretlik skul'ptura ayriqsha ken taraldi. Skul'pturalar maydanlarda ha'm ko'shelerde qoyilg'an, imaratlardi bezegen, qulip tas u'stine qoyilg'an.

Imperiya da'wirinde tsirkta jen'il at arba komsnitsa jarislari ju'da ken taralg'an. Teatrlarda tamashalar ko'rsetilgen. B. E. Shekemgi I-II a'sirlari Rim ha'm provintsiyalik qalalarda balalardi oqitiw sho'lkemlestirilgen. Baslang'ish mektepte 7-jastan 12 jasqa shekem oqig'an. Q6-jastan baslap oqiwshilar « ritorika » mekteplerine o'tken.

Rim, Aleksandriya, Afina, Karfagen h. T. b. Iri qalalar Rim imperiyasinin ilimiy jumislari orayi bolg'an. Qurilis texnikasi boyinsha arnawli qollanbalar payda bolg'an. (Avgust Vitruviy Pollion). Sol da'wirde geografiyaliq bilimlerge o'lken a'hmiyet berildi. (Strabonin «Gegrafiya»

miyneti). I-a`sirdin` ekinshi yariminda Pliniy Sentsid ko`lemli «Tabiyg`iy tariyxi» do`retdi. Tariyxshi Tatsittin` da miynetleri ko`pshilikke ma`lim boladi. Usi da`wirde meditsina ilimi u`lken jetiskenliklerge erisedi, ma`selen, Galdennin` bas miyi boyinsha izertlewleri. Astronomiya tarawinda Ptolemydin` miynetlerin atap o`tiw orinli.

B. E. I-II a`sirleri Afinani filosofiyanı izertlew orayına aylanadı. (Lukian). B. E. I-II a`sirdin` antik a`debiyati (shayirlardan Al`biy Tibul ha`m Sekst Propertsy, Ovidiy Nazon, Martsial, jaziwshi Apuley). Tariyxshi Liviy «Qala du`zilgennen baslap Rimnin` tariyxi» kitabın jazg`an, al Damasskiy 144 kitaptan ibarat «Du`n`ya tariyxın» do`retken. B. E. I-a`siri aqırında Dionisiy Galikarnassiydin` «Rim arxeologiyası» payda boladı, sonday-aq U`lken Pliniy, Iosif Flaviy, Korneliy Tonzittin` shig`armaları shig`adı. Plutarxtin` (46-126-jj) a`debiy do`retiwshiligi de usi waqıtqa tuwra keledi. III-ju`z jilliqtin` avtorlarınin` ishinde Kassiy Dion (155-235-jj) ko`zge taslanadı. Ol ko`lemli Rim tariyxın jazadı. Onda b. E. shekemgi I-a`sir b. E. II-a`sir aralıg`ındag`ı ha`diyseler izbe-iz bayanlanadı. Imperator Andrian jariyalag`an «Ma`n`gi Edikt» uliwma imperiyalıq huqıq normaların ha`m sud ta`rtiplerin ornatiwg`a qaratilg`an da`slepki sheshiwshi adim bolıp tabıladı. B. E. II a`sirinde arnawlı yuridikaliq mektepler payda boladı. B. E. Shekemgi IV kompleksli jiynaqlar-«Digestalar» payda boladı. V a`sirdin` basında imperator Feodosiy II nizamlardin` bo`lek jiynaqların birden-bir toplamg`a «Kodeks» ke jiynawdı buyıradı. Rimlik huqıqiy normaları ju`da` iykemli bolg`an, olardı jeke menshik tiykarında qurilg`an qa`legen ja`miyetlik du`zimde qollaniwg`a bolg`an.

XRISTIAN DINININ KALIPLESUI MAMLEKETLIK DIN

Joba:

1. Xristianliqtin` payda bolıwı ha`m rawajlanıwındag`ı da`slepki basqishlar
- 2 II a`sirdin` 30-jılları Rim
- 3 Xristian dininın mamleketlik din sıpatında kalıpleıwı

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dimgi dune tarixi» T., 2006
 2. I.Karimov «Tarixiy xotirasız kelajak iuqG` T-1998
 3. Lutsatto D. G`Ekonomicheskaya istoriya Italiig` Antichnost` i srednie veka M-1994.
- R Nechay F.M. Obrazovanie Rimskogo gosudarstva. Minsk 1992.

Avgust ha`m onnan keyingi operatorlar a`yyemgi Rim dinin qollap-quwatlawdı o`z ha`kimiyatın bekkemlewđin` en` a`hmiyetli qurallardin` biri dep esaplag`an. Basqa ataqlar menen bir qatarda, olar Rim qalası ha`m Rim ma`mleketinın joqarg`ı jretsi atag`ın iyelegen. Joqarg`ı jretsı sipatında, olar Rim puqaraları ushın sha`rtli bolg`an bir qatar diniy ma`resimlerge qatnasqan.

B. E. I-a`sirinde Rim ja`miyetinın joqarg`ı qatlamlarınin` wa`killeri ko`birek skeptitsizmge, sonday-aq filosofiyalıq qo`z-qaras bolg`an snopizmge berilgen.

Italiyanın` qala ha`m awıl plebsi arasında, a`sirese imperiya provintsiyalarında kinik taratiwshıları u`lken qiziqg`iwshiliq tuwdırg`an. Rim imperiyasında «qutqariwshılar» qudaylardin` kul`ti ken` taralg`an. Olar «qutqariwshılar» qudaylardin` kul`ti ken` taralg`an. Olar «qutqariwshılar» o`lim u`stinen jen`iske erisken ha`m iseniwshilerge ol du`n`yada ma`n`gilik inam etetug`ın usıllar tapqanmish. Pompey Iran qudayı Mitranın` kul`tin qabıllag`an. Da`slep Rim Imperiyasınin` shig`ıs ta`repinde, al I-a`sirden baslap Italiyada da Hind qudayı Yaxvenin` kul`ti ken` taralg`an. Ka`ramatlı kitaplarda Yaxve qudayı A`lemdi, Jerdi, o`simlikler ha`m haywanlar du`n`yasin, birinshi adamlardı-Adam ha`m Evani do`retkeni haqqında an`iz bolg`an.

II a`sirdin` 30-jıllarınan baslap Rim a`skerleri Palestinag`a basıp kirip, Ierusalim ha`m Yaxve xramın iyeleydi, Iudeyani Rimge g`a`rezli elge aylandıradı.

I a`sirdin` aqırında Kishi Aziyanın` batis provintsiyalarında, sonday-aq qon`silas Makedoniya ha`m Aleksandriyada qala xalqınin` to`mengi qatlamları arasında Yaxve aytqanMessiya (grekshe Xristos) jerge tu`skenligine isenetug`ın adamlar payda boldı.

Messiya Xristostin` qa`bileti da`slep uliwma formada bayan etilgen, keyin ala I a`sirdin` aqirinda II-a`sirdin` birinshi yariminda jan`a dinnin` tiykarin saliwshi haqqinda an`izlar payda bolg`an. Xristostin` o`miri, azap shegiwi, o`liwi ha`m karamatli qayta tiriliwi haqqinda diniy na`siyatlar keyin ala Evangeliyalar dep ataldi. Olar on kitaptan ibarat edi, Son`, IV a`sirde xristianliq diniy sho`lkemler haqiqiy kononikaliq dep olardin` to`rtewin-Matfey, Mark, Luka ha`m Ioannin haqqinda evangeliyalardi ja`riyaladi. Xristian shirkewi qollap-quwatlag`an kanonikaliq versiyag`a muwapiq, Xristian dinine Iogusha (Iusus) tiykar salg`an, ta`repdarlari oni Xristos ha`m qutqariwshi dep atag`an. Iusustin` qasina bir qatar sha`kirtleri-Matfey, Petr, Foma, Ioan, Iuda, Iakov, Filipp h. T. b. Jiynaladi, olardi on eki apostallra dep ataydi. Shama menen II a`sirdin` ortalarinda qa`liplesken xristian dini payda boliwinin` mifologiyaliq tu`sindiriliwi xristianliqtin` barliq tarawlarinda xristian dininiy inanimlarinin` tiykari bolip tabiladi. Ma`mleket ta`repinen quwdalang`an bir neshe xristian qa`wimleri bolg`an. Biraq xristian qa`wimleri basshilarinin` jag`dayi o`zgerip turg`a. Solay etip, II a`sirdin` aqiri III-a`sirdin` basina xristian qa`wimleri kishkene sektanliq toparlardan qudiretli ja`miyetlik ku`shke aylang`an, bul o`z gezeginde Rim imperiyasi ha`kimlerin imperator ha`kimiyati ha`m xristian diniy sho`lkemlerinin` o`z-ara qatnasqlarina u`lken diqqat awdariwg`a ma`jbu`rledi.

III a`sirdin` aqirina xristian dini Rim Imperiyasinda ken` en jag`an. Xristianliq o`zinin` da`slepki tu`rinde diniy salt-da`stu`rlardi ha`m kul`t formalarin a`piwayilastirdi. Xristian dini qorqinishli da`stu`rlerden, qanli qurbanliqlardan sheshiwshi tu`rde bas tartti. Krizis, urislar ha`m o`z-ara ja`njeller sharayatlarinda xristianliq barg`an sayin ken` ja`miyetlik qatlamlardin` ruwxiy baspasina aylanadi.

BATIS RIM IMPERIYASININ KULAUI

Joba:

1. Qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi. Rim imperiyasinin` qulaw qa`wipi
2. Rim ja`miyeti ha`m ma`leketinin` sotsialliq-ekonomikaliq ha`m siyasiy krizisi
3. Qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mlekettin` idirawi. Son`g`i imperiya da`wirleri (Dominat
4. Batis Rim imperiyasiniN` QulaWinin` sebepleri

Tema boyinsha ayriqsha u`yreniliwi kerek bolg`an tu`sinikler

Klassliq gu`resler. Imperiya ma`deniyatinin` ta`siri. Imperiyada`u`irinde din. Imperiyani bekkemlew boyinsha Diokletian ha`m Konstanninnin` reformalari. Dominat sistemasinin` ornatiliwi. Rim ja`miyeti ha`m ma`mleketi IV a`sirdin` ortasinda ha`m ekinshi yariminda. Qulshiliqtin` islep shig`ariw o`ndiris usilinin` krizisi. IV-V a`sirde xaliq qozg`alani. IV-V a`sirdegi siyasiy krizis.

A`debiyatlar.

1. F.Baynazarov «Qa`dingi dune tarixi» T., 2006
2. Shtaerman E.M. Trofimova M.K. Rabovladelcheskie otnosheniya ranney. Rimskoy imperii M-1971.
3. Sergeenko M.E. Osherki po sel`sko xozyaystvu Itali. M-1998.
4. Nkechay F.M. obrazovanie Rimskogo gosudarstvo. Minsk 1972.

B. E. II a`sirinin` son`g`i on jillig`inda xojaliq krizisi sotsialliq ha`m klassliq qarama-qarsiliqlar keskinlesiwine siyasiy turaqliliqtin` buziliwina imperiyanin` a`skeriy ko`shinin` ha`lsirewine alip keldi. Imperator taxti ushin ju`z bergen gu`res 193-197-jillardag`i puqaraliq uris sotsialliq ekonomikaliq qarama-qarsiliqlardin` tikkeley aqibeti bolip tabiladi. 197-jilg`i ha`kimiyat ushin talapkerler arasindag`i qa`ha`rli gu`res Septimiy Severdin` (193-211-jj). Jen`isi menen pittii. Usi waqitta ayrim uzilisleri menen Parfyan urisi to`rt jil (195-198-jj) dawam etken. Saptimiy Sever pu`tkil Mesopotamiyani, parfyanlardin` eki paytaxttin` Selevkiya menen Ktesifandi basip aladi. Imperator ha`kimiyati institutin bekkemlewdi, byurokratiyalik apparatti sheber sho`lkemlestiriwdi ha`m armiyani reformalawdi ol o`zinin` en` a`hmiyetli waziypalari dep esaplag`an. Septeliy Sever

tusunda toliq monarxiyanin` tiyqarg`i printsiipi islep shig`aladi: imretator birden-bir ha`kimiyat deregi, tsezar`din` talabi-en` joqarg`i nizam.

Son`g`i jillari Septimiy Sever Britaniyada uris ju`rgizedi, biraq ol jaqta awirip, o`lip qaladi. (211-j) Sever o`lgennen keyin onin` eki balasi Mark Avreliy Antonin (laqabi Karallo) ha`m Geta imperatorlar bolip jariyalanadi. Biraq Karilla da til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Keyin ala Makrin Elagabol Aleksandr Sever imperator boladi. Ol germanlar menen pitim jasaydi, sonin` ushin anasi ekewi o`ltiriledi. Aoeksandr Severdin` o`ltiriliwi menen Severler dinastiyasinin` ha`kimligi tamamlanadi.

III-a`sirde Rim ja`miyeti menen ma`mleketi ekonomikalik ha`m sotsialliq-siyasiy krizisi da`wirine duwshar boladi. Bul krizis antik ja`miyeti menen ma`mleketinin` pu`tkil du`zilisinin` ju`da` teren` strukturaliq o`zgerislerine alip keledi. Onin` tiykarin qul iyelewshilik o`ndiris usilinin` uliwma krizisi quraydi.

Rim ja`miyeti ha`m ma`mleketinin` sotsialliq-ekonomikalik ha`m siyasiy krizisi

(B. E. 235-284-jj). Taxtqa otirg`annan keyin Maksimin (235-238-jj). Tiyqarg`i diqqatin a`skerlerdin` mu`ta`jliklerin orinlawg`a qaratti. Rim aq su`yekleri sonday-aq provintsialliq iri jer ha`m qul iyeleri imperator Maksimnen kewilleri qaldi. Ko`terilisti bastiriw waqtinda ol Afrikada o`ltiriledi. (238-j). Keyin ala Gardian III, Son` Detsiy imperator boladi. Detsiydin` nabit boliwi ha`kimiyat ushin jan`a qa`ha`rli gu`reske sebep boladi. Detsiydin` nabit boliwi ha`kimiyat ushin jan`a qa`ha`rli gu`reske sebep boladi. 253-jili rimlyanlar legionlerdi Valeriandi (253-260-jj) imperator etip, al joldasi etip onin` balasin Gallkendi jariyalaydi. Bul da`wir krizistin` ju`da` joqari da`rejede teren`lesiwi ha`m siyasiy anarxiyanin` da`wiri boldi. Imperiya shegaralarinda jag`day to`menledi. Gattlar, frakiyler ha`m alemanlar Imperiyag`a qarsi shig`adi. Dushpan qon`silardin` kirp keliwi bir qatar ko`terilisler menen shiyelenisti. (Sitsiliya, Kishi Aziya ha`m Galliyada) ten`iz qaraqshilari payda boldi.

268-jili abroyin joyitqan Gallien til biriktiriwshiler ta`repinen o`ltiriledi. Olar imperator etip illiriyli Klavdiydi saylaydi.

Imperator ha`kimiyatinin` abroyi tu`siwi, siyasiy anarxiya, armiya ha`m byuroklardin` zulimlig`i yag`niy imperiyani iyelep alg`an siyasiy krizistin` barliq awir aqibetleri rimlik qul iyelewshilik ja`miyetindegi awir sotsialliq-ekonomikalik o`zgerislerdin` ko`rinisi boldi. Awil xojalig`i o`nermentlik ha`m sawdadag`i krizis ekonomikalik ma`deniy oraylar sipatinda qalalarg`a qatti soqqi berdi. III-a`sirde u`lken latifundiylar u`stem xojaliqlarina aylandi. Olardin` iyeleri senatorlar, ha`meldarlar, a`skeri xizmetkerler bolg`anliqtan olar biraz saliqlardan azat boliwg`a erisedi. Qul iyelewshilik klass quraminin` tiykari bolg`an munitsipalliq qul iyelewshilik o`zinin` rolin joyita basladi. O`ndiriste de qullardin` roli to`menleydi. Gottskiy degen hu`rmetli ataqqa iye Klavdiy II nin` qisqa waqit hu`kim su`riwi Rim imperiyasinin` siyasiy birligi ha`m a`skeri qu`direti qayta tikleniwinin` da`slepki da`wiri boldi. (268-270-j) Ol gottlar menen uris ju`rgizdi. Qa`ha`rli gu`resten keyin rimlyanlar san jag`inan o`zlerinen anag`urlim artiq bolg`an gottlardin` a`skerlerin ha`m olardin` awqamlaslarin qiyratadi. Gottlar u`stinen jen`is rimlyanlarga ju`da` ko`p sandag`i qullardi ha`m bay a`skeri oljani iyelewge mu`mkinshilik beredi. Olar imperiya qaznasin toltiradi. Biraq Klavdiy II oba keselligi menen awirip, oledi. Onin` ornin a`sker basi Avrellian iyeleydi. Bes jil basqariw dawaminda (270-275-j) ol Rim imperiyasina kirip kelgen dushpanlarga soqqi berdi, onin` siyasiy birligin qayta tikledi. Usi xizmetleri ushin Senat og`an «tinishliqti qayta tiklewshi» degen hu`rmetli ataq beredi. Ol Dunay boyi shegaralarin bekkemleydi, germanlar menen uris ju`rgizedi.

Batista Rim u`stemligin qayta tiklegennen keyin Avrelian Shig`isqa atlananadi ha`m Misirdi iyelep aladi. 274-jilg`a kelip Rim imperiyasinin` birligi qayta tiklenedi. W75-jili Shig`is atlanis waqtinda ol o`ltiriledi. Onin` ornin illiyli Proba (276-282-jj) iyeleydi.

284-jili armiya imperator etip illiriyli Gay Valeriy Avreliy Diokletiandi jariyalaydi. Onin` ha`kimiyatqa keliwi menen Rim imperiyasi tariyxinda Dominat da`wiri baslanadi.

**Qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mleketin` idirawi. Son`g`i imperiya da`wirleri (Dominat).** Diokletian imperatorinin` ha`kimiyat basina keliwi rimlik qul iyelewshilik ja`miyet ha`m ma`mleket rawajlaniwinda jan`a, en` soqq`i basqishi eki ju`zge jaqin waqit dawam etken (284-jili Diokletian ha`kimiyatqa kelgen waqittan baslap, 476-jili soqq`i Rim imperatori Romul Avgustul qulag`ang`a shekem) soqq`i Rim Imperiyasinin` da`wiri bolip tabiladi. O`zinin` tariyxiy a`hmiyeti boyinsha son`g` Rim Imperiyasi sotsialliq revolyutsiyalar da`wiri boldi, onin` barisinda bir sotsialliq-ekonomikalik formatsiya-qul iyelewshilik formatsiyasi payda boladi.

Diokletian bir qatar iri reformalar ju'rgizedi, olar IV-V a'sirlari rimlik ja'miyettin` ma'mleketlik ha'm sotsialliq-ekonomikaliq du'zilisini u'lken o'zgerislerge alip keledi.

286-jili ol aqsha reformasin ju'rgiziwge kirisedi, jan'a altin ha'm gu'mis tengelerin shig'ariwg'a buyriq beredi. Jerden ha'm onda islewshi adamlardan saliq jiynaladi. Saliqlardin` birden-bir ko'lemleri ha'm olardi jiynaw usillari engiziledi. Saliqlar reformasi awil ha'm qala turg'inlarinin` tiykarig'i massasin ma'kan jaylarina ka'sipleslerine ba'nt etedi. Orayliq ha'kimyattin` shegaraliq ha'm manevrliq armiyasi bekkemlenedi. Bul provintsiyalardag'i ko'terilislerdi bastiriwg'a ha'm shegarani qorg'awdi ku'sheytiwge mu'mkinshilik beredi. Pu'tkil imperiya boyinsha bir qiyli to'men lawazimlardan joqari lawazimlarg'a shekemgi byurokratiyalig du'zilis eldin` ishki turmisin ta'rtipke saliwi, aqibetinde, Rim qul iyelewshilik imperiyasi u'stem klasinin` jag'dayin bekkemlewi tiyis edi. Tutasi menen a'skeriy, ha'kimshilik ha'm saliq sistemalarinin` ta'rtipke saliniwi o'z na'tiyjelerin berdi.

Bahalar ha'm ayliq haqqinda ediktin` maqseti bazar bahalarina muwapiq imperiya xalqi jag'dayin jaqsilawdan ibarat edi. Diokletian xristian dini taraliwina qarsi edi. Xristianliq ma'mleketke parallel` sho'lkem, demek, ma'mleketin` birligin bekkemlewge qarsi sho'lkem, dep to'sindi. Sonin` ushin oni joq etiw kerek degen sheshimge keledi. 303-jil fevral'da xristianlarg'a qarsi birinshi edikt, keyin ala ja'ne u'sh efikt ja'riyalanadi. Biraq xristian dininin` abroyi onnan beter artip ketedi.

Diokletian ha'm Maksimian ha'kimiyattan ketkennen keyin, 324-jiloi onin` balasi Konstiantin pu'tkil Rim imperiyasinin` birden-bir ha'kimi borladi. Konstantinnin` ishki ha'm sirtqi siyasati a'kesinin` reformalarinin` tikkeley dawami boladi. 314-jili ol jan'a aqsha reformasin ju'rgizedi, ol bir qatar aqsha to'lemelerin qayta tiklewge mu'mkinshilik jaratadi. A'kesi tabisli baslag'an a'skeriy reforma Konstantin tusinda juwmaqlanadi, Armeyanin` shegaraliq ha'm Manevrlig a'skerlerge bo'liniwi saqlanip qaladi. Konstantin tusinda dominattin` quramali siyasiy ha'm ha'kimshilik sistemasinin` rawajlanu'wi dawam etedi. Pretoriyanin` prefekt lawazimi puqaraliq lawazimg'a aylanadi. Diniy siyasat tarawinda Konstantin a'kesine qarama-qarsi ko'z-qarasta bolg'an. Ol shirkew sho'lkemin, Rim xalqinin` ha'r qiyli qatlamlari ha'm armiya arasinda onin` abroyin ju'da joqari bawalag'an. Xristian dini ha'm onin` qu'diretli shirkew sho'lkemi imperatordin` absalyut ha'kimiyatinin` bekkem tiregi boliwi mu'mkin ekenligin ol jaqsi tu'singen. 313-jili ol o'zinin` belgili Milan Ediktin` ja'riyalaydi. Onda xristian dini basqa barliq diniy sistemalar menen ten` huqiqli, dep ja'riyalanadi.

Konstantin paytaxti Vizantiya qalasina ko'shiredi ha'm og'an jan'a atama: Jan'a Rim-Konstantinopol` degen atama beredi. O'lmesten burin ol xristian dinin qabillaydi. Solay etip, Konstantin basqarg'an dominattin` ma'mleketlik du'zilisi elde miynetkeshler massasinin` ekspluatatsiyasin ha'm eziliwin, aymaqtı varvar qa'wimlerinin` ku'sheyip baratirg'an hu'jimlerinden qorg'awin ta'miynledi.

**Rim ja'miyeti ha'm ma'mleketi IV a'sirdin` ortasinda ha'm ekinshi yariminda.** Dialektian ha'm Konstantinnin` sotsialliq-ekonomikaliq ha'm siyasiy reformalari Rim Imperiyasin krizis jag'dayinan shig'ardi, Rimlik Jer Orta ten'iz boyi ma'mleketin bekkemledi, qisqa mu'ddetke buring'i siyasiy qu'diretin qayta tikledi. Sonin` menen bir qatarda, IV-a'sirdegi sotsialliq-ekonomikaliq qatnasiqlardin` tallaniwi onin` eki ju'zligin ha'm o'tkermeli sipatin ko'rsetedi. U'stem dinge aylang'an xristianliqtin` ishinde qa'ha'rlı gu'resler jag'daylarında ha'lsiregen ko'p qudayliqti (yazichestvo) qayta tiklewge uriniwlar bolg'an. Onin` basinda imperator Flaviy Klavdiy Yulian (360-363-jj) turg'an. Onin` diniy siyasati ma'mleketlik din sipatında xristianliqtan bas tartiwdan, da'stu'riy ko'p dinlik diniy sistemani qayta tiklewden ibarat edi. Biraq onin` buring'i diniy sistemag'a oraliwg'a, xristian sa'tsiz shiqti. 363-jili perslerge qarsi atlanis waqlari Yulian nabit boladi. Onin` miyrasxori Iovian Yuliannin` din ma'selesi boyinsha barliq qaraalarin biykarlaydi, xristianliqtin` u'stemlik jag'dayin toliq qayta tikleydi. Ioviannan keyin onin` balalari Batista Valentian I, al shig'ista onin` ag'asi Valent imperator boladi. VAlent nabit bolg'annan keyin Gratsian imperator boladi. Ma'mleketin` awir ishki ha'm sirtg'i jag'dayi Feodosiy hu'kimetin imperiyani bekkemlew boyinsha bir qatar ilajlar qabillawg'a ma'jbu'rleydi: diyqanlarg'a jen'illikler beriledi, senatorlar qorg'aladi h. T. b.

E95-jili Feodosiy qaytis boladi. Onin` wa'siyati boyinsha imperiya onin` balalari arasinda bo'listiriledi. Batista 11 jasar Gonoriy avgust bolsa, shig'ista 18 jasar Arkadiy Avgust boladi.

Batis Rim imperiyasinin` qulawinin` sebepleri.

395-jili birden-bir Jer Orta ten`iz boyi imperiyasinin` eki mymleketlik du`ziliske Batis Rim imperiyasi ha`m shig`is Rim imperiyasigna (Vizantiyag`a) birotala siyasiy bo`liniwi ju`z berdi. Batis ha`m Bizantiyanin` tariyxiy rawajlaniw barisi eki qiyli bolip, olar ha`r qiyli jollar menen ju`rgen. Shig`is Rim imperiyasinda feodallasiw protsessi ko`birek eski ja`miyetlik du`ziliske beyimlesken, olar a`ste-aqirinliq penen ju`rgizilgen, konstantinopol`de imperatordin` ku`shli orayylasqan ma`mleketi saqlanip qalg`an. Batista orayliq ha`kimiyat ha`lsiregen ha`m joq boliw halina kelgen, qulshiliq `ta`rtibi saqlang`an ha`m turaqlasqan.

IV-V a`sirleri magnatlar menen menshik iyelerinin` sotsialliq jag`daylari bekkemlengen. Senatorlar armiyada, provintsiya ha`kimshiliginde ha`m saray qasinda a`hmiyetli lawazimlardi iyelegen. Shirkew jer iyelewlari de bekemlenedi. IV a`sirde a`sirese V a`sirde ma`mlekettin` sotsialliq siyasati Batis imperiyanin` ekonomikalik jag`dayinin` a`hmiyetli faktori boladi. (olar keskin ko`beyedi). Rim papasi do`gereginde ja`mlesken batis xristian shirkewinin` ma`pleri a`ste-aqirin imperator hu`kimetinin` ma`plerinen ajirala baslaydi.

V a`sirde xaliqtin` ezilgen ha`m gedeylesken qatlamlarinin` revolyutsiyaliq ha`reketleri rimlik ja`miyettin` ha`m ma`mlekettin` tariyxiy rawajlaniwindag`i a`hmiyetli faktorlarinin` birine aylanadi. IV a`sirdin` aqirinda xaliqlardin` ulli ko`shiwshiler ju`z beredi. Olar gunnlardin` basshilig`inda u`lken qa`wimler koalitsiyasinin` Kaspiy boyi dalalarinan batisqa qaray ha`reketlerinen kelip shiqti.

IV-V-a`sirlerdegi xaliqlardin` ulli ko`shiwler waqtinda Shig`is ha`m orayliq Evropanin` ko`plegen xaliqlarinin` qa`wimlik awqamlari ha`m qa`wimlerinin` burin ko`rilmegen ko`lemde ko`shiwleri ju`z beredi. Bul ko`shiwler Evropanin` jer Orta ten`iz boylarinin` sotsialliq-ekonomikalik qatnasiqlarina siyasiy jag`dayina, qul iyelewshilik rimlik ja`miyetke, pu`tkil antik du`n`yasina u`lken ta`sir jasadi. Sotsialliq revolyutsiyanin` tu`pkilikli o`zgeshelikleri ha`m aniq formalari usilardan ibarat boldi. V a`sirdin` basinda Sitilixon ha`m Konstantin tusinda Rimge erte qa`wimlik birlespeler atap aytqanda vandallar burgunlar, Atilla basqarg`an gunnlar topilis jasadi.

Batis Rim imperiyasi qulaydi. Onin` qulandilarinda jan`a ma`mleketlern jan`a siyasiy du`zilisler feodalliq ja`miyetlik ekonomikalik qatnasiqlar du`zilisleri payda boladi. Abroyin ha`m ta`sirin a`lle qashan joyitqan Batis Rim imperiyasinin` qulawi iri waqiya dep esaplanbasada, du`n`ya tariyxinda 476-jil a`hmiyetli tek a`yyemgi du`n`ya, qul iyelewshilik sotsialliq-ekonomikalik formatsiyasinin` aqiri, du`n`ya tariyxi orta a`sirlik da`wirinin` feodalliq ja`miyetlik siyasiy formatsiyasinin` basi bolg`an.